

وارلىق

دىل، ادبىيات، توپلوم و كولتور

ايكینجى دۇنم، سایی 2026, 44(2)
پروفیسور دوکتور محمدتقی زهتابی اۆزل ساییسی

وارلیق

VARLIQ

دیل، ادبیات، توپلوم و کولتور آراشدیرمالاری درگیسی
نشریه پژوهشی زبان، ادبیات، جامعه و فرهنگ

ایکینجی دؤنم، سایى 44(2): 2026

دوره دوم، شماره 44(2): 2026

قوروجو / موسس

مرحوم پروفیسور دوکتور جواد هیئت

صاحیبی و باش ادیتورو / صاحب امتیاز و سردبیر

دوکتور محمدرضا هیئت

یازیشما آدرسی / آدرس مکاتبه

آنکارا اونیورسیتتهسی، دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولتهسی، صحیه، آنکارا

ایمیل

varliqdergisi@gmail.com; varliq@varliq.org

وب

www.varliq.org

مطبعه

استپ دیجیتال

صحیفه سایبسی

216

ISSN

2149-7257

یابین قورولو / شورای نویسندگان

حسن مجیدزاده (ساوالان)، کریم مشروطه‌چی (سؤنمز)، مرحوم اسماعیل هادی، حسن راشدی، علیرضا صراف، حیدر بیات، اکبر آزاد، حسین محمدخانی (گونئیلی)، دوکتور تقی سلحشور، دوکتور آتا شاهد، عباس شادمند، دوکتور عماد حضرتی، دوکتور توغرول آتابای، محمدرضا قوچی، پروفیسور دوکتور پروانه ممدلی، دوکتور ابراهیم رضانی، دوکتور ابراهیم آریقان، مرتضی حسینی

دیل ادیتورلاری / ویراستارهای زبان

دوکتور محمدرضا هیئت (تورکجه-فارسیجا)
دریا اربیرسین (اینگیلیزجه)
پروفیسور دوکتور گولسوم کیللی (روسجا)

تاساریم

عباس شادمند

وب و تکنیک ایشلر

دوکتور عماد حضرتی

بىلىم قورولو / مشاوران علمى

(آلفابتىك)

مرحوم دوكتور عارف آجال اوغلو

يىندى تپه اونيورسيتەسى، آنتروپولوژى بۇلومو
اىستانبول/توركيه

پروفىسور دوكتور ياووز آق پىنار

اگه اونيورسيتەسى، تورك دىلى وادىياتى بۇلومو
ايزمير/توركيه

پروفىسور دوكتور گولشن سيحان آليشيق

مارمارا اونيورسيتەسى، تورك دىلى وادىياتى
بۇلومو
اىستانبول/توركيه

پروفىسور دوكتور نوشابه آراسلى

آذربايجان علملر آكادىمىسى، ادبيات انستيتوسو
باكى/آذربايجان

دوچنت دوكتور عبدالقدير آتيجى

قىرقلار ائلى اونيورسيتەسى، چاغداش تورك
لهجه لرى وادىياتلارى بۇلومو، قىرقلار ائلى/توركيه

پروفىسور دوكتور ملك اردم

آنكارا اونيورسيتەسى، چاغداش تورك لهجه لر
ادبياتلارى بۇلومو، آنكارا/توركيه

پروفىسور دوكتور ف. سما باروتجو اؤز اؤندر

آنكارا اونيورسيتەسى، چاغداش تورك لهجه لرى و
ادبياتلارى بۇلومو باشقانى، آنكارا/توركيه

آكادميك مختار ايمانوف

آذربايجان علملر آكادىمىسى، فولكلور انستيتوسو
ديركتورو، باكى/آذربايجان

پروفىسور دوكتور صمد بايرامزاده

آذربايجان علملر آكادىمىسى، دوغو بىلىملرى
انستيتوسو، گونئی آذربايجان شعبه سى مودورو
باكى/آذربايجان

پروفىسور دوكتور سونل بوسنالى

ناميق كمال اونيورسيتەسى، فرانسىز دىلى و
ادبياتى بۇلومو، تكيرداغ/توركيه

دوكتور بهروز بيگ بابايى

علامه طباطبايى اونيورسيتەسى، تورك دىلى و
ادبياتى بۇلومو، تهران/ايران

پروفىسور دوكتور غضنفر پاشايف

آذربايجان علملر آكادىمىسى، نظامى آدينا ادبيات
انستيتوسو، باش علمى ايشچى، باكى/آذربايجان

پروفىسور دوكتور نظامى جعفروف

آذربايجان دا آتاتورك ارشاديرما مركزى نين
ديكتورو، باكى دؤلت اونيورسيتەسى ديلچىليك
بۇلومو باشقانى، باكى/آذربايجان

دوكتور محى الدين چليك

اينؤنو اونيورسيتەسى، تورك دىلى وادىياتى بۇلومو
مالاتيا/توركيه

دوچنت دوكتور عبدالقدير آتيجى

قىرقلار ائلى اونيورسيتەسى، چاغداش تورك
لهجه لرى وادىياتلارى بۇلومو، قىرقلار ائلى/توركيه

آكادميك پروفىسور دوكتور عيسى حبيب بگلى

آذربايجان علملر آكادىمىسى باشقانى
باكى/آذربايجان

پروفىسور دوكتور رافائل حسينوف

آذربايجان علملر آكادىمىسى، نظامى آدينا
آذربايجان ادبيات موزه سى ديركتورو، باكى/
آذربايجان

پروفىسور دوكتور محمد صالح راسخ

بلخ اونيورسيتەسى، ديل وادبيات فاكولتەسى،
درى دىلى وادبياتى بۇلومو، بلخ/افغانستان

مرحوم پروفىسور دوكتور اكرم رحيملى

آذربايجان علملر آكادىمىسى، دوغو بىلىملرى
انستيتوسو، گونئی آذربايجان شعبه سى
باكى/آذربايجان

پروفىسور دوكتور آصيف روستملى

آذربايجان علملر آكادىمىسى، نظامى آدين ادبيات
انستيتوسو، پوبليسيستىكا شعبه سى مودورو
باكى/آذربايجان

دوچنت دوكتور سلجان ساغليق شاهين
آنکارا اونیورسیتەسی، چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

پروفیسور دوكتور محمود ساری قایا
اخی ائورن اونیورسیتەسی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو، قیرشهر/تورکیه

پروفیسور دوكتور یالچین ساری قایا
گیرهسون اونیورسیتەسی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر بؤلومو، گیرهسون/تورکیه

پروفیسور دوكتور بئردی ساری یف
آنکارا اونیورسیتەسی، چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

دوچنت دوكتور سعادت شیخی یوا

آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، باکی/آذربایجان

پروفیسور دوكتور علی عسکر
قارابوک اونیورسیتەسی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر بؤلومو، قارابوک/تورکیه

مرحوم پروفیسور دوكتور رامیز عسکر
باکی دۆلت اونیورسیتەسی، تورک خالقلاری ادبیاتلاری کافتدرا مودورو، باکی/آذربایجان

پروفیسور دوكتور افضل الدین عسکروف
آذربایجان علملر آکادمیسی، فولکلور انستیتوسو، تورک خالقلاری فولکلورو شعبه مودورو، باکی/آذربایجان

دوكتور شفق علی بگلی
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا آذربایجان ادبیات موزه سی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر شعبه سی مودورو، باکی/آذربایجان

پروفیسور دوكتور حسین قاراملیکلی
قارابوک اونیورسیتەسی، اقتصاد بؤلومو، قارابوک/تورکیه

دوكتور علیرضا قوچی
آرکئولوق، آنکارا/تورکیه

دوكتور گولجان قیزیل اؤزن
اینؤنو اونیورسیتەسی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو مالاتیا/تورکیه

آکادمیک پروفیسور دوكتور تیمور کریملی
آذربایجان علملر آکادمیسی، فضولی آدینا الیازمالار انستیتوسو دیرکتورو، باکی/آذربایجان

مرحوم دوچنت دوكتور پاشا کریموف
آذربایجان علملر آکادمیسی، فضولی آدینا الیازمالار انستیتوسو، علمی ایشلر اوزره دیرکتور معاونی، باکی/آذربایجان

پروفیسور دوكتور گولسوم کیللی ییلماز
آنکارا اونیورسیتەسی، چاغداش تورک لهجه لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

دوچنت دوكتور سایمه سلنگا گؤک گؤز
حاجت تپه اونیورسیتەسی، آتاتورک ایلکه لری و انقلاب تاریخی انستیتوسو، آنکارا/تورکیه

پروفیسور دوكتور ابراهیم ماراش
آنکارا اونیورسیتەسی، فلسفه و دین بیلیملری بؤلومو، اسلام فلسفه سی آنابیلیم دالی، تورک دوشونجه تاریخی بیلیم دالی، آنکارا/تورکیه

آکادمیک پروفیسور دوكتور یعقوب محمودوف
آذربایجان علملر آکادمیسی، عباسقولو اقا پاگیخانوف آدینا تاریخ انستیتوسو دیرکتورو، باکی/آذربایجان

پروفیسور دوكتور ودادی مصطفی یف
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، ایران تاریخی و اقتصادیاتی شعبه سی مودورو، باکی/آذربایجان

دوكتور توحید ملک زاده
اورمیة آزاد اسلام اونیورسیتەسی، اورمیة/ایران

پروفیسور دوكتور نادر ممدلی
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا دیلچیلیک انستیتوسو دیرکتورو، باکی/آذربایجان

پروفیسور دوكتور اورحان یازیجی
اینؤنو اونیورسیتەسی، یئنی چاغ تاریخی آنابیلیم دالی باشقانی، مالاتیا/تورکیه

جلیل یعقوب زاده
دۆلت یؤنتیمی اوزمانی، آراشدیرماچی، کرج/ایران

دوچنت دوكتور آتیلا یورما
اولوسلار آراسی ویزیون اونیورسیتەسی، مقدونیة

والریق

VARLIQ

دیل، ادبیات، توپلوم و کولتور آراشدیرمالاری درگیسی
نشریه پژوهشی زبان، ادبیات، جامعه و فرهنگ

ایکینجی دؤنم، سایبی (2) 44: 2026

دوره دوم، شماره (2) 44: 2026

ایچینده کیلر / فهرست

- 7 دوکتور محمد رضا هیئت
سونوش: رحمتلی دوکتور زهتابی نین اونودولماز خاطیره سینه
- 9 ● اکبر آزاد
سون گؤروش؛ ابدی وداع
- 17 ● حسن راشدی
دوکتور محمد تقی زهتابی، میثلی آز گؤرولن فداکار انسان!
- 21 ● رحمتلی حسن دمیرچی
«سو دئییدیر...» شاعیری نین آختاریشیندا
- 25 ● یعقوب تقوی
سنی وطنسیرله ییب وطن
- 29 ● رضا همراز
پروفسور دوکتور زهتابی نین عراق داکی یارادیجیلیغی
- 39 ● مریم نیک بخت
دکتر زهتابی و اولین کتاب ترکی من
- 43 ● محمد رضا قوچی
دکتر زهتابی ایله سون گؤروش
- 49 ● بابک هرگلی
دوکتور زهتابی دن قیسا بیر خاطیره: «تبریزده اولمالی دیر.»
- 51 ● حسین رنگرز زاده
دوکتور زهتابی و میلتینه حصر اولونموش بیر عؤمور
- 57 ● دوکتور محمد رضا هیئت
ایلك تورکجه اؤیرتمنیم دوکتور محمد تقی زهتابی
- 63 ● بنیاد برومند
گزارش بنیاد برومند در خصوص زندگی و مرگ دکتر محمد تقی زهتابی
- 75 ● رسیملی خاطیره لر
دوکتور زهتابی نین رسیم آلبومو

- **پروفسور دوكتور على قافقاسيالى**
محمدتقى زهتابى و اونون چاليشمالارى
97
- **دوچنت دوكتور سبجان طاليبلى**
زهتابى نين اثرلرينده آذربايجان توركجهسى نين و تاريخى نين
آراشديريلماسى مسئله لرى
129
- **پروفسور دوكتور پروانه ممدلى**
گونئی آذربايجان ين ميللى ديرهنيشى نين سمبولو محمدتقى زهتابى
147
- **پروفسور دوكتور اسميرا فواد**
ايكى فرقلی کيمليک و مدنيتی قارشيلاشديران پوئتيک متن:
«سن اوسان، من ده بويام»
165
- **ياشار (على) پورعلى**
ايران تورکچولو يونون فيکیر اؤنجولريندن بيرى پروفيسور زهتابى
175
- **پروفسور دوكتور صمد بايرامزاده**
آذربايجانلى دموکرات بير گنجين عؤمور يولو
محمدتقى زهتابى نين حياتى و ياراديجيلىغى
195
- **ائلدار قاراداغلى**
دوكتور زهتابى چاغداش آذربايجان ميللى حرکتى نين معنوى آتاسى
201
- **رضا شانلى**
پروفسور دوكتور زهتابى ايله سون بولوشما
209
- **شعرلر**
پروفسور دوكتور زهتابى دن سئچيلميش شعرلر
211

سونوش:

سئوگیلی اوخوجولار،

درگیمیزین ایکینجی یایین دؤنمی نین ۴۴-جو ساییسینی سیزلره سونماقدان موتلولوق دویوروق.

وارلیق درگیسی نین بو ساییسینی دیلیمیزین و ادبیاتیمیزین بؤیوک اوستادی، فداکار شخصیتی، گؤرکملی عالمی رحمتلی پروفیسور دوکتور محمدتقی زهتابی نین عزیز خاطیره سینیه آییردیق. درگیمیزین گئچمیش ایللرینده بیر چوخ مقاله سی و علمی آراشدیرماسی یاییمالانان پروفیسور زهتابی، درگی نین قوروجولاری و یازارلاری ایله ده یاخین ایلیشکیسی و امکداشلیغی ایله ده عاداتا درگی نین یایین قورولونون دایمی اویه سی کیمی فعالیت گؤستریش، اؤزلیکله دیل و ادبیاتلا ایلگیلی بیلیمسئل مقاله لرینی درگیمیزده یاییمالاتماغی ترجیح ائتمیش و وارلیق درگیسی ده بؤیوک بیر ممنونیتله بو مقاله لره یئر وئرمیش، سئوه- سئوه اوخوجولارینا تقدیم ائتمیشدیر.

دوکتور زهتابی نی دگرلی قیلان اونون ساده جه علمی فعالیتلری اولمامیشدیر. او، اؤزونون محدود امکاملاری و سیخینتیلی یاشامیندان الهه ائتدیگی مدنی جسارتی ایله تک باشینا یاساقلاری قیرماغی باشاران بیر شخصیت کیمی میرزه حسن روشدیه نین یولونو ایزله یه رک، گنجدن یاشلیسینا بیر چوخ انسانا آنا دیلینی، وطن دیلینی، تورکجه نی علمی شکیلده اؤیره دن فداکار بیر اؤیرتمن میثالی، یوزلرجه بلکه ده مینلرجه اؤیرنجی یئتیشدیرمیشدیر. بو سطیرلری یازان و بوگون وارلیق درگیسی نین باش ادیتورو اولاراق چالیشان محمدرضا هیئت ده بو بؤیوک اؤیرتمن مکتبینه یئتیشن شخصلردن بیریدیر.

بوتون بونلاری و سایلابیله جک بیر چوخ خیدمتی دقته آلاراق، هم وارلیق درگیسی، هم شخصیم هم ده میلت اولاراق بو شریف عالمی و اوستادی آنماغی، اونون حاقیندا یازیلار یازماغی و یاییمالاتماغی اؤزوموزه بورج بیلدیک. بو بورجو قیسمده اولسا اؤده مک اوچون اونو یاخیندان تانیان، اونون مکتبینه درس گؤرن، اونونلا خاطیره سی اولان و یا اونو آراشدیران شخصلره ارتباطا گئچه رک، یازیلار ایسته دیک. قیسیتمی بیر زامان آیرابیلیمه میزه باخمایاراق،

چوخ ساييدا يازى بيزه چاتديريلدى و امينيك كى، داها چوخ فرصت اولسايدى بير چوخ يازى دا اليميزه چاتاجاقدى. بوندان سونرا گله جك اولان يازيلار و خاطيره لر ده، البته كى، درگيميزين بير سونراكى ساييلاريندا نشر ائديله جكدير.

يئنه وارلىق درگيسى اولاراق، پروفيسور دوكتور زهتابى نين دوغومونون ۱۰۳-جو ايلينده آنكارا اونيورسيته سى ايله بيرليكه بير آنما تۇرهنى دوزنلهمه يه و بو اۇزل سايينى تۇرهنه قاتيلانلارلا پايلاشماغا قرار وئرديك. بو تۇرهنين خبرينه ده بير سونراكى ساييميزدا گئنيش يئر وئريله جكدير.

بو وسيله ايله بيلمسل يازيلارى، خاطيره لرى و يا گۇندرديكلىرى رسيملرله بو سايى نين حاضيرلانماسيندا امگى گئچن هر كسه تشكورلر يميزى بيلديرير، بۇيوك اوستاديميز مرحوم دوكتور زهتابى يه اولو تانريدان رحمت ديله ييريك. يئرى اوچماق، يولو گئدرلى اولسون!

دوكتور محمدرضا هيئت

وارلىق درگيسى باش اديتورو

سون گۆروش؛ ابدی وداع

• اکبر آزاد^۱

سایین دوکتور محمدتقی زهتابی
(کیریشچی) تزهجه خاريج سفریندن
گلمیشدیلر. بیزلری، یعنی جناب مهندس
حسن راشدی؛ جناب دوکتور حسین
محمدخانی (گونئیلی) و منی (اکبر آزاد)
گۆروشه چاغیردیلا. بیز چاغیریش
وعدەسینده، تهرانین انقلاب مئیدانی
هندهورینده، تعیین اولموش گۆروش یئرینه
گئتدیک. گۆروشوب سلاملاشدیقدان سونرا
اوتوروب دانیشدیق. بیز سوروشدوق؛ دوکتور
بگ جاوابلادیلا. بعضاً ده بیز سوروشمادان
اؤزلری اؤزل بیر موضوعنو ایضاح ائدیلا. گلهجک بارهده بؤیوک اومید ایله اطرافلی
دانیشیردیلا. تاکید ائدیلا، گرک تام انرژی و گوجوموزله حاضیرلاشاق، یاخین گلهجکده
جیدی چالیشمامیزا احتیاج اولاجاق!

او گۆروش اوچ-دۆرد ساعات چکدی. وداعلاشدیغیمیز زامان دوکتور بگ هرهمیز بیر قلم
سووغات اولاراق پای وئردی. من او قلمی، مورکبی قورتارانا قدر ایشلتدیم، یازدیم. مورکبی
قورتارمیش قلمی بئله آتماغا الیم گلمیردی. اوزون مدت ائله گۆز قاباغیندا ایدی.
وداعلاشاندا بیر داها تاکید ائدیلا تئزلیکله یئنیندن گوروشمه‌لی‌یک! او گون بیزه دئمهدی
شببستره (چؤستره) گندهجک‌لرینی. آنجاق بیر-ایکی گون سونرا شببستردن خبری، وای
خبری، اولوم خبری گلدی!

^۱ وارلیق درگیسی یابین قورولو اوبه‌سی، آراشدیرماچی.

حقیقتاً اینانابیلیمیردیک! اساساً اینانماق دا اولموردو. ایکی- اوچ گون اۇنجه تهراندا گۆروشموشدوک! ساغ-سلامت؛ صاف- چیلله اۇز آياغی اوستونده بۇیوک اومیدله گلهجکدن دانیشیردیلا. ایندی وای خبری شبیستردهن گلمیشدی.

اینماق ایستهمهسهک ده خبری وئرلر موثق و موجّه آداملار ایدیلر...

ایستهمهدهن بُهت- حئیرته دالیدی. اؤزوموزله شبیستر آراسیندا انگین بیر بوشلوق دیوردوق!

هر حالدا دوستلارلا قرارلاشیب شبیستره (چؤستره) دوغرو یولا دوشدوک. گنتمهدهن دوکتورون یاشامی حاقدا بیر یازی حاضیرلادیم. بو یازینین ماتریاللارینی بیر حیصهسینی دوکتورون زهتابی اؤزلری یازمیشدیلا؛ بیر حیصهسینی ده دوکتور گونئیلیدن آلیب (دوکتور زهتابینین یاشام شرحینین بو حیصهسینی ده اؤزلری سؤیلهمیشدیلا) تلفیق و ترکیب ائدیپ آرتیرمالارلا کیچیک بیر جزوه کیمی "چیچکلر قورولوشو" آدیلا چاپ ائتدیردیم. چاپ اولموش جزوهلری اؤزوموزله شبیستره آپاریب؛ اورایا گلنلر آراسیندا پایلادیق.

سونرالار چوخلاری تکرار بو یاشام شرحینی مختلف یئرده یازیب یایدیلر آنجاق اغلب هارادان گۆتوردوکلرینی دیله گتیرمهدیلا. هر حالدا دوکتورون اؤلومونون علّتی بارده فرقلی فیکر و دوشونجهلر اورتایا چیخمیشدی.

زنجیرلеме جینایتلر (قتل‌های زنجیره‌ای) زامانی ایدی، چوخلاری معتقد ایدیلر امنیتی قوه‌لر آراسیندا "اؤز باشینالیق" ائدن شخصلر دوکتورو اۆلدوروبلر و...

محکمه حکیم‌لیگی (پزشکی قانونی) طبیعی اولاراق سکنه ائتدیگینی بیلدیرمیشدی. سونرالار زنجیرلеме جینایتلرین سیرّی آچیلدی. او زامانلار دوکتور زهتابینین ایل دؤنومونده "چیچکلر قورولوشو" خامنه‌ای‌لر حسینیه‌سینده بیر خاطیره مراسیمی قورماغا چالیشیردی. قزئتلرده چاپ ائتدیرمک اوچون فارسجا بیر اعلان حاضیرلادیق. اعلانین الازما متنینی بیر خبر کیمی چاپ اولماق اوچون من اؤزوم ۵-۶ اصلاحاتی قزئته‌نین اداره‌سینه آپاردیم. هئچ بیرسی مراسیمین خبرینی چاپ ائتمه‌یه حاضیر اولمادی. حتّی مشارکت قزئته‌سینه باش ووردوم (مشارکت پارتیسی‌نین اصلی اورقانی)؛ قزئته‌نین مختلف سیاسی؛ اجتماعی؛ هنری؛ فرهنگي و... بولۇملری‌نین سوروملو مودورلرینه بیر-بیر مراجعه ائتدیم. سونونجو سوروملو مودور منی قبول ائتدیکدن سونرا بئله بیر سؤز دئدی:

"سن قزئته‌نین اداره‌سینه گلدیگیندن ایندییه قدر سنه دقت ائدیرم؛ گۆردوم مختلف شخصلره مراجعه ائتدین! قوی من سنی راحت ائدیم؛ بیز بئله بیر قرارا گلمیشیک کی، آذربایجان و آذربایجانلیلارین باره‌سینده خبر و مطالب چاپ ائتمه‌یهک."

من دیسکینن کیمی اولسام دا او شخصدن تشکور ائتدیم:

”چوخ ساغ اولون! نه ياخشى كى؛ بونو دئدينيز! معلوم اولور هله آذربايجان و توركلره
”مشاركت” سىراسى يئتشمه ييدير و...”

او بير تهر منيم سؤزومو تصديق ائتدى. من ايسه وداغلاشيب مشاركت قزئتەسىنين
اداره سيندن چيخديم....

هر حالدا دوكتور محمدتقى زهتابى (كيريچى) فوت ائتميشديلر. بو حادثه گونئى
آذربايجان توركلرىنين ميلمى حرکاتى اوچون بؤيوك بير ايتكى ايدى.

او گونئى آذربايجان تورك ميلمىنين ميلمىگه دؤنوش حرکاتىنين دوشونجه و عمل
ساحه سينده كى اؤنملى رهبرلريندن بيرى ايدى...

هله ده اونون دوشونجهلرى و چاليشما طرزى بير چوخ آذربايجان ميلمى فعالىنين يول
گوستريجيسى دير.

بورادا آرتيرماق لازيم دير؛ اساساً ايران توركلرى و اؤزليكله آذربايجان توركلرىنين معاصر
اويانيشى و ميلمىگه دؤنوش حرکاتيندا بير چوخ دوشونر، بيلگين و مبارز انسانين اؤنملى
رولو و تاثيرى اولموشدور. او جمله دن:

رحمتليک اوستاد تبريزلى على.

معاصر آذربايجان تورك ميلمى حرکاتى بير اعتبارا اونون چاليشمارى ايله باشلانير. ”ديل و
ادبيات” كيتابى اونون دوشونجهلرينى احتيا ائدير.

سونرا اوستاد يحيى شيدا و تبريزده نشر ائتديگى فروغ آزادى قزئتىنين توركجه
صحيفهسى، هابئله ”ادبيات اوجاغى” مجموعه سيندن آد آپارماق اولار.

داها سونرا قوجامان بيلگينلر سايبين دوكتور جواد هيئت، دوكتور محمد تقى زهتابى،
دوكتور محمدعلى فرزانه، دوكتور حميد محمدزاده، كريم مشروطه چى (سؤنمز)، على كمالى،
دوكتور حميد نطقى، عليرضا صرافى، عزيز محسنى، حسن راشدى، حسن مجيدزاده (ساوالان)،
دوكتور حسين محمدخانى (گونئيلى)، دوكتور بيگديلى، تيمور پيرهاشمى، اسماعيل هادى و
باشقالاريندان آد چككم اولار. بو اوستادلارين هر بيريسى ميلمىگه دؤنوش حرکاتيندا
اؤزل سبك و شيوه صاحيبى اولسالار دا وارلىق درگيسىنين چئوره سينه توپلاشاراق بير چوخ
گنجلرله بيرليكدە سون ايللره دك داواملى چاليشاراق ايراندا ياشايان توركلرين و اؤزليكله
آذربايجان توركلرىنين ديل، ادبيات و ميلمىگه دؤنوشو اوغروندا «وارلىق مکتبى»نى
ياراتميشديلار.

وارلىق درگيسنده قلم چالان ايلکين قوجامان اوستادلارين بير چوخو زامان سوره جينده و
تدريجله وفات ائتديکدن سونرا و اؤزليكله سايبين دوكتور جواد هيئت باكىدا حياتينى
دگيشديکدن سونرا وارلىق درگيسىنين گنج وارثى يعنى دوكتور محمدرضا هيئت مختلف

دلیللرله گۆره آنکارایا کۆچدو، نتیجهده ۋارلىق درگىسى ده آنکارایا کۆچدو. ایندیلیکده ده آنکارادا نشر اولماقدادیر.

عینی حالدا ۋارلىق درگىسىنین بیر نېچه یازیچیسی چالیشدیلار (ایذینلری اولمادان) ۋارلىق درگىسىنین نشرینی تهراندا داوام ائتدیرسینلر. بئله بیر تشبثون داوامیندا چوخ آز بیر زاماندا "آنا ۋارلىق" آدیندا بیر درگىنین انتشاری اوچون تهران نشریات دایره سیندن یئنی مجوز آلیب نشره باشلادیلار.

آذربایجان تورکلىرىنین میلی کیملیگه دۇنوش حرکاتىنین اۇن سیراسیندا مختلف سبک و شیوهیه صاحب اولان چالیشقان بیلگینلرین اشتراکی اولموشدور. او جمله دن یورولماز یازیچی، تدقیقاتچی، مصحح، ژورنالیست و شاعیر دوکتور حسین محمدزاده صدیق (دوزگون).

دوکتور صدیق گنجلیک زامانلاریندان صمد بهرنگی و باشقا دوستلاری ایله یاناشی آذربایجان کندلرینده معلیم لیکله باشلایاراق آذربایجان تورک میلی کیملیگینه دۇنوش حرکاتیندا اۇنملی رول ایفا ائتمیشدیلر. پهلوی سولاله سی یئنیلدىکن سونرا آرديجیل اولاراق یوللادش، یئنی یول، انقلاب یولوندا آدلی درگیلری نشر ائتدیرمیشدیر.

سایین دوکتور مرتضی مجدفر، دوکتور فیروز رفاهی، دوکتور محمدرضا کریمی و داها بیر چوخلاری ادبی-مدنی فعالیتلرده دوکتور صدیق له امکداشلیق ائتمیشدیلر.

بوندان علاوه سایین دوکتور صدیق (دوزگون) یورولمادان مختلف بؤلگه لرده بیلیم یوردلاریندا آذربایجان تورکجه سی دیلی و ادبیاتینی تدریس ائتمیشدیلر و بیر چوخ نشریاتدا قلم چالیب، هابئله یوز اوتوزا یاخین مختلف کیتابلاری دا یایینلایاراق آذربایجان تورکجه سی ادبیاتی اوغروندا اۇنملی رول ایفا ائتمیشدیلر.

بو گون اونون اؤیرتدیکلری اساسیندا یئتیشمیش یوزلرجه شاگیردی و اوزلیکله اوغلو دوکتور ائلدار صدیق اونون یولونو داوام ائتدیریرلر.

هابئله قوجامان تدقیقاتچی، لوغتچی مختلف سؤزلوک کیتابلارینی حاضیرلایب چاپا وئرن اوستاد بهزاد بهزادی ائل دیلی و ادبیاتی هابئله آذری درگیلرینی نشر ائتمیشدیر و بیر چوخ محقق، یازیچی و شاعیری اؤز چئوره سینه توپلامیشدیر. او جمله دن دیر اکبر صالحی؛ دوکتور حسن ریاضی؛ مصطفی رزاقی؛ کاووس نصیری و...

سونرالار جناب بهزاد بهزادی فوت ائتدیکن سونرا دوکتور حسن ریاضی و داها سونرا اونون گنج اوغلو دوکتور حسین ریاضی "آذری نشریه سینین انتشارینی داوام ائتدیردیلر.

بونو دا قید ائتمک لازیمدیر کی، درگىنین "آذری" آدینا بیر چوخلاری اعتراض ائتمیشدیر. اوستاد بهزادی "آذری" آدینین باره سینده دئییردیلر بو آد بیر جور تحمیل اولوبدور. یوخسا ارشاد اداره سی قبول ائتسه حاضیرام بو آدی دگیشم و...

بونلاردان علاوه آذربايجان مىلىي حركىتى نىن گليشمه سينده بير چوخ شاعير، يازيچى و تدقيقاتچى نىن هابئله بير چوخ NGO و اوپرنجى تشكىلاتلار نىن دا ده دقته لايىق روللارى اولموشدور.

هابئله يول، ديلماج، بايرام و... درگيلرى نىن و سهند، اسلامى بيرلىك، نويد آذربايجان، شمس تبريز، اميد زنگان و... كيمى قزئته لر نىن ده اؤز نووبه لر نىن ده اؤنملى تاثيرلرى اولموشدور.

ماراقلىسى بوراسيندادير كى، بو نشرىات نىن بعضيسى آذربايجان مىلىي حركىتى نى كونترول ائتمك اوچون بعضى دولت اورقانلارى طرف نىن يايىلىردى؛ آنجاق عملده اونلار نىن اماجلارى نىن عكس نىن چئوريليردى.

دوكتور محمد تقى زهتابى (كيري شچى) يوخارىدا سادالادىغيم جريانلار نىن بير چوخو ايله ايش بيرلىگى آپارميشدىلار. او يورولمادان مختلف شهرلره سفر ائديب، مختلف بيلم يوردلار نىن آذربايجان تور كچه سى دىلى و ادبىيات نىن، آذربايجان تاريخ نىن تدريس ائديردى و آذربايجانلى توركلر نى مىلىي كيملىگى حاق نىن دانىشيدى.

دوكتور زهتابى آذربايجان تاريخى، ادبىياتى و كيملىگى ايله ايلگىلى چوخلو كىتابلار نىن موليفى اولموشدور. او جمله دن ايكي جلدلىك "ايران توركلرى نىن اسكى تاريخى" كىتابى.

بو كىتاب عمومى تله آذربايجان توركلرى آراسىندا و اؤز للىكله آذربايجان مىللى فعاللارى آراسىندا، مىللى كيملىگه دؤنوش اوغروندا بؤيوك بير دالغا ياراتدى. نئچه دفعه چاپى بيتدى و يئ نىن چاپ اولوب يايىلدى.

نئجه كى، رحمتلىك ساين دوكتور جواد هيئت نىن "سبرى در تاريخ زبان و لهجه هاى تركى" آدلى كىتابى دفعه لرله چاپ اولوب يايىلدى و مثبت بير دالغالار ياراتدى.

آذربايجان توركلرى نىن اؤز مىللى كيملىكلر نىن دؤنوش حركاتى آددىم- آددىم گليشميشدىر. مثلا ايلك آددىملاردا ايران آناياساسى نىن اون بئش نىنجه ماده سى نىن ايكنىنجه يارىسى نىن اجراسىنى مطالبه ائديرلر. يعنى تور كچه نىن مكتبلرده تدريس اولماسىنى مطالبه ائديرديلر.

ايندى بير چوخلارى آذربايجان تور كچه سى نىن مكتبلرده تدريس اولونماسىنا قناعت ائتسه لر ده، بير چوخ مىللى فعال دا فدرالىسم و يا استقلال اوغروندا فعاليت ائديرلر.

مىللى فعاللار ايلك آددىملاردا "تورك" و يا "آذرى" آدلانديرمان نىن فرق نىن ده ئيلىدىلر. حتى دوكتور زهتابى ده بعضى ايلك يايديغى كتابلار نىن آذربايجان توركلر نىن آدلانديرماق اوچون "آذرى" ترمين نى ايشلتميشدىر. آنجاق مىللى كيملىك اوغروندا جرياندا اولان مبارزه گئنيشلىن ب در نىلشديكدن سونرا مىللى مبارزه نىن اؤنجولرى، او جمله دن دوكتور زهتابى "آذرى" اصطلاح نىن قوندارما و سهو اولدوغونا تاكيد ائده رك، تورك آدينى و تورك كيملىگى نى ساوونوب مدافعه ائتميشدى.

دوكتور زهتابى نين "ايران توركلرى نين اسكى تارىخى" آدلى كىتابى بو گليشمه يه شاهديد.

ارشاد اداره سى اوزون بير مدت بو كىتابين چاپنا مانع اولوب رسمى چاپىنى ياساق ائتميشدير.

بير گون دوكتور زهتابى "اندیشه نو" يابین ائوپنه باش ووردوغو زمان من ده اورا ایدیم. گوروشوب دانیشدیق. دوكتورون ایشی بیتدیکن سونرا بيرليکده دانیشا - دانیشا اورادان چىخدیق. يولدا "ايران توركلرى نين اسكى تارىخى" كىتابى نين ايلکين نوسخه سینی چانتاسيندان چىخاريب منه گؤستردى.

كىتاب حاقيندا بعضى ايضاحلار وئردى. دانیشیق آراسى بير ورقه نى گؤستردى. "ايران توركلرى نين اسكى تارىخى" كىتابى ايله باغلى ارشاد اداره سى نين رسمى نظرى ایدی. بئله يازمیشدی: "چاپ اولاييلمز؛ ياساق دير." چوخ تاسف لندیم.

دوكتور بگ دئدیله؛ بير نئجه آي كئچسه بير داها چاپ اجازه سى آلماغا چالیشا جغام. دوكتور زهتابى يورلمانان چالیشیردی و نهايت رسمى يابین اجازه سینی آلا بیلدی. ائله او دانیشیقدا "ايران توركلرى نين اسكى تارىخى" كتابینی وراقلاياندا گوزوم "جيحون" سؤز جوگونه ساتاشدی. جناب دوكتورا سوال وئردیم: "بيیه" جيحون "سؤز جوگونو جيم" ح" ايله يازيسينيز؟ سوروشدولار: بس نئجه يازيلمالي دير؟

دئدیم: جيحون = جيھون = جيھون اگر "ھون چاي" معنا سيندايسا، ايکي گوزلو "ھ" ايله "جيھون" يازيلمالي دير. آرا وئرمه دن دئدیله: ھه- ھه دوغرو دور و بو حاقدا بحث سونا چاتدی. دوكتور زهتابى هميشه ملي فعاللار توويه اندردى: چالیشين آنا ديلمیزين قرامیرینی مکمل اؤيره نين و....

نهايت دوستلارلا بيرليکده شبيستره چاتدیق! بير باشا دوكتورون ائوپنه گئتديک. يئرلى تاكسى لرین سوروجولرى دوكتورون ائوپنی تانييرديلار. بير چوخ ميلي فعال بيزدن اؤنجه يئتشميشديلر. دوكتورون باجى اوغوسو ساين مهندس اقدسى بيزی قارشيلادی. دوكتورون ائوپنده هر شئى نظم و ترتيبله اؤز يئرینده ایدی، چالیشما ماساسى دا مرتب ایدی. دئيرديرلر اوتوردوغو صندلين کناریندا يئره ييخيليب فوت ائتميشدير.

نهايت دوكتورون جنازه سى دفن اوچون حاضيرلانيب و گنجلرين چيگينينده مزارليغا دوغرو آپاريلدی. جنازه نى مشايعت ائدنلر دوكتور زهتابى نين جنازه سینی، اسلامى- ميلي شعارلارى سسلنديره رک، تام انتظاملا مزارليغا قدر تشيع ائتديلر.

بو آرادا شېبىستىرېن پوليسى كېمىسەيە مزاحم اولمادان جنازەنى مشايەت ائەنلەرلە ياناشى شېبىستىرېن مزارلىغىنا قەدر گەلدى.

دوكتۇر زەھتابى نېن جنازەسى مزارا قويۇلدۇقدان سونرا بېر فەال ماوى بېر بايراغى گەتېرىپ جنازەنېن اوزرىنە سەردى. اورادا اولان جەمەيتىدىن بېر نەچچەسى نوبە ايلە بېر نەچچە بئەل تورپاق مزارا تۇكۇب، قەبرى تورپاقلار دولدۇردۇلار. داھا سونرا دانىشچىلار و شعر اوخومالار باشلادى. مەھندس حسن بگ راشدى ايلە مەن آپارىجى ايدىك؛ ھەم بەضى سەبىتلىرى دانىشچىلار ھەم دە دوستلار نوبە ايلە چىخىش ائەتمەك اوچۇن دەوت ائەپىردىك.

سەس گۇجەندىرىجى اولمادىغى اوچۇن اوجادان دانىشماغا مەجبۇر ايدىك؛ بوغازلارېمىز زورا دوشۇردۇ.

مەراسىمىن بېر ھىصەسەندە بېر پوليس بېزە ياخىنلاشىپ، پوليس ماشىنىنېن سەس گۇجەندىرىسەندەن استفادە ائەتمەيى اۇنردى؛ تەردىدېمىز اولسا دا قەبۇل ائەدىك.

مەن اۇز دانىشچىلارېمىن بېر ھىصەسەندە شېبىستىرېلى شاعىر مېرزە ەلى مەجەزدەن آد چەكىپ اونون ھاقىندا و دوكتۇر زەھتابى نېن بو شاعىرېن ائەلرېنى توپلاماق اوچۇن چەكىدىكى زەھتەرلە باغلى چىخىش ائەدىم.

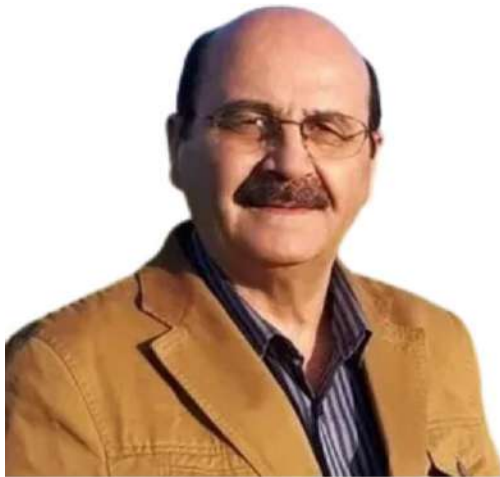
بو آرادا بېر نەفر شېبىستىرېلى مەنە ياخىنلاشىپ ياواشجا قولاغىما دئەدى:

”مېرزە ەلى مەجەز شېبىستەردەن سورگون ائەپىلەندەن ائەندىيە قەدر كېمە شېبىستەردە اونون آدېنى بو جور ەلى، ەمۇم ھەزۇرۇندا چەكمەمىشەپىر. سەن تەلسىمى سەندىرەپىن...!“

مەراسىمىن سونۇن قەدر شعر اوخويانلار و دانىشانلار پوليس ماشىنىنېن سەس گۇجەندىرىسەندەن استفادە ائەپىلەر و مەراسىم دېنچىلىكلە سونا چەتەدى.

پروفسور دوکتور محمد تقی زهتابی میثلی آز گورولن فداکار انسان!

• حسن راشدی^۱

دوکتور زهتابی نین آدینی ائشیدنده
میثلی وارلیغیمیز یولوندا داغ اراده‌لی،
دنیز بیلکلی و توفان حرکتلی انسان
گوزومون قاباغیندا جانلانیر!

بلکه بیر پاراقراف یازی ایله
دوکتور زهتابی نین وطنیمیز یولوندا نه
قدر فداکار اولدوغونو گؤستمک چوخ
دا چتین اولماسین:

«او ۱۹ ایل، یعنی ایران‌دا پهلوی
رژیمی دئوریلیب انقلاب غلبه قازانان
سونرا، یعنی ۱۳۵۸-جی ایلین تیر
آییندا گونئی آذربایجانا دؤندوکدن

سونرا ۱۳۷۷-جی ایل و دی آیینین بیرینجی گونه قدر، داها دوغروسو وفات ائتدیگی گونه
کیمی ایکی اولادی و حیات یولداشیندان اوزاق، تک و یالنیز یاشادی؛ اما هئچ زامان تک و
یالقیز اولمادی! چونکو او تبریز بیلیم یوردو، اورمو، تهران و باشقا شهرلریمیزده حتی ائولرده
مختلیف یوللارلا گنجلریمیزه اؤیرتمنلیک ائدیپ اونلارا دوغما دیلیمیز، حقیقی و دوزگون
تاریخیمیز، کیملیگیمیز و ادبیاتیمیزی درس وئردی!»

او بؤیوک انسان بوتون وارلیغی ایله یالنیز ملتیی اوچون یاشادی؛ اؤزو اوچون هئچ
یاشامادی!

^۱ وارلیق درگیسی یابین قورولو اویه‌سی، آراشدیرماچی. ایمیل: rashidi54@yahoo.com

ۋار قوھسى ايله چالشيىردى بىر مەلتىن ۋارلىقى اوچون، بوچاليشمادا گئجە-گوندوز تانيميردى؛ ۋارلىق تاريخيمىزى يازدى، ۷۰۰۰ ايللىك ۋارليغيمىزى، او دا دوغما دىلیمیزده!

"ايران توركلرى نىن اسكى تاريخى" كىتابى بىر دۇنوش نۇقطةسى اولدو تاريخيمىزده. ياشايىشى ان سادە انسانلار ياشايىشى كيمي ايدى. اما بو سادە ياشايان انساندا نه قدر يوكسكلىك، نه قدر بۇيوكلك، نه قدر اراده، نه قدر اينام و درين بىلىك و معلومات ۋار ايدى؟!

ياشى نىن چوخلوغونا باخمىاراق بىر گنج كيمي چالشيىردى. بىلىم اونو ياشادان، اونو بو قدر حركتە گتيرن چيگىنلرينده حس ائتديكى آغير مىلى وظيفه ايدى.

او، مىلتى نىن آغريلارنى، آجيلارنى، تحقيرلرينى بوتون ۋارلىقى ايله حىس ائيدردى، او اۋزو اوچون يوخ مىلتى اوچون ياشادى؛ بو سۆز بىر تعارف دئيل؛ بىر حقيقت، بىر گرچكدير!

گنجلىك چاغلارنىدا قوزنى آذربايجاندا و باكى شىهرينده بىلىم يوردو (دانشگاه) تحصيلىنى بيتيردىكدن سونرا استالين يىن كومونيست پارتىسى تعليماتىنا يوخ، اۋز مىلتى نىن آلىن يازىسنا اينانديغىندان دولايى سىبيريايا سورگون ائيدلدى؛ يارى ياشدا غربت اۋلكه لرده، او جمله دن عراق دا ياشاماغا مجبور اولدوغو حالدا اورادا دا عراق توركلرينه (توركمنلره) آنا دىلیمىزى درس دئدى؛ ۵۶ ياشيندا وطنه دۇندوكدن سونرا دا دۇرد ايل ده ايراندا زيندان چكدى و عۇمرونون قالان ايللرينى تك ياشادى. اما هئچ زامان تكللكده قالمادى، چونكو اونو سئونلر و دنيز دولو علم و بىلىگىندن فايدالانماق ايسته ينلر اونا بوش زامان قويوردولار!

مىلتىنى سئون انسانا تكللىگىن معناسى يوخدور؛ معنوى اوغول- قىزلارى هميشه اطرافيندا ايدىلر؛ هر بىر شىهره آياق قويوردوسا حضوروندا فایدالانماغا تله سن انسانلار چئوره سىنى آلىر و علم و بىلىگىن فایدالانيردىلار. چوخلو اۋيرنجىلر تربيت ائتدى، او دا هانسى شرايط و دورومدا؟

بوگون، اونون يازديغى " ايران توركلرى نىن اسكى تاريخى " كىتابى آرتيق بىر تمل كىتاب اولوبدور. گوندن- گونه استناد ائتديكى سندلر ده داها آرتيق تثبىتلىشىر.

بو كىتاب آذربايجان و ايران توركلرينه بىر هويت سئدى اولدو؛ كىتاب چاپ اولدوقدا، تاريخى يالنيز آريالاردان بو طرفه ترسيم ائدن آرياپرست شوونيستلرين يوخوسو قارىشدى. او يازدى، ياراتدى، فداكارلىق درسى وئردى و مىلتى نىن اورگينده اۋزونه ابدى يئر قازاندى.

پروفىسور دوكتور زهتابى بۇيوك انسانى سجه لره مالىك اولاراق مىثلى آز گۇرولن مختليف تخصصلو عاليم ايدى. او، آذربايجان توركجه سى نىن و قديم تورك دىلى نىن اوزمانى اولاراق قدرتلى شاعير و قلمى گوجلۇ يازىچى و تدقيقاتچى ايدى؛ عين حالدا آدلارى چكىلن تخصصلردن علاوه عۇمرونون سون ايللرينده دىلیمىزىن دوزگون و يوكسك سويّه ده تاريخىنى يازماقلا گۇستردى كى، عينى زاماندا مهارتلى تاريخ متخصصى ايميش.

دوکتور محمد تقی زھتابی "ایران تورکلی نین اسکی تاریخی" کیتابیینی یازماقلا تورکلی نین، خصوصیلہ ایران دا یاشایان تورکلی نین دیل تاریخی حقیقہ یئنی بیر ایز بوراخدی. او، شرق و غرب عالیملری نین دیل تاریخی حاقیندا یازدیقلاری اثرلرینی گئنیش سویتہ ده و دریندن مطالعه ائدیپ دونیا مدنیتی نین تمل داشینی قویان سومرلرین دیلی ایله دیلیمیزین بیر کۆک و بیر اۆلچوده اولدوغوندان و هله آریایی لرین ایران اراضیسینه کۆچدوکلریندن نئچه مین ایل قاباق تورک کۆکلو خالقلارین آذربایجان دا یاشادیقلاریندان نئچه طرفلی و گوجلو سندلر ارائه ائتدی.

بۆیوک بیلگین بو کیتابیینی یازماقلا هویت بحرانینا دوچار اولانلاری بو بحراندان چیخارتدی. شوونیستلرین و پهلوی چیلرین تورکلره یازدیقلاری قوندارما تاریخینه سون قوباراق دیلیمیزین ایران دا ۷۰۰۰ ایلیک تاریخینی اوزه چیخاردیب تاریخلری هخامنش شاهلاریندان باشلایان و ۲۵۰۰ ایلیک تاریخه فخر ائدهنلرین آلتین رۇیالارینا سون قویدو!

علمی نین درینلیگینه و یاشی نین چوخلوغونا باخمایاراق یئنی نسیل ایله اوتوروب-دورماغی، اولارین چیگینلرینده اولان آغیر میلی وظیفه لر اوزرینده مباحثه لره گیریشمه یی ضروری گۆردو؛ او، وار قوه سی ایله بیر میلتین وارلیغی و هویتی اوچون چالیشدی. عۆمرونون سون دقیقه سینده قدر ده چالیشمادان داینامادی.

دوکتور زھتابی نین اوتوز جیلدن چوخ شعر، حیکایه و دیلیمیزین قرامری حاقیندا یازدیغی قیمتلی کیتابلاریندان علاوه اونون یالنیز «ایران تورکلی نین اسکی تاریخی» کیتابیینی مطالعه ائدن هر بیر کس دریندن اینانیر کی، بو بۆیوک عالییم آذربایجان خالقی یانیندا و تورک دونیاسیندا ابدی یاشایاجاقدیر.

ابدی یاشاییشا مالیک اول بیلن انسانلار عمومیتله عادی انسانلار کیمی یاشاماغا قناعت ائتمزلر، پروفیسور زھتابی نین دا خصوصی یاشاییشی بئله اولموشدو.

۱۳۷۷-جی ایل سه شنبه گونو دی آیی نین بیرینجی گونو دوکتور زھتابی نین اؤلوم خبری بیر گونون ایچینده بوتون شهرلره یاییلدی. ادبیات سئورلرین هامیسی بو آجی خبری ائشیتدی، اورکلر کۆورلدی، گۆزلر یاشاردی!

پنجشنبه، دی آیی نین اوچونجو گونو تورپاغا تاپشیریلجاغینی هامی بیلدی. تهران دان، اورمیه دن، زنجان دان، اردبیل دن خصوصی ایله تبریز دن بوتون ادبیات سئورلر گلیمیشدیلر، بیر گون عرضینده بو آغیر ضایعه اوغروندا آنا دیلده اوزون پارچالاردا پلاکاردلار یازیلیمیش و شبستره گتیریلیمیشدی. هر شهر دن، هر منطقه دن اورک سۆزلر سۆیله نیلمیشدی؛ آذربایجان ین فداکار اوغلو حاقیندا.

عظمتلی تشیع جنازه زامانی، شبستر اهالیسی اولده ائله تصور ائتمیشدی عراق- ایران ساواشیندا دۆلت طرفیندن شهید اولانلارا حاضرلانا مراسیمدیر بوگون، یالنیز یازیلان پلاکاردلار تامامی ایله تورکجه ایدی!

او گون شېستر اهالىسى بئله بىر فضانى گۆردو كده نه قدر بۆيوك بىر انسانى ايتىردىگىنى
يئنىچە باشا دوشموشدو!

آذربايجانين سارسيلماز و فداكار اوغلو پروفىسور دوكتور محمد تقى زهتابى، پنجشنبه دى
آبى نين اوچونجو گونو، ۱۳۷۷- جى هجرى گونش ايلي (۲۴ دسامبر ۱۹۹۸ ميلادى ايل)، اۆز
سئونلرينى درين ماتمده غرق ائدهرك تورپاغا تاپشيريلىدى!

اونون جسمى بوگون آراميزدا اولماسا دا توتدوغو مقدس يول ارادهلى انسانلاريميزين
دوزگون يولو اولموشدور!

«سو دئییدیر...» شاعیری نین آختاریشیندا

• رحمتلی حسن دمیرچی^۱

دوکتور دوزگون جنابلارینین تام
تورکجه میزده یازیلان یولداش آدینی داشییان
درگیسی ۱۴۵۸-جی ایلده الیمه چاتدی.
درگینی وارقلا دیقدا «سو دئییدیر منه اولده
آنم آب کی، یوخ...» شعرینی باشا-باش
اوخودوقدا ایللر بویو آختاردیغیمی تاپمیش
اولدوم. شاعیرین آدینا باخدیقدا "م.
شبسترلی" یازیلیمیشدی.

شاعیری تاپماق اوچون ایکی دؤنه
شبستر شهرینه گئتدیم. چوخلارینا
سوروشدوم، آما تاپا بیللمه دیم. داها دوغروسو
تانییان اولمادی.

اوچ - دؤرد آی سونرا عزیز یولداشیم اوستاد محمود شاطریان یی معالجه اوچون آلمان
اۆلکه سینیه آپارمالی اولدوق. ایلک اۆنجه ایستانبول شهرینده اؤیرنجی اولان دوکتور احد
رستمزاده ایله تانیش اولدوق. ایکی گون سونرا احد بگ برلین شهرینده یاشایان و تحصیله
مشغول اولان حسین آقا اقدسی نین آدرسینی بیزه وئره رک، یولا سالدی.

برلین شهرینده بیر هفته سونرا حسین آقا اقدسی ائوینده موسیقی گئدیشاتیندا «سو
دئییدیر...» شعرینی بیزیم اوچون اوخودو. من ده شاعیرین کیم اولدوغونو، هاردا یاشادیغینی
سوروشدوم.

^۱ حسن آذربایجان آدی ایله ده مشهور اولان بؤیوک صنعت و کولتور آدامی.

قوھوملاریمیزداندیر دئدی. اؤ بویوک اینسانین شخصیتی و کیم اولدوغونو آچیقلا یاراق، آرتیردیر کی، بیر آی اولار تبریز بیلیم یوردوندا آذربایجان تورکجه سینی تدریس ائدیرلر. سئوینه رک آدرسینی آلدیم. سن دئمه، شبسترده آختاردیغیم شاعیر تبریزده یاشاییرمیش. تبریزه دؤندویوم گونون صاباحی دوکتور زهتابی ایله گؤروشوب، حسین یین مکتوبونو اونا وئردیم. بئله لیکله ۲۰ ایل سورن آردیجیل یولداشلیغیمیز باشلادی.

تخمیناً بیر ایله یاخین اونیورسیتهده تورک دیلینی تدریس ائتدی، سونرا کلاسار قاپاندی. دوکتور زهتابی ایران یین دوروموندان آسیلی اولاراق ایران ی ترک ائتمک مجبوریتینده قالیر. آما تاسفله سینیری آشاندا توتوقلانیر و ۴ ایل حبسه محکوم اولور. تازا توتوقلاندان خوی شهرینه گئتدیم، چوخ چتینلیکله بیر قیسا ملاقات ائتدیم.

دوکتور زهتابی دوستاقدان آزادلیغا بوراخیلدیقدان سونرا گؤروشلریمیزین بیرینده اؤنری وئردی کی، آذربایجان ادبیاتی نین هوسکارلاری اوچون دیل، شعر، تاریخ اوزره هفته ده بیر گون اؤزل کلاسار قورولسون. بو قیزیل سویو ایله یازیلان سؤز هامینی سئویندیررک، تنزلیکله یئرینی آلیب کلاسار باشلاندی. بو کلاسار و یئری مسئله سینده بعضی ادبی توپلانتیلارین داوامیندا منیم نظریمه اولان بیر ادبی توپلانتی نین کیملر اولابیلر جگینی گؤز آلتینا توتوب یادداشت گؤتوروردوم.

۱۳۷۱-جی ایله «اوجاق» اؤنری سینی دوکتور زهتابی یه آچیقلا یاراق، یادداشت ائتدیگیم یولداشلارین آدلارینی چکدیکده دوکتور اولدوقجا بگه نیب آلیشلادی. بئله لیکله واختی اؤلدورمه دن بیرینجی ایچ اوتوروم تبریزین یاخینلیغیندا بیر باغدا گئچیریلرک، اؤنری بوتون یولداشلارین قبولونا دوشدو. کیملرین نه ایش گؤره جکلری آیدینلاشدی. او جومله دن قارار گلدی ک پروفسور زهتابی هر اوتورومدا اشتراکچیلار اوچون آذربایجان تاریخی حاقیندا بیلگیلر وئرسینلر. آیریجا اساسنامه یازیلماغی نین قرار ی قویلدو. بو ۱۱ نفرلیک توپلانتی سئوینجلرله باشا چاتدی. بیر نچه اوتورومدان سونرا اساسنامه یئکونلاشاراق، «آذربایجان مدنیت اوجاغی» یاراندى و اوجاغین آیلیق توپلانتیلاری قرار ی قویلدو و دوام ائتدی.

پروفىسور زهتابى نىن دىلىنجه

خبر آلساز گىلئىلىم فلكدن
كئچىب عۇمروم فىرتانالى كولكدن
ايشىق دونيا جنت كىمى يوردومدا
درد چولقادى آچىلاركن بلكدن.
دويدوم، نئچون يازىم ياساق دىل ياساق،
باشا دوشدوم يادلار قورموش كلكدن.
عۇمروم بويو قلم يارديميم اولدو،
كئچدىم بوتون خوش آرزىدان، دىلكدن.
قارشى دوردوم، ياد اۋنوندە سىنمادىم،
كئچدىم ائلىن سوزگىچىندىن، الكدن.
خوشلوقلارى قنىم كسدىم اۋزومچون،
يازدىم - يازدىم؛ دوشمز اولدوم بىلكدن.
باشام بويو بو سوچ قاخىنجىم اولدو،
نەلر گۆردوم اۋد ياغدىران ملكدن.
فىتنە ملك اوزدە گولدى جان دئدى،
تارىخ بويو خنجر ووردو كوركدن.
ياندىم؛ ائلىن طالعىنە آغلادىم،
حسرت قالدىم بىر يول گولم اوركدن.

حسن دميرچى

۳۰/۱۰/۱۳۷۷

سنی وطنسيزله ييب وطن

• يعقوب تقوی^۱

او جواهردی، ائلين لوح وجودوندا ياشير
کؤلگهدير، يوردونا سرحدلری خالقى ايله آشير
بيل کى، زهتابى ياشير.

انسانليق تاريخينده يوكسک شخصيتلرين حاقيندا
سؤز آچاندا بو انسانلارين يوز ايلده بير دونيايا
گلمه سيندن دانيشيلار. لاکين زهتابى نه تک يوز
ايلده بلکه اؤلکهلرين تاريخينده ياشانانلارين نادر
اولانلارين سیراسيندا گلنلردن بيرىدير. اگر اونا
تاريخيميزين، ديليميزين پيغمبرى آدينى وئيرسک
هئچ ده يانيلماميش اولاريق. او ديليميزين عظمتيني،
قايدا قانونلاريني، اسلوبونو و دونيا ديللری
سیراسينداکى يئرینی آيدینلاتدی و ديليميزی لهجه
اولارق خالقیمیزا يانسيدانلارا بو ديلين هانسی
سويهده اولدوغونو و فعل آچيسيندان و اکلر
واسيطهسى ايله سؤز دوزلتمه قابيليتی نين اينانيلماز درجهده گئنيش اولدوغونو گؤستردی.

زهتابى تاريخيميزی مين ايللرين توز باسمىش داش يازيلاريندان، گؤمولموش
کورقانلاريندان آختاريب، يايملاديغي کيتابلاريندا خالقیمیزا چاتديردي. تورک تاريخی نين مين
ايلدن يئددی مين ایل اؤنجه يه دايانديغینی قايناقلارلا ثبوت ائتدی. او تورک انسانینی يئنيدين
کشف ائتدی و ايتيب باتان تاريخيميزی اراده گوجو ايله جيلالايب قيزيل وارقاقلارلا کؤچوروب

^۱ مهندس، تبریز.

گئجه-گوندوز چالیشماسی اساسیندا یئنی نسله سوندو. جسارتله سۆزونون اوستونده دایانیب قارشى چيخانلارین بورنونو یئره سورتدو. او زهتابی ایدی. او آجیلار چکه- چکه پولاد اولوب کۆزرمیشدی. سیرادان بیر انسان دئییلدی. او حبسلرده، سورگونلرده بۇیوموشدو. او خالقین دزدینی ایچدن باشا دوشموشدو. سیبری ده بوتون ازیلن خالقلارلا یاناشی روس حاکیمتین چیرکین آسیمیله سیاسیتینی گۆرموشدو. او سۆمورگه سیاستینین نه اولدوغونو و هانسی یوللارلا میلّتلری تام معناسی ایله محو ائتمه سیاسیتینی آنلامیشدی. بیر عۆمور اونون آچارینین دالیسینجا گزمیشدی. سیبری دن اۆزبکیستانا، عراق دان تورکیه یه گئتدیگی هر یئره ائلینین دزدینی دوشونموشدو. سۆز لرینده بونو دؤنه- دؤنه وورغولایاردی. او اۆزبکیستاندا اولدوغو زامان اورادا کۆچری عربلری تاپیب و اونلارین دانیشیقلا ریندا تورک فعللرینین نئجه ایشله دیلمه سینی آنلاتاردی. او چالیشماقدان، یازیب یاراتماقدان باشقا هئچ بیر شئی دوشونمزدی.

اونونلا ایلك تانیشلیغیم اؤیرنجیلیگیمده تورکیه ده اولدوغوم زامان بیرلیک قزئتہ سی واسیطه سی ایله اولموشدو. میشوولو امضاسی ایله ۱۹۷۴ ایلینده. داها سونرالار دؤندوکدن سونرا دوستلارلا دیلیمیزین، کولتوروموزون و اجتماعی مسئله لری اوزرینده چالیشدیغیمیز زامان بو ایش اوچون پروفئسیونل بیریسینه گرک واردیر دئییه دوشوندوک. چوخ ایستکلی دوستوموز حسن آغا آذربایجان پروفیسور زهتابی دن سۆز آچدی. چوخ سئویندیک. آنجاق نه یازیق کی، حبسده ایدی و آلتی آی گۆزله ملی ایدیک. نهایت زامان گلیب چاتدی. او آزادلیغا بوراخیلدی. چوخ سئویندیک. لاکین نئجه آی بیزه قوشولماغا زامان ایستہ دی. دئییردی وضعیته باخیب اونا گۆره تصمیم توتمالییام. ایلك گۆروشوموز دوستلارلا بیرلیکده آبرساندا منیم اوفیسیمده اولدو. دوکتورون دئییردی کی، من خالقیمیزدا هئچ بیر حاضیرلیق گۆرمورم. بیز گرک دیل، تاریخ، شعر و موسیقی کیمی ساحه لرده مدنیتمیزین اوزرینده ایشه باشلایاق. نئجه گون سونرا ایلك دفعه مدنیت اوجاغینین قورولماسینین بینۆوره سی قویولدو و دوکتور «اؤزون گرک قوراسان ایندی اؤز سعادتینی» دئدی. اوجاق پروفیسور زهتابی باشدا اولماقلا حسن آغا آذربایجان، حاجی آغا قزاقی، آقای آرش راد و بیر نئجه آیری یوردسئور انسانلا بیرلیکده دؤرد اساس چئوره سینده ایشه باشلادی. اساس مسئولیتلری دوکتور زهتابی اوستلندی. دیل و تاریخ کیلاسلا رینی قوردو و هفته ده نئجه گون آغیر شرایطده شبستردن تبریزه گلیب ائله آبرساندا گنجلره درس وئرمه یه باشلادی. گئجه- گوندوزونو بو یولا قویدو. گئجه لر درس لرین نوتلارینی حاضیرلاییب سحرلر اؤیرنجیلرله چالیشدی. قیسا زاماندا قیرخان آرتیق اونیورسینه اؤیرنجیسی و گنج طرفیندن درگی و ژورنال تورک دیلینده حاضیرلانیب یایملاندی. اونون بوتون ایشلری دوزگون تمللر اوستونده یاراناردی. او هئچ بیر زامان "من" دئمہ دی، "بیز" دئدی و بیر اؤزبک آتا سۆزونو اؤزونه اؤرنک اولاراق اصول گۆتورموشدو: «من منکه زوال، بیز بیزکه کمال». او قیسا بیر زامان ایچریسینده اوندان آرتیق کیتاب چاپا حاضیرلادی کی، اونلاردان اساس اولاراق «تورکلرین

اسكى تاريخى» ايكي جيلده دير. بو كيتاب خالقيميزين هويتيني، كيمليگيني و وارليغيني بوتون دونيا تانيديردى.

زهتابى ساده جه ديل و تاريخ اوزمانى دئييل، عيني زاماندا يوكسك سويهلى ميلى شاعيرلر يميزدن بيرى ايدى. اونون «پروانه نين سرگذشتى» شعر مجموعه سى، «توركجه منيم سس بايراغيم» و آيرى- آيرى شعرلرى بوتون آيدين گؤسترگه سى دير. او ناظيم حكمت كيمي بؤيوك شاعير و يازارلارلا آياق اولوب و هر ساحه ده اوزمانلىق درجه سينه چاتميشدى. لकिन بوتون بونلار باخميا يارق او چوخ متواضع، متين و غايت دقتلى عيني حالدا صبيرلى بير انسان ايدى. هر هانسى بير سوال و يا خود اشكال سوروشولدوغو زامان ساعاتلار جا اونو جاوابلانديرماغا وقت صرف ائدردى. گنج چاغلار يمدى. شعر ساحه سينده اوندان سورغولاريم اولدو و بير نئچه شعر اوخودوم. منيم دفتر يمي آليب نئچه گونلر اونون اوزرينده چاليشيب بوتون نقصانلارى قورشون قلم ايله ايضاح ائتميشدى. او ياشدا عاليمين اونلار جا مشغله سى ايله بو ايشه قول قويماسى هر كس ين گؤره بيله جگى ايش دئييل. آنجاق او تكجه بيليم ساحه سينه زامان آيبراردى. كيمسه يه اذيتى كئچن بيريسى دئييلدى. چوخ چتين بير يئره قوناق اولاردى و تكيه كلامى «آي جانيم، بو ايشلرى بوشلايين» ايدى. هيها ت بير ده دهر ين آناسى ائله اوغوللار دوغا. روحو شاد يئرى اوچماق اولسون.

قارا قيش سنله باشلادى

اؤرتو ساليन्दى ائل باغينا

قان آخدى ميشوو داغينا

و سنى ايچديلر

سوساميش هوسلرينه

هئچ ده سورمادان

حياتى گؤزلرينده يومدون

ووقارين هجالارا بؤلوندو

تاريخ آرتيق وراق يئدى

درد صايفاسيندا

سؤزلر ائل تكي آنديلار

ايزلرينده وطن كؤزردى

سنى وطنسيزله ييب وطن

دور دا ياز اونو.

پروفیسور دوکتور زھتابی نین عراق داکی یارادیجیلیگی

• رضا ھمراز^۱

رحمتلی پروفیسور محمد تقی زھتابی و یا اوز ایستگی ایله دئسک کیریشچی، ایران تورکلری نین ان معتبر تورکولوقلاریندان، شاعیرلریندن، یازچییلاریندان، تاریخچیلریندن، دیلچیلریندن و آراشدیریجیلاریندان اولموشدور. اونون بو گونه قدر بیر قوجاق دگرلی اثرلری گون ایشیغینا چیخسا دا هله بیر او قدری ده چاپ اولمامیشدیر. آرزی اندیریک اونلارین چاپی ایله گؤزلریمیز داها ایشیقلا نسین.

اوستاد زھتابی اوز آنا دیلینده بیر اوزمان اولدوغو حالدا فارس، روس، عرب و فرانسیز دیلرینه ده تانیس بیرسی ایدی. او داهی نین یاشایشینا دایر بیر چوخ مقاله یازلمیشدیر. آنجاق اونون اؤز یازدیگی ترجمه حالینی اؤز قلمی ایله اوخویوب داها سونرا اونون عراق دا

یاشادیگی سککیز ایل مدتینده یاراتدیگی اثرلره اؤتری باخماغیمیز منجه بیر او قدر ده یئرسیز اولماز. البته زھتابی معلمین کیتابلاریندان باشقا، آیری یئرلرده چاپ اولان شعر کیتابلاری نین بیر نچه صحیفه سینده باغدادا سؤیله نیلن شعرلره ده راستلاماق اولار. او داهی نین بو قونوداکی میراثیندان دانشماقدان اؤنجه داها گؤزل اولار هله دیری ایکن شخصاً یازدیگی یاشایشی نین بیر سیرا آلچاق- اوجالاری ایله ده تانیس اولاق.

^۱ غروب درگیسی نین باش یازاری، تبریز. ایمیل: rhamraz@gmail.com

«آدیم محمد تقی، فامیلیم زهتابی / کیریشچی/دیر. ۱۳۰۲ (۱۹۲۳ م.)-جی ایلده آذر آیی نین ۲۲-سینده جنوبی آذربایجانین مرکزینده یئرلشن "شېستر" شهرینده صنعتکار کیریشچی عایله سینده دوغولدوم. آتامین آدی محمدعلی و آتامین آدی سعادت ایدی. شېسترین بو کیریشچی عایله سی نین بیر قولو ۲۰۰ ایل اولدن شمالی آذربایجانین "شکی" شهرینده آتامین آتاسی نین آتاسی "کیریشچی کاظمین" اولادی آدی ایلده یاشامیش و یاشاییرلار. ۱۳۰۸-جی ایلده ۶ یاشیمدا اولاندا اصراریملا بؤیوک باجیم صدیقه ایلده قرآن اوخوماق اؤیره دن محله مکتبینه گنده رک آز زاماندا ایفبانی اؤیرنیب، او زامانلار هر یئرده، او جمله دن عمیمین کیتابخاناسیندا بول اولان تورکجه ناغیل کیتابلارینی اوخوماغا باشلادیم و قیش گنجه لری بو کیتابلاری عایله و قونشو خانیملارا اوخویاردیم. بیر ایل سونرا اسکی اصولدا اولان و فارسجا اؤیره دن میرزه ابراهیمین مکتبینه گتتدیم. ۱۳۱۰-جو ایلده شېسترین رسمی دؤلتی "گلشن راز" آدلی ابتدایی مکتبینه گنده رک، بیرینجی کیلاسدا اوخودوم. یایدا خصوصی کیلاسدا اوخویارق تازا اوخو ایلینده اوچونجو کیلاسدا اوخودوم. ۱۳۱۵-جی ایلده اورانی بیتیردیکدن سونرا ایکی ایل مادی امکان اولمادیغیندان اوخوماغی ترک اندیب آتا - بابا ایشیم اولان کیریشچی لیکده هابئله باغ و اکین ایشلرینده چالیشدیم. ۱۳۱۷-جی ایلین یاییندا آتامین دوستلاری و تجارت ایشداشلاری قوناق گلیمشیدیلر. اونلار اوخوماق ایسته دیگیمی تبریزده اورتا مکتبه اوخوماقدا اولان بؤیوک قارداشیم یوسفدن بیلیردیلر. اونلار دئدیله کی، تبریزده اورتا مکتبی اوخوماق اوچون اونلار قاییدارکن اونلارلا بیرلیکده آتام بیلیمه دن تبریزه قاچیم. بئله ده ائتدیم و عمی اوغوم غلامرضا ایلده بیرلیکده همین قوناقلارلا قاتارلا تبریزه قاچدیم و اورادا تربیت خیاوانیندا یئرلشن و مشروطه انقلابی زامانی بیر انجمن بیناسی اولموش ائوده چالیشان "فیوضات" مکتبینه اوخوماغا باشلایب ۱۳۲۰-جی ایل اورانین دوققوزونجو کیلاسینی /بیرینجی سیکل/ رسمی دؤلتی امتحانلا اعلاچی بیتیردیم. همین ایلین شهریور آیی نین اوچونده متفق اوردولاری ایران ی توتدولار. سیاسی آتموسف دگیشیلدی و سیاسی حزبلر یاراندى. من ایکی ایلیک معلم یئتیشدیرن مکتبه /دانشسرا/ قبول اولوب دؤلت حسابینا اوخودوم. همین شهریور آیی نین اونوندا تبریزده حاجی میرزه علی شېستری نین رهبرلیگی ایلده آنا دپلینده /آذربایجان قزئی ۴۸ نمره یایینلاندی. بو قزئتله حیاتیتمدا ایکینجی دفعه اولارق آنا دپلیمده اوخوماغا آلیشدیم و بیر نئچه فارسجا شعریمی اوندا چاپ ائتدیردیم. بو ایللرده آخشاملار تبریزین کاتولیک کلیساسیندا فرانسه دیلی و تبریز اوستادلاری نین مکتبلرینده عربجه اؤیرندیکیم اوچون دانشسرا رهبرلری نین اصرارینا رغما دانشسرادا پانسیون اولماییب اورادان آیدا ۸ تومن آلاراق گئچیندیم. دانشسرانی بیتیردیکدن سونرا بؤیوک قارداشیم کریم دانشسرادا اوخودوغوم اوچون

دۆلته اولان بورجونون بیر ایلینی وئرهرک من تبریزده فردوسی آدینا تام اورتا مکتبی ۱۲-جی صینیفی ادبی بؤلومونو قورتاریب دیپلوم آلدیم. اونیوریستهده اوخوماق آرزوسو منی برک ناراحت اندیردی. آنجاق ایراندا یالنیز تهراندا بیر اونیوریسته وار ایدی و اورایا گئتمهیه مادی امکائیم یوخ ایدی. بیر ایله قدر اورتا مکتبلرده معلیم اولدوم. ۱۳۲۴-جو ایلین یاییندا تورکیه حکومتی ایستانبولدا اوخوماق اوچون ۴۰۰ نفر و سوونت آذربایجان ی دۆلتی باکی دا اوخوماق اوچون ۴۰۰ نفر گنج آپاریردی. من ده اوخوماق اوچون گئتمک ایسته دیم اما دۆلته بورجولو اولدوغوم اوچون تبریز معاریف اداره سی گئتمه ییمه مانع اولدو. همان ایل آزاد فرانسه حکومتی بیروتدا اوختودورماق اوچون یئتدی نفر گنج آپاریردی. فرانسیز دیلی معلیم "مسیو ژوزف قویندیر"ین یاردیمی ایله من ده بیروتا گئتمک اوچون عریضه وئردیم. اما "مسیو ژوزف قویندیر"ین دئدیگینه اساسا دۆلتلی بالالاری قویمادیلار کی، مننه نۆبه چاتسین. ۱۳۲۳ و ۱۳۲۴-جو ایللرده تبریزده فریاد و خاور نو قزئتلری چیخیردی. اونلاردا فارسجا شعرلریم و فرانسیز دیلیندن فارسجایا ائندیگیم ترجمه لر چاپ اولدو. ۱۳۲۴-جو ایل شهر یورین اوچوندن *آذربایجان قزئی* آنا دیلینده یاییلانندی. بو قزئت واسطه سی ایله اوچونجو و سون دفعه اولراق آنا دیلیمده اوخویوب یازماغی اؤیرندیم و اوندان مقاله لر یازدیم. همین ایل "جوانلار" تشکیلاتی نین اورقانی *جوانلار قزئتی*نی رهبرلیک ائده رک اوندان مقاله لر و شعرلریم چاپ اولدو. ۱۳۲۵-جی ایل آذرین ۲۱-ینده شاه اوردولاری تبریزه گلدی. مرتجع لر آنا دیلیمده اولان کیتابلاری اودلادیلار. تبریزده گیزیلی اولدوغوم حالدا وحشیلیگه قارشى شعر یازیب خالق داخلینده یایدیم (سو دئییدیر مننه اولده آنام آب کی یوخ). ۱۳۲۶-جی ایلین سونلاریندا قاچاق تهرانا گئتدیم و نئچه آی سونرا عالی تحصیل آلماق هدفی ایله قاچاق سووتلر اتفاقینا گئدرکن توتولوب کلات نادری و مشهد شهرلرینده زیندانى اولدوم. آزاد اولدوقدان سونرا مشه دین قند کرخاناسیندا نئچه آی ایشله ییب پول توپلایاراق ۱۹۴۸-جی ایلین دسامبر آی نین ۲۸-ینده عشق آباد یولو ایله سووتلر اؤلکه سینه قاچدیم. بو گونلر عشق آباد زلزله دن تام ویران اولموشدو. سرحدده و ماری «مرو» شهرینده زیندان اولراق دموکرات فرقه سی رهبرلری و حزب توده نین گؤستریشی ایله سرحدی پوزماق قانونونون ان چوخ جزاسینا اوچ ایل زیندانا محکوم اولدوم و کراست نوورسکی نین اجباری ایش زیندانیندا ایشله دیم و سونرا جارجو، تاشکند «تاوادا» شهرى اجبارى ایش دوستاقخانالاریندا مشه لرده ایشله دیم. اورادان باکی دا اولان دوستوم حمید محمد زاده یه مکتوب یازیب وضعیتیمی بیلدیردیم. اونون اقدامی نتیجه سینده بیر ایل تئز زینداندان آزاد اولراق "دوشنبه" شهرینه (او زمان استالین آباد) گؤندریلدیم. اورادا ۱۹۵۱-جی ایللر سیاسی مکتبده اوخویاراق دانشگاه گيرمک ایسته دیم لاکین اورتا

مکتب دیپلوموم اولمادیغیندان مومکون اولمادی. بیر ایل توخوجو کرخاناسیندا ایشله‌ییب آخشاملار اورتا مکتبین سون کیلاسارینی بیتیریب دیپلوم آلیب باکی اونیورسیته‌سینه گیرمک اوچون باکی اونیورسیته‌سینه گؤندردیم. بیر آی سونرا اورادان مثبت جواب آلدیقدایا گلیب اونیورسیته‌نین ۵ ایللیک آذربایجان دیل و ادبیاتی فاکولته‌سینده اوخوماغا باشلادیم. بو مدتده حزب توده و دموکرات فرقه‌سی‌نین ایچ اوزونو تانییارق نهایی شکیلده اونلاردان اوزاقلادیم. فاکولته‌ده اوخویان زامان بئشینجی کورسون اولینده همین اونیورسیته‌نین شرقشناسلیق فاکولته‌سینده عرب دیلی و ادبیاتینی تدریس ائدرهک عرب ادبیاتی اوزره ابو نواسین حیات و یارادیجیلیغی موضوعسوندا مدافعه ائدیپ دوقتورلوق و نئچه ایل سونرا دوچنتلیک دیپلومو آلدیم. حزب توده و عمومیتله کومونیزمین ماهیتینی تانییدقدان سونرا سووتلر اتفاقیندان چیخماغا چالیشیردیم. عراقدا عبدالکریم قاسیم ایش باشینا گلدیگده، سووتلر اتفاقیندان چیخما امکانی اولدو. ۱۳ ایل چالیشیدقدان سونرا نهایت ۱۹۷۱-جی ایلین یاپیندا احمد حسن البکر زامانیندا عراقین مسکوواداکی سفیری "شاذل طاقه"نین یاردیمی ایله عراقا گئتدیم. ۲۴ ایل سووتلر بیرلیگینده او جمله‌دن باکی‌دا اولدوقدا آز اثرلر و شعرلر یازمادیم. لاکین حزب توده‌نین مانع اولماسی نتیجه‌سینده بیرجه کلمه ده چاپ ائتدیره‌بیلمه‌دیم. لاکین بوتون الیازمالاریمی عراق سفیری شاعیر شاذل طاقه‌نین یاردیمی ایله سووتلر اتفاقیندان چیخاردیب عراقا آپاردیم. من عراقدا گؤردویوم علمه قیمت وئرمگی و احترامی هنج بیر یئرده گؤرمه‌دیم. نئچه آی عراقا گلدیگیمدن سونرا باغداد اونیورسیته‌سینده شرقشناسلیق بۆلومونون مسئولو عالیم دوستوم حسین علی محفوظ منیم باغدادا گلدیگیمی بیلیب، ایشداشلیغا دعوت ائتدی. تقریباً ۸ ایل بورادا فارس دیلی و قدیم تورک دیلرینی تدریس ائتدیم و عربجه فارس دیلی درسلیگینی یازدیم. باغداد اونیورسیته‌سینده تدریس ائتمکله یاناشی عراق حکومتی‌نین ایران شاه‌ی ایله مخالف اولماسیندان استفاده ائدرهک ناهاردان سونرالار عراق حکومتی‌نین ایستگی و یاردیمی ایله مختلیف ایران میلترینی ایران‌دان خارجده اولان میلی تشکیلاتلارینی بیر آرایا توپلایارق بئش دیلده/تحد یولو قزئتینی (تورکجه، فارسجا، کوردجه، عربجه، بلوچجا) نئچه ایل بوراخدیم. تاسف ائدیرم کی، بو مدتده گیلک و تورکمن انقلابچیلاریندان تاپا بیلمه‌دیم تا قزئت ایللرین دا دیلیرنده بوراخیلم. بو بئش ایران میلترلی انقلابچیلاری و تشکیلاتلاری ایله قارداشلیق، امکداشلیق و فیکیرداشلیق سایه‌سینده نئچه ایل سوره‌سینده همین بو بئش ایران میلتی دیلینده آخشاملار رادیو وئرلیشی ده تشکیل ائتدیم. عراقدا یاشادیغیم سککیز ایل سوره‌سینده بیر طرفدن تورک تاریخی، دیلی، ادبیاتی، میلترلی، خالقاری، یاشادیقلاری اۆلکه‌لر و یئرلری باره‌ده او

جملھدن ایران تورک لری نین سایی، یئر لری، تاریخی، دیلی، لهجه لری و ادبیاتی باره ده کومونیزمین سووئتلر اتفاقیندا یاراتدیغی محدود و غلط تصوروم تامامی ایله آرادان گندیب، اونلارین یئرینی واقعی و علمی حقیقتلر توتدو. دیگر طرفدن دیوان لغات الترک، قوتادغو بیلک اثر لری و اورخون یئنی سئی آبیده لری باره ده یازیلیمیش اثرلرله تانیشلیق سایه سینده تورک دیلی نین اسکی لیگی، قدرتی، لهجه لری ایله قیسم تانیش اولدوم و بو باره ده کی محدود فیکیرلریم تکمیللشدی...

بئله لیکله اوخویوب بیلدیک کی، مبارز انسان رحمتلی پروفیسور محمد تقی زھتابی ۱۳۵۰-جی ایل چوخ چالیشدیقدان سونرا روسون جایناغیندان قورتولوب، جانی نی گؤتوروب عراقا قاچیب، باشکندده باغداد اونیورسیتھ سی نین «قسم الدراسات الشرقيه» شعبه سینده فارسجا، عربجه و تورکجه میزین تدریسینه جان آتیب، بو دیل لره ایسه بیر سیرا دگرلی اثرلر اؤزوندن یادگار قویموشدور. آذربایجانین غیرتلی، مفکوره لی و چیخارلی اوغلو زھتابی باغداد اونیورسیتھ سینده عربجه درس دئدیگی زامان اورادا ۴۵۰ صحیفه دن چوخ «القواعد الفارسیه» آدلی فارسجانی قرامری حاقدا سامباللی بیر اثر یازیب، همین اونیورسیتھ اونون چاپینا جان آتیب و نهایت چاپ ائدیر. بو اثر چاپ اولدوقدان سونرا باغداد اونیورسیتھ سی بو اثرین یازجیسینا فخری پروفیسورلوق درجه سینی اعطا ائدیر. بئلنجی چالیشمالارین قارشیسیندا او اؤز خاطیره لری نین بیر یئرینده عراق دا چاپ اولان کیتابلاری نین بیرینی اؤز آدینا چاپ ائتدیرن آرخاداشیندان گیلئیلھ نیب بو سطرلری ده یازیر: ... بغداددا بو کیتابی یازارکن، بعضی عراقلی آذیرلردن آنا دیل لری نین صرفینی اؤیرنمک و یازدیغیم همین بو کیتابی عراق آذیرلری اوچون ده چاپ ائتدیرمگی چوخ لازیم و ضروری حساب ائتدیلر. بونا گوره ده، اونلارین ایستکلرینی یئرینه یئتیره رک، ائویمده آنا دیلیمیزین صرفینی اونلارا تدریس ائتدیکدن سونرا دیکته ائتدیم یازدی لار. عراق تورک لری نین اؤز ادبی اثرلریندن بو فایدا کیتابی نین میثاللارینی دا اؤزوم سئجیب تکمیللشدیردیم. لاکین بو کیتابی سونرا شاگردلریمدن بیر یولموش عراق «اعلام» ناظیرلیگینده «قسم الترمکمانی» شعبه سی نین ریسی اولان شخص اؤز آدینا چاپ ائتدیردی. او وقته قدر عراقین تورکمن کندلری و شهرلری نین مکتبلرینده تورکمن اوشاقلاری، بئشینجی کیلاس قدر یالنیز آنا دیل لری نده اوخویوردولار. اونلارین اوز ابتدایی مکتبلری اوچون آنا دیلی کیتابلاری وار ایدی. عراقین «وزارت اعلام»یندا «قسم الترمکمانی» نین ریسی اولان ھامان شخص، «تورکمن شعبه سی مدیری آدیندان»، ھابئله «بوتون عراق تورکمنلری آدیندان» عراق دؤلتی نین ان عالی حکومت اورقانی اولان «مجلس قیاده الثوره» یه (انقلابین رهبرلیک مجلسی) یازدی کی، عراق تورکمنلری ایسته ییرلر کی، تورکمن اوشاقلاری ابتدایی بئشینجی صنیفه قدر اؤز آنا دیل لری نده اوخوماق عوضینه تامامیله و یالنیز عربجه اوخوسونلار تا بو دیلی یاخشی اؤیرنسنلر. بو تکلیف «مجلس قیاده الثوره» طرفیندن تصویب اولدو و او گوندن عراقین تورک

اوشاقلاری اؤز آنا دیلیرینده اوخوماقدان محروم اولدولار. عرب شوونیزمی و بعث حزبی نین آلتی اولان عراق تورکمنلری نین بو میلی دوشمنی ع. ب. ^۲ ایدی.»
گوندن - گونه علمی ساحه لرده پارلایان زهتابی سککیز ایل عراق دایکن بو اثرلری اورادا چاپ ائتدیره بیلیمیشدیر.

پروانه نین سرگذشتی:

منجه «پروانه نین سرگذشتی» ائله رحمتلی زهتابی نین اؤزونون باشیندان گنچنلر یا خود سرگذشتی اولموشدور. نییه کی، او پروانه سایاق اؤزونو اودا - کؤزه ووروب، یانمیشسا دا خالقینا همیشه ایشیقلار ساچمیشدیر. همین اثر ۷۸ صحیفه دن عبارت اولوب، گویا ۱۹۷۲-جی ایلده اورادا نشر اولموشدور. بو شعر کیتابی نین ان معروف و دئمک دیلر ازبری اولان شعرلریندن ایکینجی ۲۱ آزدردن بیر گون سونرا تبریزده سؤیلنمیش «سن اوسان، من ده بویام» شعر دیر کی، بو گونه قدر هارداسا مینلر دؤنه ایستر اؤلکه میزده، ایسترسه ده اؤلکه میزدن قیراقدا ماراقلا چاپ اولموشدور.

“سو” دئییدیر منه اولده آنام “آب” کی، یوخ
“یوخو” اؤیرتدی اوشاقلیقدا منه، “خواب” کی، یوخ
ایلیک دفعه کی، “چورک” وئردی منه “نان” دئمهدی
ازلیندن منه “دوزدانه”، “تمکدان” دئمهدی
آنام “اختر” دئمهییدیر منه، “اولدوز” دئییب او
سو دوناندا دئمهییب “یخ” دی بالا، “بوز” دئییب او
“قار” دئییب “برف” دئمهییب، “دست” دئمهییب “ال” دئییب او
منه هنج واخت “بیا” سؤیله مه ییب، “گل” دئییب او
یاخشی خاطیرلاییرام یاز گونو آخشام چاغیلار
باغچانین گون باتانیندا کی، ایلیق گون یاییلار
گل دئیردی “داراییم باشیوی ای نازلی بالام
گلمه سن گر باجیوین آستاجا زولفون دارارام”
او دئمزدی کی، “بیا شانه زنم بر سر تو
گر نیایی بزمن شانه سر خواهر تو”
بلی، داش یاغسا دا گؤیدن، سن او سان، من ده بویام
وار سنین باشقا آنان، واردی منیم باشقا آنام
اؤزومه مخصوص اولان باشقا ائلیم واردی منیم

^۲ شخصین آدی طرفیمیزدن قیسادیلیمیشدیر. (وارلیق)

اٹلیمہ مخصوص اولان باشقا دیلیم واردی منیم
ایستہ سن قارداش اولاق، بیر یاشایاق، بیرلیک ائدک
وئرین قول-قولا، بوندان سورا بیر یولدا گئدک
اولا اؤزگه کولکلرله گرک آخمایاسان
ثانیا، وارلیغیما، خالقیم خور باخمایاسان
یوخسا گر زور دئیہ سن، ملتیمی خوار ائدہ سن،
گون گلر، صفحہ چؤنر، مجبور اولارسان گئدہ سن.

۱۳۲۵/۹/۲۲ تبریز

آیا زبان فارسی به زبان ملل دیگر ایران برتریت دارد؟

فارسجا یازیلیمیش بو اثرده سایین آراشدیریجی، قان سوران شاهلارین، خصوصی ایله پهلوی لرین شوونیستی حرکتلریندن پرده گؤتوروب، گؤزل و دگرلی بیر تحقیق ارائه وئرمیشدیر. همین اثر بیر نچہ دؤنه ده ایران دا یئر آلتی شکلینده چاپ اولموشدور.

جنايات ۲۵۰۰ ساله شاهان:

بو اثرده دئمک اولار کی، اوستده کی اثرین تکمیلی یا آردی دیر. یازیچی چالیشمیشدیر اثر کیچیک اولورسا دا، دگرلی سؤزلر ارائه وئرسین. همین اثرده بیر نچہ دؤنه انقلابدان سونرا یئر آلتی شکلینده ایراندا چاپ و خالق ایچره پایلاشیلمیشدیر.

هستی نسیم:

هستی نسیم-ده پروفیسور زہتابی نین بیر سیرا غربتده سؤیلنمیش فارسجا شعرلری ایله اوز-اوزه دایانیریق. بو کیتابدا فارسجا شعرلری ایله کی، داها چوخ شاعیر زہتابی نین سئودیکی حماسی شعرلر ایله لیریک شعرلری احتوا اولونورلار، تبریزی پروفیسور مینائی نین گؤزل طرحلری ایله راستلاشماق اولور. ۱۱۷ صحیفه دن عبارت اولان بو اثر ۱۳۵۳-جو ایل «ایران تورک روشنفکرلری جمعیتی نین نشریه لری» نشری سیراسیندان یاینلانمیشدیر.

بختی یاتمیش:

اوجسوز - بوجاقسوز فولکلوروموزدان آلینمیش بیر حکایه دن عبارت اولان اثر دیر کی، جزوه شکلینده چاپ اولموشدور. جیبی قطعینده اولان بو اثر ده تکرار ایران دا نشر اولموشدور.

باغبان ائل اوغلو:

شاعیر زہتابی بورادا مشروطه انقلابی نین قورخو بیلمز سردارلاریندان بیرسی اولان شهید حسین خان باغبان یین حیاتی نی گؤزلجه شعره چکمیشدیر. بو دگرلی اثر انقلابدان سونرا اوفست

اولاراق بیر دۆنه چاپ اولسا دا، داها سونرالار بیر سیرا شکیلر و یئنی اصلاحلارلا تکمیللشیب ۳۲۴ صحیفهده یئنیدن تبریزین محق نشری واسطهسی ایله ۱۳۷۴-جی ایل ماراقلا بیر دۆنه ده تکرار نشر اولموشدور.

آیلیق/تحداد بولو درگیسی:

آدیندان بللی اولدوغو کیمی آیلیق درگی ایدی. همین درگی نین آردینی رحمتلی زهتابی آلمانیدا یاشادیغی ایللر «ارک» آدی ایله بوراخابیلمیشدیر. تاسوفله بو درگی نین نئچه ساییدا چاپ اولدوغو کیمسهیه آیدین اولمامیشدیر. آرزی ائدیریک اونون ساییلاری نین اله گلمهسی ایله بو دویون ده آچیلایلسین.

القواعد الفارسیه:

۴۵۴ صحیفهدن عیبارت اولان بو اثرده گویا پروفیسور زهتابی نین اول - آخر عربجه کیتابی یا خود اثری دیر کی، باغداد اونیورسیتیهسی نین همتی ایله چاپ اولوب. اورادا بیر درس کیتابی اولاراق تدریس اولوناردی. باغداد اونیورسیتیهسی بو دگرلی اثره گؤره حاقلی اولاراق دوکتور زهتابییه پروفیسورلوق درجهسینی اعطا ائتمیشدیر. یازیچی بیر نئچه ایل بو اثری باغداد اونیورسیتیهسینده شخصاً اوزو درس وئرمیشدیر.

البته سایغیلی یازیچی زهتابی معلیمین «افسانه دی شمشیره دایانمازسا آزادلیق» منظومهسی ۱۳۵۶-جی ایل باغداد شهرینده یارادیلیمیشدیر. آنجاق «بختی یاتمیش» پوئماسی باکی دا قوشولوب، باغداد دا ایسه چاپ اولموشدور. هابئله اونون «سارا و محمد» کیمی دگرلی اثری ده ۱۹۷۸-جی ایل باغداد شهرینده قوشولموشدور. همین اثر نمایشنامه شکلینده یازیلیب اولارین بیر رولونو ایسه یازیچی اوزو شخصاً عهددهسینه آلمیشدیر. بو کیتاب دا خوشبختلیکله ۸۹-جو ایل تبریزده گون ایشیغینا چیخاردیریلیمیشدیر. آرتیرمالییم، اوستاد زهتابی نین حکایه لر توپلوسوندان عیبارت اولان «قوی اولسون اون» کیتابی نین یاریدان چوخ حکایه لری باغداددا یازییا آیینمیشدیر.

قایناقلار و ایضاحلار:

- ۱- «پروانه نین سرگذشتی» منظومهسی ایلك دفعه ۱۳۴۹-جو ایله (۱۹۷۰) پروفیسور دوکتور محمدتقی زهتابی نین عراق دا اقامت و تدریس ائتدیگی دؤنمه، باغداددا الحوادث مطبعهسینده باسیلمیشدیر.

- ۲- ایران داکی باشقا دیلرله مقایسه ده فارسجانین قونومونو اینجه لهین «آیا زبان فارسی به زبان ملل دیگر ایران برتریت دارد؟» کیتابی، اؤنجه دوکتور زہتابی نین عراق دا اقامت و تدریس ائتدیگی دؤنمه، ۱۳۵۴-۱۳۵۰-جی ایللر آراسیندا (۱۹۷۵-۱۹۷۱) باغداددا یایملا نیشدیر.
- ۳- «جنايات ۲۵۰۰ ساله شاهان» کیتابی، ۱۳۵۴-۱۳۵۰-جی ایللر آراسیندا (۱۹۷۵-۱۹۷۱) باغداددا یایملا نیشدیر.
- ۴- فارسجا شعر کیتابی اولان «هستی نسیم» ۱۳۵۳-جو ایله (۱۹۷۴) باغداددا «ایرانلی تورک آیدینلار جمعیتی» طرفیندن یایملا نیشدیر.
- ۵- «بختی یاتمیش» کیتابی ۱۳۵۲-جی ایله (۱۹۷۳) عراقین نجف شهرینده باسیلمیشدیر.
- ۶- تورکجه «باغبان ائل اوغلو» منظومه سی ایلک دفعه ۱۳۵۷-جی ایله (۱۹۷۸) باغداددا طوفان یایینلاری طرفیندن یایملا نیشدیر.
- ۷- «اتحاد یولو» درگیسی نین تملی، دوکتور زہتابی نین عراق دا اقامت ائتدیگی دؤنمه (۱۳۵۰-۱۳۴۰ / ۱۹۷۰-۱۹۶۰) آتیلیمیش و باغداددا یایملا نیشدیر.
- ۸- فارسجا دیل بیلگیسی کیتابی اولان «قواعد الفارسیه» ۱۳۵۲-جی ایله (۱۹۷۳) نجف شهرینده الآداب مطبعه سینده باسیلمیشدیر.

دکتر زهتابی و اولین کتاب ترکی من

● مریم نیک بخت^۱

قلم در دست گرفتن و نوشتن در مورد
اسطوره آذربایجان، مرحوم پروفیسور
زهتابی جسورانه‌ترین عمل من در طول
حیات بوده و به راستی نوشتن مکرر
تمام سختی و تبعید و آنچه زیسته‌اند،
چیزی جز قلم فرسایی نیست. چرا که
نوشته‌ها هیچ کدام، یک از هزار آنچه که
بوده را بیان نتوانند کرد.

سال‌های تبعید در سیبری و
دوشنبه که اتهامش حق‌خواهی بود، یا

سال‌های زندان به جرم عشق به زبان مادری، سال‌های غربت، مهاجرت و تنهایی تحمیل شده
از سوی حکومت پهلوی و یا سال‌های دوری از خانواده،

کدام را شرح می‌توان داد که غم و رنج زیسته استاد را به درستی تفسیر نماید. رنجی که
با ذره ذره وجودش لمس می‌کرد، از به بند کشیدن زبان، هویت و فرهنگ سرزمینش، از اینکه
کودکی در مدرسه تحقیر می‌شود،

و مادری در خانه، از سکوت و گنگ ماندن قشر تحصیل کرده و تمام آنچه که روح
آزادی‌خواهش را زخم می‌زد.

ایشان درمان این زخم را تنها در مطالعه، تحقیق، تدریس و آگاهی یافت.

^۱ کارشناس ارشد روانشناسی؛ ایمیل: maryam.nikbakht1983@gmail.com

نوشته‌های بی‌نظیرش در زمینه‌های تاریخی و ادبی آنقدر پربار است که گاه فراموش می‌کنیم شاعری کم‌نظیر نیز بودند که در زمره شاعران برتری همچون استاد شهریار جای دارند.

شعرهایی با مضامین عمیق و گاه اعتراضی همانند شعر معروف «سو دئییدیر منه اولده آنام، آب کی یوخ...» شعری که در ادبیات شفاهی مردم آذربایجان تثبیت شده است. ایشان در طول حیات خویش برای حفظ زبان و هویتشان تلاش‌های بی‌وقفه و فداکاری‌های بسیاری کرده، متعاقباً تأثیرات بسیار زیادی نیز در این زمینه داشته‌اند. شاگردان برجسته و روشنفکری که اکنون از فعالین و نوابغ آذربایجان به شمار می‌آیند؛ همچنین نگارش کتاب‌هایی که در راستای احیای تاریخ آذربایجان بوده‌اند، همه نشان از وطن‌دوستی و بینش آینده‌نگر ایشان است و به راستی تماماً برازنده شخصیت فاخری همچون اوست.

هرچند سعادت دیدار و شاگردی و بهره‌مندی از حضور ایشان را نداشتیم، لکن نقش بزرگوار حتی پس از وفات را نمی‌توان انکار کرد؛ کتاب‌ها و نوشته‌هایشان همواره برای همه ما منبع و مآخذ کسب حقیقت است.

خاطره کوتاهی نقل می‌کنم شاید خالی از لطف نباشد.

سال‌های اول ورود من به دانشگاه و آشنا شدن با تاریخ و هویت من به لطف فعالین عزیزی که آن سال‌ها در دانشگاه ارومیه برای آگاهی دوستان جوان خود تلاش می‌کردند بود. طبیعتاً من تا آن زمان به سبب سیاست‌های آسیمیله‌ای که گریبان اکثر خانواده‌ها و جوانان آذربایجانی را گرفته بود چیزی در مورد بزرگانی همچون پروفیسور زهتابی، تاریخ آذربایجان و حتی خواندن و نوشتن به زبان خودم را نمی‌دانستم. کم‌کم در جو دانشگاه و فعالیت‌های موجود قرار گرفتم و نام پرفیسور در کلاس‌های تاریخ خوانی و ادبیاتی که آقای الف. ساوالان برایمان برگزار می‌کرد به گوشم خورد. تاکید آقای رشیدی بر خواندن کتاب‌های ترکی و تشویق به نوشتن به زبان خودمان رقابتی دوست‌داشتنی را سبب شده بود که هر کدام سعی در بردن آن داشتیم.

اردیبهشت سال ۸۱ یا ۸۲ بود. انجمن دانشگاه ارومیه که آن زمان‌ها مسئولیت اداره آن با به اصطلاح بچه‌های خودی و آگاه بود عده‌ای از دانشجویان را برای بازدید از نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران انتخاب کرد و خوشبختانه من هم به لطف هم‌اتاقی و دوستی که نقش مهم و پررنگی را در بیداری و آگاهی من داشت (خانم م. مهدی زاده) جزو همین گروه بودم. اولین جایی که رفتیم غرفه فروش کتاب‌های ترکی بود. به نیت خرید کتاب قطور «تاریخ دیرین ترکان ایران» را برداشتیم در حال ورق زدن بودیم؛ فردی هنگام عبور از جلوی غرفه با صدای بلند گفت: غرفه فاشیست‌ها! و به همان سرعت از طرف مهسا. م جواب گرفت که اگر شوونیستی بود می‌پسندیدی. و من حیران میان این دو واژه و کتاب مانده بودم.

زندگی دانشجویی و دوری از خانواده، همچنین مسئولیت اداره درست اموراتمان با خودمان بود و طبیعتاً پول خرید دو جلد کتاب غیر درسی برای ما خیلی سنگین بود. برای همین تصمیم گرفتیم کتاب را هر دو با هم خریده و مشارکتی استفاده کنیم؛ هرچند که این خرید برابر بود با مخارج معادل چند روز ما. اما آنقدر شوق خواندن داشتیم که بدون سبک و سنگین کردن این چند روز و برای پیشی گرفتن از رقبا، آن را خریدیم. این اولین کتاب به زبان ترکی بود که داشتیم؛ صاحب چیزی بودم که وجود و هویت مرا بدون هیچ تحقیر و تغییری تایید می‌کرد.

تابستان همان سال شروع به خواندن کتاب کردم. املاي کلمات برایم در ابتدا سخت و ناآشنا بود؛ اما انشا آن حسی آشنا را در وجودم بیدار می‌کرد. جمله‌ها تشکیل شده بود از تمام کلماتی که ما در طول روز در خانه و جاهای دیگر استفاده می‌کردیم.

با تمام کردن یک جمله گویی فتح عظیمی رخ می‌داد و برایم یک دستاورد و پیروزی محسوب می‌شد. با تمام سختی در خواندن آنقدر دلچسب بود که نمی‌توانستم از آن بگذرم. گاه جمله‌هایی را هم برای بقیه می‌خواندم. مادرم می‌گفت: درس‌های شما را ترکی یاد می‌دهند، چه دانشگاه خوبی!

سه ماه تابستان برایم چالشی بود شیرین و به یاد ماندنی. این‌گونه خواندن ترکی را با این اثر ارزشمند شروع کردم؛ اثری که باعث شد بعدها در خواندن متون دیگر سریع‌تر و راحت‌تر عمل کنم و تاریخی که برایم آینده را رقم زد.

سال‌ها بعد و با گذشت تقریباً دو دهه از زمان دانشجویی روزگار و شرایط زندگی فرصتی را برایم فراهم آورد تا در آنکارا چند صبحی در کنار استاد گرانقدر سئوگی کافالی زندگی کنم. ایشان و همسرشان پرفسور مصطفی کافالی هر دو از بزرگانی بودند که محبتی عمیق و صمیمیتی دیرینه با مردم آذربایجان داشتند. منزلشان در ترکیه مامن بسیاری از آذربایجان‌ها بود.

خاطرات ارزشمندی از بزرگانی چون پرفسور زهتابی بیان می‌کرد. در یکی از خاطراتشان نقل می‌کردند که پرفسور هنگام پیروزی انقلاب در بغداد زندگی می‌کردند و موقعیت خوبی هم آنجا داشتند. به نقل از ایشان «در همان اثنا بعد از پیروزی انقلاب بود؛ همراه همسرشان به آنکارا آمدند و با مرحوم مصطفی کافالی در مورد برگشتن به ایران صحبت کردند. هر چقدر من و مصطفی اصرار کردیم که از این تصمیم منصرف شود نپذیرفت. همسرش خاور خانم که خودشان هم استاد بزرگی بودند اصلاً راضی به این بازگشت نبود و با گریه از ما می‌خواست تا به هر طریقی که شده نظر او را تغییر داده و راضی به زندگی در بغداد کنیم. هرچه ادله و منطق برایش ردیف کردیم نپذیرفت. می‌گفت شرایط تغییر کرده و من باید به وطنم و تبریز بازگردم؛ باید برای خدمت به خاک و مردم سرزمینم از آنچه که اکنون دارم بگذرم؛ آنجا به وجود من نیاز دارند. تمام اصرارها و گریه‌ها هیچ کدام نتوانست ذره‌ای در

تصمیم ایشان خلل وارد کند و در نهایت به تبریز بازگشت. اما متاسفانه آنجا هم آنطور که شایسته ایشان بود مورد تکریم واقع نشد و محبوس گردید اما همچنان راهی را که انتخاب کرده بود ادامه داد.»

آری پروفیسور زهتابی با تمام آنچه که برایش رقم زدند هیچگاه از هدف خود و آرمانش دست نکشید. سال‌ها در شبستر در منزل خود و حتی بدون چشم داشت از کسی تمام تلاشش را کرد تا شاگردانی را پرورش دهد که پس از خودش ادامه دهنده این حرکت باشند و آموخته‌هایش همچنان معتبر و بی نقص‌اند.

راهش پر رهرو.

دوکتور زهتابی ایله سون گۇروش

● محمد رضا قوچی^۱

سون باھارین یاواش-یاواش چکیلیب یئرینی قیشین دوندوروچو سویوغونا بوراخماغا حاضیرلاندیغی گونلردن بیرى ایدی. آخشام تامامی ایله چۆکموش، گون بویو یاشانان هیجان و چالیشما، یئرینی آغیر بیر سس سیزلیگه وئرمیشدی. بو سس سیز آخشامین قوینوندا گونون یورقونلوغوندان اوزاقلاشماق اوچون روحومو موسیقییه تسلیم ائتمیشدیم. تام دا او ساعاتلاردا ائو تلفونو چالاراق بو سس سیزلیگی پوزدو. تلفونو آچدیم. تلفونون او بیرى طرفینده سئوگیلی دوستوم علی رضا بگ واردی.

- صاباح ناھارا دوغرو دوکتور زهتابی گله جک. سن ده گلیرمیسین؟ دئییه سوروشدو.
هئچ دوشونمەدن قبول ائله دیم.

چونکو بعضی اینسانلار واردیر؛ اینسان اولار یالنیزجا تانیماقلا یئتینمیر، اولارین دوشونجولریندن، مجادیلریندن و حیاتا باخیشلاریندن بیر شئیلر اؤیره نیر. وارلیقلاری، اینسانین اؤز یولونو تاپماسیندا سس سیز بیر ایشاره کیمی یول گؤستریر. دوکتور زهتابی ده منیم حیاتیما بئله اؤزل یئر صاحیب اینسانلاردان بیرى ایدی. بو نه دنله دوستومون دعوتی منیم اوچون سیرادان بیر گۇروشمه دعوتی دئییلدی. دوکتورو یئنه گۇره جک اولمانین هیجانی داھا او آخشام ایچیمی قاپلامیشدی.

^۱ وارلیق درگیسی یابین قورولو اوبه سی، ایمیل: m.reza.goci@gmail.com

دوغروسو دوكتور زهتابى ايله تانيشليغيم چوخ داها اۇنجهلره داينيردى. هله اون اوچ، اون دۇرد ياشلاريندايكن «آذربايجان مدنيت اوجاغى» نين آيدا بير دوزنلهديگى توپلانتيلار قاتيلارديم. دوكتور زهتابى ده بو توپلانتيلار قاتيلاردى. توپلانتيدا اۇزليكله توركلرين اسكى تاريخى اوزرينه ائله جوشغولو و حرارتلى بيلگيلر وئوردى كى، اونو دېنلەينلرين گۇزوندە تاريخ، قورو كيتاب صحيفه لريندن چيخيب جانلى بير حيكايه يه دۇنوشردى. آرادان ايللر گئچميش اولماسينا رغماً دوكتور زهتابى نين اۇزونو مخصوص آنلاتيم بيچيمي هله ده حافىظه مين بير بوجايندا جانليلىغيني قوروماقدادير.

داها سونرالارى دوكتور زهتابى زامان- زامان بيزيم فعاليت گۇستردىگيميز «اوشاقلار قوروبو» نا قوناق اولاردى. اوشاقلارين آراسينا اوتورار، اونلارلا صحبت ائدردى. اونون اوشاقلارلا دانىشماسيندا آيرى بير صميميت و سئوگى واردى. بۇيوكلرله دانىشيغينداكى آكادميك ديلين آغيرليغيني بير كنارا بوراخيب اوشاقلارين دونياسينا گيرردى. اوشاقلارلا آنا ديليميزين گۇزليكليريندن، توركجه نين اينجه ليكليريندن سۇز ائدر؛ ديليميزين زنگينليكلريني آنلاتيركن اۇزليكله ديليميزده كى دوققوز سسلى حرفين اوزرينده دوراردى.

بيرگون يئنه «اوشاقلار قوروبو» نا گلديگينده اوشاقلار؛

- آنا ديليميزده نئچه سسلى حرف واردير؟ دئيه سوروشدو.

اوشاقلار هاميسى بيردن:

- دوققوز دانا! دئيه جاواب وئرديلر.

دوكتور گولومسه دى. آرديندان:

- كيم سايبيلر؟ دئيه سوروشدو.

او سيرادا دۇرد- بئش ياشلاريندا سحر آدايندا كيچيك بير قيز اوشاغى هيچانلا اليني قالديردى.

- من سايماق ايسته ييرم، دئدى.

دوكتور اۇزونو مخصوص او صميمي گولومسه مىسى ايله اونا باخدى:

- ساي قيزيم! دئدى.

سحر بۇيوك بير جيديت و هيچانلا سايماما باشلادى:

- بير، ايكي، اوچ، دۇرد، بئش، آلتى، يئددى، سككىز، دوققوز.

اوتاقدا شيرين بير گولومسه مه ياييلدى. كيچيك بير قيز اوشاغى نين او صاف و تميز هيچانى هاميني نئشه لنديرميشدى. دوكتور زهتابى ايسه بو فرصتى دگرلنديره كى ديليميزده كى دوققوز سسلى حرفى اۇرنكلرله اوشاقلارلا آنلاماغا باشلادى. او لحظه، بو صميمي صحبت، ديل اوزرينه ياپيلان درسین چوخ اۇته سينده بير دوروم ايدى.

ئىرتەسى صاباح ئىركىدىن حاضىرلاندىم. فقط بو دفعه يانىمدا دوكتور زهتابى ايله گۇرۇشمەنن ھىجىنىنى داشىمىردىم. اوشاقلار اوچون حاضىرلادىغىم، آنا دىلىمىزىن دوققوز سىلى حرفىنى رىنگلى اۇرنىكلرلە آنلاتان و «آنا دىلى ماوى دونيادا» آدىنى وئردىگىم كىتابىن اۇن چالىشماسىنى دا يانىما آلدىم. بونولا بىرلىكدە «آرازىن ايكى تايى» آدىلى قىسا ادبى يازىمى دا دوكتور زهتابى نىن گۇرۇشونە سونماق اوزرە چانتاما قويدوم.

يولا چىخدىغىمدا اچىمىدە ايلگىنچ بىر دويغو باردى. ايللردىر دوشونجه لىرىندىن، ئىرلىرىندىن بىلىندىگىم بىر اينسانلا يىنىدىن قارشىلاشمانىن موتلولوغونو داشىيىردىم.

ھىركىدىن اۇنجه چاتدىم. ياخلاشق يارىم ساعات سونرا دوكتور زهتابى سۇگىلى دوستوم غلامرضا بگ ايله بىرلىكدە گلدى. قاپى آچىلدىغىندا اوزوندە بىلدىگىم او تانىدىق ايفادە باردى. حال - خاپىرىنى سورۇشودۇق. دوكتور اولدوقچا ياخشى و ساغلىقلى گۇرۇنوردۇ. كىيىمى يىرىندە ايدى. اونا بىلە گۇرمك مىنى آيرىجا موتلو ائتمىشدى. او گون اچىمىزدىن كىمسەنن بونون سون گۇرۇشوموز اولابىلە جگىنى عاغلىندىن بىلە گىچىردىگىنى سامىرام.

سوفرىه اوتوردۇق. عليرضا بگىن ساينى دگر آناسى تىرىزىن او بنزىسىز مطبخىندىن لذتلى يىمىكلر حاضىرلايمىشدى. سوفرىنن اطرافىندا دانىشمالار، گولۇمىسەملەر و ايللردىن برى سوزولوب گلن صىمىمى بىر ھاوا باردى. يىمىگىن آردىندىن دوكتور زهتابى ھىر زامانكى اۇزۇنە مخصوص اسلوبو ايله دانىشماغا باشلادى. تولىومسال مسئلەلردىن سۇز ائتدى. بىر تولىومون گلىشمەسىندە قادىنلارنى رولو اوزرىندە دورۇدۇ. اۇزلىكلە آذربايجان مىلى ھىركىندە قادىنلارنى وارلىغى نىن و مجادلەسى نىن اۇنمىنە دقت چكدى. دوكتور اوچون تولىوم مسئلەسى يالنىزجا سياست و يا تارىخىدىن عبارت دىيىلدى؛ تولىومون بوتون عنصرلارنى نىن اۇزلىكلە قادىنلارنى و گىنجلرىن بو سورچەكى يىرى اۇنملى ايدى.

بىر سورە سونرا دوكتور زهتابى صىبتى آنا دىلىمىزە گتىردى. توركجەنن چوخ كۇكلو و زىنگىن بىر دىل اولدوغونو، تارىخى نىن چوخ اسكى دۇنملەر اوزاندىغىنى آنلاتدى. آردىندىن اىرن داكى توركلر طرفىندىن عرب اليفباسى ايله يازىلان توركجە متىنلردە فرقلى يازى بىچىملىرى نىن قوللانىلماسىندىن سۇز ائتدى. بونون اۇنملى بىر سورون اولدوغونو و آلمانىدان دۇندوكدىن سونرا بو قونويو ايلگىلى اوزمانلارلا بىر آرايا گلىب بىر چۇزوم بولماغا چالىشاجاغىنى سۇيەلەدى. سونرا اۇزۇنە مخصوص قىرارلى بىر سىس تونو ايله:

- عراقدا كوردلر بونو باشاردىلار، بىز نىيە بو ايشى گۇرمەيك؟ دئدى.

بو جملە بو گون ھلە دە حافىظمدە يىرىنى ساخلاماقدادىر. چونكو دوكتور زهتابى سادەجە بىر سورونون وارلىغىندىن سۇز ائتمىردى عىنى زاماندا بو سورونو چۇزمك اوچون بىر ارادە اورتايا قويوردۇ. او، دىل مسئلەسىنى يالنىزجا حرفلردىن و يازى بىچىملىرىندىن عبارت گۇرموردۇ. دىل اونون اوچون حافىظە، كىملىك، تارىخ و گلەجكدى.

صحبتيڭ آردىندىن يانيدا آلديغىم «آنا دىلى ماوى دونيادا» كىتابى نىن اۇن چالاشماسىنى گۇستردىم. دوكتور، كىتابى گۇرونجه چوخ موتلو اولدو. تېرىك ائتدى. سونرا كىتابى بۇيوك بىر دقتله اينجهلمگه باشلادى. صحيفه لرى بىر-بىر چئويردى. بعضى يئرلرده دوردو، نوتلار آلدى. دوزلتمه لر اۇنردى. بعضى قونولاردا ايسه يئنى فيكىرلر وئردى. اونون دگرلندىرمه لرى منىم اوچون يالنىز بىر بىلىم اينسانى نىن اۇنرلرى دئىيل، ايللر بويو دوشونجه لرينه دگر وئردىگىم، سۇز لرينه ايناندىغىم بىر اۇيرتمىن يول گۇستريجى سۇز لرى ايدى.

منه باشا ريلار دىله دى. او آن ايچىمده بۇيوك بىر سئوينچ واردى. اوشاقلار انا دىلىمىزى سئودىرمك اماجى ايله حاضىرلا دىغىم كيچىك بىر چالاشمانىن، دوكتور زهتابى نىن اللرينده آنلام قازانماسى منىم اوچون اونوتولماز بىر موتلولوقدو.

فرقىنده اولمادان ساعات ايره ليله مىشدى. دۇرد- بئش ساعات بويونجا صحت ائتميش، گئچمىشدىن و گله جكدن سۇز ائتمىشدىك. گون آخشاما دوغرو ايره ليله ييردى. زامانىن نئجه گئچدىگىنى آنلامامىشدىق.

دوكتور زهتابى بىر توپلانتى اوچون آلمانىيا گنده جگدى. آيرىلما واختى گلدىگىنده دوكتورا ساغلىقلى و حضورلو بىر يولچولوق دىله دىك. سونرا ساريلدىق و وداعلاشدىق.

او ساريليشىن سون ساريليشىمىز اولاجاغىنى بىلمىردىم. او وداع نىن بىر داها گرچكلىشمه يه جك گۇروشمه نىن وداعسى اولدوغونو بىلمىردىم.

بىر گون آخشاما دوغرو تلفون چالدى. تلفونون او بىر اوجونداكى دوستوم دوكتور زهتابى نىن آلمانىيادان دۇندوكدن سونرا ائوينده حياتىنى ايتىردىگىنى سۇيله دى. بىر سوره دانىشامادىم. نه دئيه جگىمى بىله مە دىم. سانكى او آن زامان دورموشدو. بىر نئچه هفته اۇنجه عىنى سوفره ده اوتوردوغوموز، ساعاتلاردا دانىشدىغىمىز، كىتابىمىن صحيفه لرىنى بىر-بىر اينجه لىن او دگرلى اينسان آرتىق يوخدو. پنجره دن دىشارى باخدىم. قيش گلمىشدى. آغاجلار ن سارالان يارپاقلارى بىر-بىر، اسن يئل ايله بوداقلار نىندىن آيرىلىپ تورپاغا دوشوردو.

بىر يارپاق داها دوشدو تورپاغا. اما بو دفعه دوشن يالنىزجا بىر يارپاق دئىيلدى. بىر عۇمور، بىر سس، بىر حافىظه، بىر فيكىر آدمى آرامىزدان آيرىلمىشدى.

غم، كدر بۇيوك بىر توپلومو سارمىشدى.

آرادان ايللر گئچسه ده او گون گرچكلىشديرديگىمىز گۇروشمه حافىظه مده هله ده يئر نى قورويور. سوفره ده كى صحبتلر، اوشاقلارلا ايلگىلى دانىشىقلار، آنا دىلىمىز ايله ايلگىلى سۇيله نلر، كىتابىمىن تيتىزلىكه اينجه لنىمە سى و آيرىلىشىمىز. هامىسى ذهنمده عىنى جانلىقلا دورور.

بوگون دوكتور زهتابى آرامىزدا دئىيل. فقط بعضى اينسانلار اؤلومله حياتىمىزدان چىخمازلار. اونلار اثرلرى ايله، دوشونجه لرى ايله، يئتىشديرديكلرى اۇيرنجىلر و بوراخديقلارى ايزلرله ياشاماغا دوام اندرلر. دوكتور زهتابى ده بئله بىر اينساندى.

دوكتور زهتابى آرامىزدا اولمايabiliير؛ آنجاق دوشونجهلرى ھلە دە جانليلىغىنى قورويور. يازدىغى اثرلر ھلە دە اوخونور. آنا دىلیمیزه اولان سئوگىسى ھلە دە گنج نسیللره ایلھام وئیر. سؤیلهمم گره کیر کی، دوكتور زهتابى نین آچدیغى یولدا یئریمک ساده جه بیر ترجیح دئییل، عینی زاماندا بیز گنجلره بوراخیغى بؤیوک بیر میراثا قارشى وفا بورجودور. بعضی اینسانلار حیاتدان آیرىلسا دا میلتین حافیظه سینده و کؤنلونده یاشاماغا داوام ائدر. دوكتور زهتابى منیم حافیظه مده اولودوغو کیمی اونون خاطیره سینى سایان هرکسین حافیظه سینده و بؤیوک تورک میلتی نین بلله گینده یاشاماغا داوام ائده جکدیر.

دوکتور زهتابی دن قیسا بیر خاطیره: «تبریزده اولمالی دیر»

• بابک هرگلی^۱

رحمتلیک دوکتور زهتابی ایله آتام یاخین یولداش اولدوقلاری اوچون دوکتورلا بیزیم ائوده گؤروشوموز چوخ اولاردی. حتی بیز اوشاقتن اوشاقلار اوچون یازدیقلاری ناغیللاری اوخویاردی، یا دا میرزه علی معجز حاقیندا دانیشاردی...

۱۳۷۷-جی ایلده دوکتور زهتابی نین شاه اثری ساییلان "ایران تورکلری نین اسکی تاریخی" کیتابی نین یازیمی قورتارمیش و چاپ اوچون حاضیرلانمیشدی. او سیرادا بیر نفرله تلفونلا قیزغین دانیشیردی. دانیشیغین سونوندا دئدی؛ گلیرم تهران یاخیندان دانیشاریق. من ائودن ترمینالا چاتدیرارکن، دوکتور دئدی: بو شخص کیتابین بوتون چاپ خرجینی وئریر، الده چکمه ییر. ترمینالا چاتدیق و تهرانا دوغرو گئتدیلر. نئچه گون سونرا تبریزه گلدیلر، سوال وئردیم دوکتور نه خبر؟

قبول ائتمه دیم، منیم کیتابیمدا چاپ یئری «تبریز» یازیلمالی دیر، دئدی. بئله ده اولدو.

آذربایجان تاریخینده بلکه ده ایلک دفعه تورکجه بیر کیتاب چاپ اولمادان اؤن ساتیشا بوراخیلدی و کیتابین خرجی بئله لیکله تامین اولوندو. دوکتور زهتابی نین دئدیگی کیمی چاپ یئری تبریز اولدو. آذربایجان مرکزی تفکورو تمل داشینی دا قویدو. بورادا آرتیرمالی یام؛ بو کیتابین اؤن ساتیشیندا «آذربایجان مدنیت اوجاغی» نین عوضسیر رولو اولموشدور. پروفیسور

^۱ رحمتلی حسن دمیرچی نین اوغلو، مدنی فعال.

زەھتايى دا اوجاين نوبتى اجلاسيندا تېرىز حاقيندا و اونون ھەمەت والاسيندان آتشرين دانىشاراق،
 بو ايش بيرليگيندن اۆترو تشكور ائتدى.
 آدى، يادى قالارغى، يولو داواملى اولسون.

دوکتور زهتابی و میلّتینه حصر اولونموش بیر عؤمور

● حسین رنګرزاده^۱

اؤزونه کیریشچی، میشوولو، م شبسترلی وس. تخلصلری سئچن فیلولوق، دیلچی، شرق شوناس، شاعیر و ادبیاتچی، دوکتور محمد تقی زهتابی، شبسترده بیر کیریشچی و تاجیر عایله سینده آنادان اولموشدور. او زامانلار باغیرساق اعمالی ایله مشغول اولان پئشه، کیریشچی لیک آدلانیردی. باغیرساقدان بیر نچه محصول اعمال ائدیلب آوروپا گوندیرلردی.

محمدتقی اوشاکن قیشین اوزون گنجه لرینده یاشیلار آلپ آرسلان ناغیلینی اوخویارکن آنا دیلینده ساوادلانماغین لذتینی آلیب، کیملیک مجادلّه سی نین یولونا ایلك آدیملارینی آتمیشدیر. مکتبین اورتا دؤنمینده آتاسی محمد تقی نی قارداشی ایله بیرلیکده یوکسک کیفیتلی تحصیل آلاق اوچون تبریزه یوللامیش و محمدتقی اورتا مکتبی تبریزه اوخوموشدور. آتاسیندان هفته لیک آلدیغی مادی مواجیبین بیر قدرینی "شعار" آدلی دینی مکتبه عرب دیلینی اؤیرنمه یه و بیر قدرینی ده تبریزین پاساژ کوچه سینده یئرلشن کاتولیک کلیساییندا فرانسالی کئشیشدن فرانسیزجا اؤیرنمه یه صرف ائدن محمدتقی، مکتب درسلی ایله بیرلیکده فرانسیز و عرب دیلرینی ده مکمل اؤیرنیر.

زهتابی آذربایجان دموکرات فرقه سی دؤنمینده جاوانلار تشکیلاتی نین عضو اولموشدور. آذربایجان دموکرات فرقه سی تبریزده حکومتده اولدوغو زامان، زهتابی اؤز دوشونجه یولونو سئچیب و میّلی دگرلری اؤن پلانا آلمای، میلّتین سعادتّه دوغرو ایره لیله مه سینه فوندامنتال

^۱ مرحوم دوکتور زهتابی نین یاخین دوستلاریندان. ایمیل: hoseinrangraz@gmail.com

اساس كىمى باخىب، مىلى كىملىك مجادلەسى چرچىۋەسىندە دورمادان و سارسىلمادان يولونا داوام ئاتىشىدۇ. محمدتقى زەتەبى، فرقه دۇنمىندە تېرىزدە ياشادىغى زامان، مودرن دونىادا مىللى مسئلەن خالقلار ئىن طالعىندە نە قدر اهمىت داشىدىغىنى دوشونوب و بو دوشونجە اساسىندا استالىنىزم و سول فىكىرلى شىخسلر و آخىنلارلا دوشونجە ساحەسىندە قارشى دورمالار ياشامىشىدۇ. بئله قارشى دورمالار سونوجوندا سووئتلر بىرلىگىنە مجبورى قاچىدىقان سونرا غلام يحيانين تاپشيريغى ايله سىبرى زندانيندا، ايشلەمەدىگى سوچون محكومولوگونو ياشامىشىدۇ.

محمدتقى زەتەبى سىبرى دن آزاد اولدوقدان سونرا باكى دۇلت اونيورسىتەسىندە فىلولوژى عالمى كىمى اوزونو يىتىشىدۇ، سونرا اونيورسىتەدە ايللر بويو چاليشىپ، خالقى نين سعادتى يولوندا مبارزەن آردىنى عراقدا داوام ائتدىرمك اوچون باغدادا كۆچموشدۇر. دوكتور زەتەبى باغداد اونيورسىتەسىندە دىلچى عالمى، آكادمىك و ژورنالىست كىمى چاليشىپ و دورمادان باغداددا و برليندە اوركدە دوندورولان سۇزلىرىنى چوخلو كىتابلار و نشرىيات واسطەسى ايله چاپ ائدىپ يامىشىدۇ.

عراق توركلرى نين دىل و ادبىياتى اوزرىندە علمى چاليشمالار سونوجوندا كر كوك توركجەسى نين صرف، نحو و درسلىكلرىنى، يازىب ترتيب ائدىپ، بندر اوغلو جنابلارى نين واسىطەسى ايله چاپ ائتدىرمە يە نايىل اولموشدۇر. بونا باخمىباراق، من باكى نفت آكادمىسىندە تحصيل آلماق مقصدى ايله باكى شەرىنە گئدركن منە يگانه تاپشيريغى بئله اولموشدۇر:

«من ايللر بويو وطندىن قىراقدا چاليشدىم. علمى سويەدە چوخلو ادبى، مدنى ايشلر گورمە يە نايىل اولدوم و گۇردويوم ايشلر وطن و مىللىمە خىدمت مقصدى داشىيىپ، خالقمىن سعادتى اوغروندا فايدالى اولدوغونو ساندىم. آما وطنە دۇندويوم زامان زحمتلىرىمى بوشا خرجه دىگىمى دوشوندوم. من خالقىما وطنە بىر ايل چاليشمانين تاثيرىنى، وطندىن قىراقدا اونلار ايل چاليشمادان داها فايدالى گوردوم.» ايراندا پهلوى دىكتاتورلوغو كۆچدوكدن سونرا گلەجكدە تورك مىللىتى آنا دىلىندە تحصيل آلماق اوچون علمى قايناقلار ئىن و كادرلار ئىن يىترىنى بوش گۇروب تېرىز دانىشگاهىندا تورك دىلى و ادبىياتى فاكولتەسى ياراتماق مقصدى ايله دوكتور زەتەبى عايەلەسى ايله استانبولداكى ائويندىن آيرىلىپ وطنە دۇندۇ.

منىم دوكتور زەتەبى ايله ايلك گۇروشوم آتانىن دوستلارى ايله شىبىستردە يىرلشەن دوكتورون باجىسى نين ائويندە اولموشدۇ. دوكتور زەتەبى زىنداندا چىخىدىقان بىر نىچە گون سونرا بو گۇروش باش توتدۇ. دوكتورون ساغلىق وضعىتى چوخ گرگىن ايدى؛ بئله كى، هئچ كىمسە اونون دىرچىلىپ اوزونو توپلاماسىنا اينانمىردى.

دوكتور زەتەبى خالقى نين گوجونە اينامىندان قايناقلانان ايرادەسى نىتجەسىندە وطن و خالقىنا بىسلەدىگى سئوگىيە دايناراق، خالقى نين سعادتىنى مقصدە آلىپ مىشونون ھاوا و سويوندىن فايدالانىپ بىرنىچە آيدان سونرا آياغا قالخىپ يئەنە مجادلە يولوندا آددىم آتماغا باشلادى.

مينلرجه داغ كسر سه يولون، دايانما گئت

مينلرجه يول سالار سا آياقدان، ييخيلما دور.

من گنجليگيمين ايلك چاغلاريندا آتا اوجاگيمدا دوكتور زهتابى كيمي بير اينسانلا بيرليكه اولماق، اونولا ياشاماق و اونون سايه سينده ياشامين آنلاميني و مقصدينى دوشونمك ايمكانينا نايل اولدوغوم اوچون ميلٲيمين سعادتلى شخصلرندن ساييليرام.

زهتابى منيم اوچون صداقتين، مودريكليگين، استقامتين، خالقينا خيدمتين و هر نؤع طوفان قارشيسيندا دايانيب يولونا داوام ائتمگين بير نمونه سى ايدى. او، اؤز وارليگيني، ياشاميني و ياشامدا وار اولان فرصت و ايمكانلاريني ميلٲينه خيدمته حصر ائتميشدى. زهتابى نى نه زيندان، نه سورگون، نه محروميت، نه يولون اوزونلوغو و نه ده هئچ بير مانع داياندرابيلمهدى. زهتابى يولونو سئچميشدى و سئچديگى يولون سونونادك گئتمك اونون اوچون ياشام سببينه چئوريلميشدى.

دوكتور زهتابى تبريزده زيندانان چيخديغى گونلرده آتام اونولا صحبت ائدركن، دئدى:

"آقاى دوكتور، اوشاقلاردان اوتورو داراخماميسيز؟"

دوكتور زهتابى كوچه يه و اورادا اولان گنجلره ايشاره ائديب دئدى:

"بو اوشاقلارين هاميسى منيم اوشاقلاريمدير."

53

بو سؤزلر اونون ميلٲينه باخيشيني و گنج نسلين اونون اوچون نه قدر بؤيوك اهميت داشيديغيني گؤستررگ اوچون يئترلى دير. اونون اوچون خالق يالنيز بير توپلوم، بير تاريخ و يا بير جوغرافيا دئييلدى؛ خالق اونون اوچون بير اولو كيملك، گله جگين آنلامى و اؤز طالعينه حاكم اولاييلن بير ميلت ايدى. زهتابى گله جگين قورولوشونو گنجلرين ايراده سينده گؤروردو.

من دوكتور زهتابى نى ايران توركلرى نين معاصر تاريخينده بير اؤنچول، يئنى بير فيكىر و تورك توپلوموندا مترقى بير آخينين باشلانقيجى كيمي گؤرورم. زهتابى ايران توركلرينده ميللى مسئله نى يالنيز فيكىر ساحه سينده دئييل، دوشونجه نين توپلومدا اويقولانيب مستقىل بير آخينا چئوريلمه سيني گئنيش و سيستملى شكيلده اورتايا قويدو. زهتابى نين اطرافيندا اورتايا قويدوغو دوشونجه نين، قارشيسيندا دورانلار دوست و دشمن آدينا آز دئييلدى. بونلارا رغماً زهتابى يولونو سئچميشدى.

دوكتور زهتابى خالق نين چيخاريني دگرلنديريب تورك ميللى چيخارلارى اطرافيندا دوشونجه طرزيني پوزوب يئنيدين يازماغا نايل اولدو و باشلانديغى آخيندا اونون اساسلاريني يئنيدين قوروب، باغيمسيز بير دنيا گؤروشو و مستقىل بير آخين كيمي اورتايا قويدو. بو حركت، سونرالار «ميللى حركت» آدلانان فيكىر و عمل آخيني نين گله جگينه بؤيوك تاثير گؤستردى.

زهتابى مودرن دنيايدا ترقى نين و انكشافين نه دن و نئجه باش وئرديگيني آراشديرماقلا، مترقى دؤلتلره صاحب اولان ميلٲلرلى، اونلارين ياشام تجروبه لريني، دوشونجه سيستم لريني و دؤلت

قورولوشلارینی اؤیره‌نیپ، اؤز میلّتی‌نین ارتیجاع و استیبداد گوجلرین قاراما آلتیندا قالماسی‌نین سببلرینی یالنیز خاریجده دئییل، اۆلكه داخیلینده آراشدیریردی. بئله‌لیکله او، میلّت، کیملیک، دیل، تاریخ، میلّی ایدئولوژی، سیاسی گۆچ، میلّی حاکمیت و میلّی دۆلت آنلاملاری آراسینداکی باغلانتینی دوشونوب، میلّتلرین طالعی‌نده اوینادیغی رولون نه قدر بۆیوک اولدوغونو درک ائتمیشدی. زهتابی بیر خالقین اؤزونو تانیما‌دان، میلّی غرور یا بییه‌لنمه‌دن، اؤز یولونو سئچیب طالعی‌نه بییه‌لنمک گۆجونه مالیک اولماسینا اینانمیردی. بو نه‌دنه اونون دۆشونجه‌سینده «اؤزونو تانیماق»، «اؤزگه‌لری تانیماق»، «میلّی غرور و منیمسه‌مک» و «وضعیتی دگرلندیریب، میلّی سعادت‌ی تانیماق» بیر-بیریندن آیری دئییلدی.

دوکتور زهتابی بو دوشونجه‌نی یالنیز کیتاب و مقاله‌لرده یازماقلا کیفایتمه‌ییب، میلّی اوپانیشی دیرچلیدیب حرکت‌ه گتیرمک مقصدی ایله تبریزده دیل و تاریخ درس‌لری و سینیف‌لری تشکیل ائتمه‌یه باشلادی؛ داها سونرا زهتابی آخین و فیکر چئوره‌سینی گئنیشلندیریب، تورکلرین یاشادیغی باشقا شهرلرده اؤز فیکرینی یایماغا نایل اولدو. بو گئدیشده آماج یالنیز دیلی اؤیرتمک دئییلدی؛ زهتابی‌نین مقصدی دیل واسیطه‌سی ایله کیملیگی، تاریخ واسطه‌سی ایله میلّی غرور و اؤزونو تانیماقلا یئنی نسیله دۆنوش نقطه‌سی یارادیب سعادت یولوندا آددیملاماغین باشلانقیجی ایدی.

زهتابی آتا-بابالاریمیزین یاراتدیقلاری امپراتورلوقلاری، دۆلتلری، اوپقارلیقلاری (سیویل‌یزاسیون) و تاریخی پروسسلری تانیما‌دان، میلّتین اؤزونه باخیشی و اؤزگوه‌نی دوغرو فورمالاشابیلیمز دئییه اینانیردی. بئله‌لیکله «اؤزونو تانیما‌یان و اؤز گۆجونو بیلمه‌ین تورک، اوز طالعی‌نه بییه‌لنه‌بیلیمز» پرنسیپینی اؤز فیکر و مبارزه‌سی‌نین اساسینا چئویرمیشدی.

دوکتور زهتابی‌نین باخیشیندا میلّی اوپانیش یالنیز میلّی هیجان و یا اجتماعی و فرهنگ‌ی مسئله کیمی دئییلدی؛ او، میلّی مسئله‌نی بیر ایدئولوژی کیمی گۆرور و بیر خالقین اؤز طالعی اوزرینده سۆز و حق صاحیبی اولماسینی و تاریخده یاشادیغیمیز کیمی سیاسی گۆجه بییه‌لنمه‌سینی، میلّی اوپانیشین سون مقصدی ساییردی. بو یولون ایلک آددیمینی ایسه میلّی شعورلانما‌دا گۆروردو. بئله بیر دنیا گۆروشو زهتابی‌نین عۆمور بویو یاشامی‌نین، آراشدیرمالاری‌نین و مبارزه تجربه‌سی‌نین محصولو ایدی.

«بیر دیله‌ییم وار،

اوگون انتظارلار باشا چاتاندا

ائلیم زنجیرینی قیریب آتاندا

عدالت دیوانی قورولان زامان

هر یاندا بایراغیم وورولان زامان

شن نغمه‌ سسینده دولاندا تبریز

اختیار الینه آلاندا تبریز

باشيم آغارسا دا بير اوغلان كيمي
باشيما گلهنى ارمغان كيمي
ارك دن خالقىما سپه جگم من
توربت تك توپراغيمى اؤيه جگم من
مقدس آرزو گؤزل بير ديلك
بو ديلك اوغروندا تقديم انده جك
بير اوره گيم وار بير اورك»

زهتابى ميللى سعادتين يالينيز بير شهرين، هر هانسى بير توپلومون و يا بير نسلين مسئلهسى اولماديغىنى دوشونوردو. او ايران دا ياشايان توركلرين تاريخ، ديل و كيمليك باخيميندان بير- بيرى ايله باغليلىقى و گله جكده بو باغليلىغين اساس رول ايفا انده جگينه اينانيب، متافيزيك باغليلىق و بو باغين فيكير ساحه سينده يئنيدن قورولماسينا چاليشيردى.

دوكتور زهتابى بو يولون بير گنجه ده گنديله بيلمه يه جك قدر اوزون اولدوغونو دوشونوب، باشلانديغى آخىنى بو يولون باشلانقيجى ساييب، سونراكى نسلين بو يولو دؤزومله، بيليكله و ميللى اوبانيشلا داوام ائتديرمه سيني گركللى گؤروردو.

زهتابى گنجلره يالينيز بير فيكر دئييل، بير يول گوسترمك ايسته بيردى. ميللى كيمليگىنى، ميللى غرورونو، اؤز ميلتى نين تاريخىنى و سعادت يولونو آنلايان هر بير گنجى بو يولون داوامچيسى و بو مبارزه نين سونراكى آددىملارنى آتاجاق بير نسل كيمي گؤروردو.

بو باخيمدان دوكتور زهتابى نين ياشامينا صيرف اونون اؤز شخسى ياشام تاريخچه سى كيمي باخماق اولماز. اونون ياشامى، بير فيكرين دوغوشو، ياشاديلماسى و بير نسله چاتديريلماسى نين تاريخى دير. اونون آتماق ايسته ديگى ايلك آددىم، گلن نسللرين يولونون چزگيسى ايدى.

دوكتور زهتابى نين آچديغى يولون آددىملارى داوام ائتدى. اونون سؤزلرى، اوختودوغو درسلىر، يازديغى اثرلر و اونونلا ياشاميش انسانلارين خاطيره لرى، بو يولون حافىظه سى كيمي قالدى.

من گنجليگمده دوكتور زهتابى نى يالينيز كيتابلاردان و سؤزلردن تانيماميشام؛ اونونلا بير اوجاغى، بير ائوى، بير گوندمى ياشاميشام. اونون ميلت اوچون نه ايسته ديگىنى، نجه دوشوندويونو و نجه ياشاديغىنى ياخيندان گؤرموشم.

بو سببدن دوكتور زهتابى منيم اوچون صيرف بير عالم، فيلولوق، ديلچى، شرق شوناس، شاعير و ادبياتچى دئييلدير. او، ياشامىنى بير ميلتين دوشونجه سينه، ميللى كيمليك مسئله سينه و طالعينه حصر ائتميش بير اينسان، بير معلم و بير يول گوستريجى دير.

زهتابى اؤز ياشامىنى اؤزونه دئييل، گله جگه امانت وئردى.

تبريز ۱۴۰۵ مهر آيى

ایلیک تورکجه اؤیرتمنیم دوکتور محمدتقی زهتابی

• دوکتور محمدرضا هیئت^۱

پروفیسور دوکتور محمدتقی زهتابی، کیمیلری اوچون بؤیوک بیر عالیم و دیلچی، کیمیلری اوچون تاریخچی، کیمیلری اوچونسه عؤمرونو میلّتی نین داعواسینا آدامیش بیر مجادله آدامی دیر. تاریخچی اولمادیغیم اوچون اونون تورک تاریخی ایله ایلگیلی اثرلرینی دگرلندیرمگی بو ساحه نین اوزمانلارینا بوراخماغی ترجیح ائدیرم. آنجاق بیر دیلچی اولاراق اورتایا قویدوغو اثرلر، ایشلتدیگی یؤنتملر، سئچدیگی اؤرنکلر و ایرهلی سوردویو گؤرۈشلر، اونون تورک دیلی آراشدیرمالارینداکی یئتکینلیگینی گؤسترمه یه یئترلی دیر.

زهتابی نین حیاتی نین میلّتینه آداماسی؛ عؤمور بویونجا قارشیلانیدیغی حاقسیزلیقلار، سورگونلر و حبس حیاتی نینا باخمایاراق میلّی داعواسیندان واز گئچمه مه سی ده اونون مجادله جی شخصیتی نین ان آچیق گؤسترگه سی دیر. آنجاق منیم اوچون دوکتور زهتابی نین بوتون بونلارین اؤتہ سینده باشقا بیر یئری و دگری وار دیر. چونکو بیلیمسل آنلامدا او، منیم ایلیک تورکجه اؤیرتمنیم دیر.

آنا دیلینده تحصیل امکانلاریندان محروم قالمیش توپلوملاردا، انسانین اؤز دیلی نین قرامرینی بیلیمسل یؤنتملرله و بو ساحه نین اوزمانلاریندان اؤیرنه بیلمه سی باشلی باشینا بؤیوک بیر شانس دیر. من ده گنجلیگیمده بو شانس یاخالایان و دگرلندیرنلردن بیر ی اولدوم. بو نه دنله منه

^۱ وارلیق درگیسی باش ادیتورو، آنکارا اونیورسیتہ سی اؤیرتیم اویہ سی. ایمیل: mrheyet@gmail.com

تورکجه نى اۆيره دن اوستادلار يما، اۆز لىك له ده ائولرده ياپيلان درس لر ينه قاتيلما امكان ينى منه ساغلايان اوستاد يم مرحوم دوكتور زهتابى يه هر زامان مېنت دويدوم.

دوكتور زهتابى ايله تانىشما دا دوكتور جواد هېئت ين بۆيوك رولو وار دى. بو تانىشمان ين حكا يه سى ايسه من يم اوچون باشلى باش ينا اونودولماز بير خاط يره د ير.

اورتا مکتب ايللرينده، ۱۹۸۵-۱۹۸۲ آراس يندا، و/رلىق درگ يسى سا يه س ينده ب يلى م و كولتور دون يام ي ز ين اؤنده گلن ش خص ي ت ل ر ي ن ي ن بير چو خو نو هله اؤز ل ر ي ايله تانىشما دان آد اولراق تانىما غا باشلام ي ش د ي م. درگ ي ده ياي يملانان مقاله ل ر ي ن ي اوخو يور، الده ائده ب يلى د ي گ ي م اؤلچوده ك يتابلار ي ن ي تاپما غا چال ي ش ي ر د ي م. بو ش خص ي ت ل ر د ي ن ب ي ر ي ده دوكتور زهتابى ا ي د ي. اونون و/رلىق دا ياي يملانان مقاله و شعرل ر ي ن ي اوخوموش، ياز ي لار ي ن د ي ن يارارلان ي ش د ي م. آنچاق او ايللر ده زهتابى ن ي ن ك ي م اولدوغو، نئجه بير ح ي ا ت ياشاد ي غ ي و تورك د يلى اوچون ياد ي غ ي چال ي ش مالار ي ن قاپسامى حا ق ي ن د ا چو خ ب يلى گ ي م يوخدو.

ل ي سه ايلل ر ي نه گلد ي گ ي م ده د يلى م ي زه و اد ييات ي م ي ز ا اولان ايل گ ي م داها دا در ي نل ش د ي. داها اؤنجه اوخودوغوم بعضى ياز ي لار ي ي ن ي ن د ي ن اوخوما غا، د ي ل و اد يياتلا ايل گ يلى قا ي ن ا ق لار ي داها د ق ت ل ي تع ق ي ب ا ت م گ ه باشلاد ي م.

او س يرالاردا ل ي سه دوستوم سئوگ يلى جهان ب خ ش بختاور ي ن مکتبه گ ت ي ر د ي گ ي ك ي ر ي ل ح ر ف ل ي بير اوشاق درگ ي س ي من ي م اوچون ي ن ي بير قا يى آچ د ي. بو درگ ي سا يه س ينده ك ي ر ي ل ب ي ف با س ي ن ي گؤز لجه اؤ ي ر ن م يه ق رار و ت ر د ي م. ق ي سا سوره ا ي چ ر ي س ي ن د ه بو ا ي ف با ي لا ياز يلم ي ش م ت ن ل ر ي راحات يلقلا اوخو ياب يله جك بير سويه يه چا ت د ي م. بئله ل ي ك له سو و ي ت آ ذ ر با ي ج ا ن ي ن د ا ياي يملانان ك يتاب و درگ ي ل ر د ي ال يمه گئچ د ي گ ي ن د ه اوخو يوب، آنلا ياب يله جك د ي م. ع ي ن ي ايللر ده م ن ده يازما غا، ك يچ ي ك مقاله ل ر قلمه آ لما غا باشلام ي ش د ي م. ۱۷ ياش ي م دا «محم د ف ضو ل ي ن ي ن فار س ج ا د ي و ا ن ي حا ق ي ن د ا» ياز د ي غ ي م ا ي ل ك مقاله م ه د /زاد ي ق ز ت ت ه س ي ن د ه ياي يملاند ي. بير ا ي ل سونرا ايسه «گنج ه ل ي نظام ي ن ي ن ح ي ا ت ي و ا ث ر ل ر ي» باش ل ي ق ل ي مقاله م، نظام ي ن ي ن ۸۵۰-ج ي ا ي ل دؤنومونده ت ب ر ي ز اون يور س ي ت ه س ي ن د ه دوزنله ن ن اولوسلار آ راس ي كونقره مناس ب ت ي ايله ي ن نه م ه د /زاد ي طرف ي ن د ي ن ش ر ائ د ي ل ن و بؤ يوك نظام ي اوزمانلار ي ن ي ن مقاله ل ر ي ن ي ن ي ت ر آ ل د ي غ ي ك يتابدا با س ي ل د ي.

بوتون بونلار البته دوكتور جواد هېئت ين ده دقت ينى چك ي ر د ي. من ي م د يلى م ي ز و اد ييات ي م ي ز ا دويدوغوم ايل گ ي ن ي يا خ ي ن د ا ن تع ق ي ب ائ د ي ر، بوندا ن م م نون ي ت دويدوغونو زامان زامان د يله گ ت ي ر ي ر د ي. ص ح ب ت ل ر ي م ي ز ده بير نئجه دفعه اؤز عا يله س ي ن د ي ن، اؤز ل ي ك له ده ه ي ئ ت س و ي آ د ي ن ي داش ي يان ب ي ر ي ن ي ن اونون يولونو داوام ائ ت د ي ر م ه س ي ن ي آ ر ز و ائ ت د ي گ ي ن ي سؤ يله م ي ش د ي. من ي م ده بو ساحه يه يؤنلمه م و تورك د يلى و اد ييات ي ن ا گ ن د ه ر ك داها چو خ ا ي ل گ ي گؤ س ت ر م ه م اونو سئو ي ن د ي ر ي ر د ي.

۱۹۸۹ (۱۳۶۸) ایلینده دوکتور جواد هیئتین تبریزه گلدیگی گونلردن بیرینده یاشانان بیر اولای، حیاتیمن سونراکی دؤنمینده اؤنملی بیر یئره صاحب اولاجاق تانیسمانین دا باشلانغیجی اولدو.

جواد هیئت، باکی داکا کیریل حرفلری ایله یایملاشمیش «آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی» آدلی کیتابینی منه اوزاداراق اوخومامی ایسته دی. کیتابی الیمه آلدیم و سطیرلری اوخوماغا باشلادیم. کیریل حرفلرینی زورلانمادان و سرعتله اوخودوغومو گؤرونجه موتلولوغونو گیزله ده بیلمه دی. اوزونو بؤیوک قارداشیم دوکتور فرهادا چئویره رک:

«محمد رضا تهرانا، منیم یانیم گلمه لی دیر.» دئدی.

او تاریخده لیسسه سون صنیف اؤیرنجیسی ایدییم. بیر آن اؤنجه عسگرلیگیمنی تاماملاییب، آردیندان پاسپورتومو آلاق تورکولوژی تحصیلی اوچون باکی یا گئتمگی پلانلا بیردیم. آنجاق عسگره گئتمه مه یا خلاشیق بیر ایل واردی.

جواد هیئت بیر سوره دوشوندو کدن سونرا تلفون دفتیرینی الینه آلدی. صحیفه لری قاریش دیرارکن منه، تلفون انده جگی شخصین چوخ بؤیوک بیر دیلچی و عالیم اولدوغونو سؤیله دی. آردیندان دوکتور زهتابی نین تلفونونو تاپدی و اونا زنگ ائتدی.

تلفونون او بیرى اوجوندا کی شخصین ایلر دیر وارلیق صحیفه لرینده آدینی گؤردویوم و یازیلارینی اوخودوغوم دوکتور زهتابی اولدوغونو بیلیردیم. آرالاریندا کی صحبتین سون درجه صمیمی اولدوغو داها ایلیک جمله لردن آنلاشیلیردی.

جواد هیئت مندن بیر آز اؤوگو ایله سؤز ائتدی کدن سونرا بئله دئدی:

«قارداش اوغولوم محمد رضانی سیزه گؤندرمک ایسته ییرم. اونون الیندن توتون لطفًا.»

بو جمله نی هئچ اونو تماردیم.

دوکتور زهتابی ده جواد هیئتین ایستگینی قبول ائتدی. هفته نین ایلیک گونو تبریز رادیوسو دیش یایینلار بؤلومونه (برون مرزی) گلمه می سؤیله دی.

تلفون دانیشغی سونا چاتمیشدی، اما منیم هیجانیم یئنی باشلاییردی. او آندا دوکتور زهتابی نین «ایمندن نئجه توتاجاغینی»، منه نهلر اؤیره ده جگینی تام اولاراق بیلیردیم. بیلدیگیم تک شئی، ایلر دیر آدینی ائشیتدیگیم و یازیلارینی اوخودوغوم بیر بیلیم آدمی ایله تانیشاجاق و اوندان بیر شئیلر اؤیره نه جک فرصتی تاپاجاق اولماغیم ایدی.

بیلرله نن گون و ساعاتدا تبریز رادیوسونا گئتدیم. گؤره ولیلرین یؤنلندیرمه سی ایله دیش یایینلار بؤلومونده کی بیر اوتاغا گیردیم. ایچری گیردیگیمده دوکتور زهتابی نی همن گؤردوم.

اوتاغین قاپیا یاخین طرفینده کی صندلیده اوتوروردو. چئوره سینده ایسه رادیو چالیشانلاری واردی. قیسا سوره سونرا اونلارین دا دوکتور زهتابی دن تورکجه درسی آلدیقلا رینی آنلادیم.

دوکتور زهتابی منی یانینا چاغیردی. الیمه کیچیک بیر کاغیز وئردی و سسینی قیساراق:

«بورادا سنین اوتورمانا ايدين وئرمزلىر. ائولرده ده درسلىر باشلاياجاغىق. بو، مهندس اقدسى نين نومرهسى دير. زنگ ائله؛ سنه گونونو و آدرسنى سؤيلهيه جك.» دئدى.

كاغىزى آلدیم و اينانيلماس بىر هيچانلا اوتاقدان چىخديم. بئله ليكله دوكتور جواده هيئت يىن بىر نئچه گون اؤنجه تلفوندا سؤيله دىگى «اونون يىندن توتون» سؤزو منيم اوچون سوموت (عينى) بىر آنلام قازانماغا باشلايمىشدى.

آنجاك اساس حكايه، دوكتور زهتابى نين ائولرده وئردىگى او درسلىرله باشلاياجاقدى. آرادان ايكى گون گئچمه دن مهندس اقدسى يه تلفون آچديم. اؤزومو تانيتديم و تلفون نومره سىنى دوكتور زهتابى دن آلدىغىمى سؤيله ديم. منى بؤيوك بىر نزاكتله قارشىلادى؛ اونا مىنن سؤز ائىلدىگىنى و گله جگىمىن خبرى نين اولدوغونو سؤيله دى. درسلىر يىن هله باشلامادىغىنى، آنجاك بىر-ايكى هفته ايچىن ده باشلاياجاغىنى و گونو بللى اولدوغوندا مىن خبر وئره جگىنى بلىرتدى.

او ايللرده موبايىل تلفونو يوخدو، ارتباط ساده جة ثابت تلفونلارلا ساغلانا يىلىردى. بو نه دنله ائوده كيلره دورومو آنلاتديم و مهندس اقدسى دن تلفون گؤزله دىگىمى سؤيله ديم. ياخلاشيق اون گون سونرا گؤزله دىگىمى تلفون گلدى. مهندس اقدسى درس يىن ياپىلاجاغى گونو و ساعاتى سؤيله دى، آردىندان آدرس وئردى.

۱۷-۱۸ ياشلارىندا بىر گنج اولاراق ايلك دفعه آنا دىلىمده، اوسته ليك اوسته ليك اونو قرامىنى اؤيرنمك اوزره درس آلاجاك اولمان يىن هيچانى بوتون منلىگىمى بوروموشدو. درسده كىملىر يىن اولاجاغى دا منيم اوچون ماراقلى ايدى. منيم كىمى دىلىمىزه كؤنول وئرمىش گنجلىرله تانىشاجاغىمى دا دوشونور، او گونو صبرى سىزلىكله گؤزله يىرديم.

بلىرلەنن گون و ساعاتدا وئرىلن آدرسە گئتدیم و قاپىنى چالدىم. محترم بىر خانىم قاپىنى آچدى و منى بىر اوتاغا يۇنلندىردى. ايچرى گىردىگىمده منى شاشىردان منظره ايله قارشىلاشدىم. منيم كىمى گنجلىرله قارشىلاشماغى گؤزلىكن، كىملىرىنى تانىدىغىم، كىملىرىنى ايسه ايلك دفعه گؤردو يوم مىنن ياشجا اولدوقجا بؤيوك انسانلار يىن آراسىندا گؤردوم اؤزومو. مىن اوتاغا گىرىنجه آياغا قالخاراق «خوش گلدىن» دئدىلر.

اورادا اولانلاردان دوكتور زهتابى نى البته تانىيردىم. حسن دىمىرچى و صمد سردارى نىانى دا بىلىردىم. مهندس اقدسى، مهندس تقوى و رحىم رىس نيا ايله ياخىندان ايلك كز اورادا تانىشدىم. مهندس اقدسى نين دوكتور زهتابى نين باجىسى اوغلو اولدوغونو دا داها سونرا اؤيرندىم.

هامى يئرده اوتوروردو. مىن ده آرالارىنا قاتىلدىم. ياشىمىن كىچىكلىگىن مىنن و ايلك دفعه بئله بىر اورتامدا اولدوغومدان قايناقلا نان هيچانى فرق اتمىش اولمالىدىلر كى، چوخ دا اوزرىن ده دورمادان صحتلىرىنه قالدىقلارى يئردن داوام ائدىلر. بئله ليكله مىن ده قىسا سورده راحاتلاماغا باشلادىم.

بیر سوره سونرا درس باشلادی. دوكتور زهتابی اۇنجه دن حاضیرلادیغی درس نوتلاریندان بیر نچه صحیفه منه ده وئردی. ایلك قونوموز سس بیلگیسی ایدی. آنلاشیلان بو یالنیز منیم دئییل، قروپون دا ایلك درس لریندن بیرى ایدی.

دوكتور زهتابی، اۇزونه مخصوص اوسلوبو ایله بیر باشا قرامر موضوعونا گئچمک یئرینه اۇنجه دیلیمیزین قابلیت لریندن و گوجوندن دانیشماغا باشلادی. او گون سؤیله دیگی بیر جمله حافیظه مه ائله قازیلدی کی، آرادان گئچن بونجا ایله باخمایاراق هله ائشیتدیگیم گونکو کیمی خاطیرلاییرام:

«بیز دیلیمیزی قورویابیلمه دیک آنجاق دیلیمیز بیزی قورودو.»

او یاشلاردا بئله بو سؤزون درین آنلامی منی چوخ ائتکیله میشدی. بیر طرفدن بیزیم بیر میلت اولاراق دیلیمیزه گرکدیگی اؤلچوده صاحب چیخمادیغیمیزی آنلادیر، او بیر طرفدن تورکجه نین بوتون باسقیلار و آسیمیلاسیون سیاست لرینه رغماً توپلومو آیقدا توتان گوجونه اشاره ائدیردی. دیلیمیزی بیز یئترینجه قورویابیلمه میشدیک؛ آنجاق دیلیمیز کیملیگیمیزی، حافیظه میزی و بیزی بیر-بیریمیزه باغلایان گؤرونمز باغلاری قوروموشدو.

نه یازیق کی، بو سؤزو ایلك ائشیتدیگیم تاریخین اوزریندن ۳۶ ایل گئچمیش اولماسینا باخمایاراق، دوكتور زهتابی نین او جمله سی بو گون ده گونجلیگینی ساخلا بیر.

پلانلاندیغی کیمی درس لر تخمینا بیر ایل بویونجا دوزنلی اولاراق داوام ائتدی. هر هفتة قروپوموزداکی شخص لرین بیرى نین ائوینده توپلانیردیق. بئله لیکله ائودن ائوه دولاشان بو درس لر، منیم اوچون ساده جه دیل بیلگیسی اؤیرندیگیم بیر درس دئییل، عینی زاماندا دؤنمین اؤنملی آیدینلارینی یاخیندان تانیدیگیم بیر مکتب حالینا گلیمیشدی.

درس لر سیراسیندا دوكتور زهتابی نین اؤزلیکله ایکى نفره زامان- زامان گیلئیلیک ائتدیگینی ده خاطیرلاییرام: رحیم رئیس نیا و صمد سرداری نیا. هر ایکیسینی ده اثرلرینی تورکجه یازمادیقلاری اوچون الشدیریردی. اونلار ایسه بو یاشدان سونرا تورکجه نی فارسجا قدر راحت یازابیلمه یه جکلرینی سؤیله یه رک اؤز لرینی مدافیه ائدیردی لر.

بو کیچیک تارتیشمالار بئله اصلینده زهتابی نین دیل مسئله سینده نجه باخدییینی گؤستریردی. اونون اوچون تورکجه ساده جه اوزرینده آراشدیرما آپاریلما سی گرەکن بیر دیل دئییلدی؛ یازیلما سی، ایشلنمه سی و حیاتین هر ساحه سینده ایشله دیلمه سی گرەکن بیر دیل ایدی.

بیر ایلین سونوندا من درس لرین تامامینا قاتیلیمیش، بیر یاندان دا عسگرلیگه گئتمگه حاضیرلانیردیم. بیر سوره سونرا دوكتور زهتابی نین بو درس لر اوچون حاضیرلادیغی نوتلارین کیتاب شکلینده ده یایمیلاندییینی گؤردوم.

داها دا اؤنملی سی، تخمینا بیر ایل سونرا دوكتور زهتابی نین بو دفعه اؤزلیکله گنجلره یؤنه لیک یئنی ائو کورسلاری دوزنله دیگینی اؤیرندیم. چوخ ساییدا گنج بو درس لر قاتیلاراق تورکجه نی

بىلىمىسىل يۇنتىمىرلە ۋىرنىمگە باشلادى. بو گىنجلردىن بىر چوخو داھا سونرا ۋىرنىدىكىلىرىنى باشقالارىنا ۋىرتدى؛ ۋۇز بۇلگەلرىندە و يا اونىورسىتەلردە كۇنۇللو توركجە درسلىرى دوزىلەيەرك يىنى ۋىرنىجىلرە توركجەنى ۋىرتىمگە باشلادى.

بىللەلىكلە زەتتابى نىن ئولردە باشلاندىغى درسلىر، او اوتاقلاردا توپلانان بىر نىچە نفرىن تحصيلى ايلە محدود قالمادى. ۋىرەنلىرىن ۋىرتىمگە باشلاندىغى و گىندرك گىنىشلىەن بىر حلقەيە دۇنوشدو.

سونراكى ايللردە باشقا قرامر كىتابلارىنى اوخويوب فرقلى دىل بىلگىسى ياخلاشىملارىنى تانىدىقجا، دوكتور زەتتابى نىن او درسلىردە آنلاتدىقلارنى نىن و ايشلىتىدىكى يۇنتىمىن نە قدر اوريژىنال اولدوغونو داھا ياخشى باشا دوشمىگە باشلادىم. اونون اۇنملى ۋۇزلىكلرىندىن بىرى، دىل بىلگىسىنى آنلاتىركن ۋۇرنىكلرىنى مومكون اولدوغونجا گوننى آذربايجانلى يازار و شاعىرلىرىن اثرلىرىندىن سىچمەسى ايدى. ۋۇزلىكلە ميرزە على معجزون شعرلىرىنە گىنىش يىر وئىردى. بىللەلىكلە قرامر ۋىرەدىركن عىنى زاماندا ۋىرنىجىلرىنى گوننى آذربايجان تورك ادبىياتى نىن قايناقلىرى ايلە تانىشىدىرىدى.

عسىرلىكدن سونرا وارلىق درگىسىندە چاليشمايا باشلاماملا بىرلىكدە دوكتور زەتتابى ايلە ايليشكىمىز دە يىنى بىر بويوت قازاندى. آرتىق سادەجە اسكى ۋىرنىجىسى اولاراق دىيىل، توركجە يايىن ياپان بىر درگى نىن چاليشانى اولاراق دا اونونلا ارتباط حاليندايدىم. گۇروشمەلرىمىز و خبرلشمەلرىمىز آرتدى. ۋۇزلىكلە ايملا قايدالارى قونوسوندا تىز- تىز فيكىر آلىش- وئىشى آپارىردىق.

دوكتور زەتتابى تهرانا هر گلىدىگىندە وارلىق درگىسىنە باش چكر و درگى نىن تهرانداكى يازارلارى ايلە گۇروشىردى. بعضا دوكتور هيئت اونو معاينە اندر، ساغلىق دورومو ايلە ايلگىلەنر و بونون اوچون گرگىلى توصىهلىرى وئىردى.

باكى دا ۋىرنىجى اولدوغوم ايللردە دە دوكتور زەتتابى ايلە گۇروشمەلرىمىز داوام ائتتى. بو گۇروشمەلرىن بىرى مرحوم پروفىسور دوكتور نورالدين رضائىن ئويىندە گرچكلشمىشىدى. او گون ئودە دوكتور زەتتابى ايلە ياناشى دوكتور جواد هيئت و بختيار واهابزادە دە واردى. صمىمى بىر ئو توپلانتيسى ايدى. من دە گىنچ بىر اونىورسىتە ۋىرنىجىسى اولاراق بىر بوجاقدا اوتورموش، تورك دونياسى نىن بو اۇنملى شىخىتلىرى نىن تورك دىلى، ادبىياتى و تاريخى اوزرىنە آپاردىقلارى صحبتلىرى بۇيوك بىر دقت و دۇقلە دىنلەيىردىم.

ايندى او تاريخدن و دوكتور زەتتابى نىن ايلك توركجە درسىنە قاتىلدىغىم گوندىن ايللر گىچىر. بونا باخمايلاق بوگون تورك دىلى و ادبىياتى اوزرىنە آپاردىغىم هر چاليشمادا، يازدىغىم هر يازىدا و يىتىشىدىمگە چاليشدىغىم هر ۋىرنىجىدە اونون امگىندىن بىر ايز اولدوغونو دوشونورم. بو نەدىنلە دوكتور زەتتابى منىم اوچون سادەجە بىر عاليىم و مجادلە آدمى دىيىل، منىم ايلك ۋىرتىمىم دىر. اونو رحمت، مىئت و درىن بىر ساغى ايلە آنىرام.

گزارش بنیاد عبدالرحمن برومند در خصوص زندگی و مرگ دکتر محمدتقی زهتابی^۱

اطلاعات مربوط به پرونده آقای پروفسور محمدتقی زهتابی (متخلص به کیریشچی)، فرزند علی و سعادت، متاهل و دارای دو فرزند، از طریق مصاحبه با چند منبع مطلع ۱، ۲، ۳ و ۴ (۲۶ تیرماه ۱۴۰۲، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳) به دست آمده است. برای تکمیل اطلاعات این پرونده از وبسایت‌های بی‌بی‌سی فارسی (۱۰ مرداد ۱۳۹۷)، بخش آذربایجانی وبسایت صدای آمریکا (۴ شهریور ۱۳۹۵)، عصر نو، (۱۱ آذر ۱۳۸۷)، ایران گلوبال (۹ دی ۱۳۹۱)، آذ تورک، (۱ دی ۱۴۰۱)، آذوح (۴ دی ۱۳۹۷)، گوناز تی‌وی (۲۸ مرداد ۱۴۰۰، ۹ و ۱۰ تیر ۱۴۰۲ و ۲۸ بهمن ۱۴۰۳)، مفاخر آذربایجان (آذر ۱۳۹۲)، سازمان عفو بین‌الملل (۹ تیر ۱۳۸۷)، آذربایجان انترنشنال، زمستان سال ۱۹۹۸، و وبلاگ‌های تورانیان، تاریخ آذربایجان و ترکان (تاریخ نامعلوم)، سایت تبریز بیدار (۱۵ و ۳۰ دی ۱۳۹۴ و ۲۴ فروردین ۱۳۹۵) و وبسایت عصر نو، (۱۱ آذر ۱۳۸۷) به دست آمده است.

آقای زهتابی روز ۲۲ آذر سال ۱۳۰۲ در محله «چای» شهرستان شبستر استان آذربایجان شرقی به دنیا آمد. او سال ۱۳۰۸ و در ۶ سالگی به همراه خواهرش صدیقه در مکتب‌خانه محله الفبا را یاد گرفت. در همان سال از طریق کتابخانه عموییش به کتاب‌های داستان ترکی علاقه‌مند شد. او در سال ۱۳۱۰ در مدرسه دولتی «گلشن راز» تحصیلات ابتدایی‌اش را آغاز کرد و در سال ۱۳۱۵ کلاس ششم ابتدایی را به اتمام رساند، اما پس از آن به گفته یک منبع آگاه «به خاطر شرایط مادی خانواده به مدت دو سال از تحصیل باز ماند و در کار کشاورزی به پدرش کمک کرد.» آقای زهتابی توانست تحصیلات متوسطه را در مدرسه

^۱ رجوع کنید: <https://www.iranrights.org/fa/memorial/story/-9545/mohammad-taqi-zehtabi>

راهنمایی «فیوضات» تبریز بگذرانند و بعدتر در سال ۱۳۲۰ وارد دانشسرای عالی تربیت‌معلم تبریز شد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

آقای زهتابی بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۳ در مدرسه راهنمایی رشدیه تبریز به عنوان معلم مشغول به کار شد. این دوره از زندگی آقای زهتابی با وقایع مربوط به جنگ جهانی دوم همزمان بود. او در فضای نسبتاً باز سیاسی-فرهنگی سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۴ فعال بود و نه تنها در محافل ادبی شعر می‌گفت و می‌نوشت، بلکه نشریه‌ای هم به نام «آذربایجان» منتشر کرد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مفاخر آذربایجان، آذر ۱۳۹۲)

آقای زهتابی در سال‌های منتهی به تشکیل فرقه دموکرات آذربایجان در قسمت کمیته جوانان این فرقه فعال بود. فرقه دموکرات آذربایجان روز ۱۲ شهریور ۱۳۲۴ به رهبری سید جعفر پیشه‌وری اعلام موجودیت کرد و در روز ۲۱ آذر سال ۱۳۲۴ (برابر با ۱۲ دسامبر ۱۹۴۵) به شکل رسمی تشکیل «حکومت ملی آذربایجان» را اعلام کرد و به طور کامل در این منطقه قدرت را به دست گرفت. آقای زهتابی با وجود عضویت در این فرقه از تحصیل باز نایستاد و در دانشگاه تبریز که این فرقه برای نخستین بار در آن شهر تاسیس کرده بود، به تحصیل پرداخت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

در پی سقوط «حکومت ملی آذربایجان» در ۲۱ آذر ۱۳۲۵ و بازگشت حکومت مرکزی و ارتش، آقای زهتابی به مدت دو سال مخفیانه زندگی کرد. او در سال ۱۳۲۷ به جمهوری آذربایجان که آن زمان بخشی از شوروی بود، رفت. این دوره همزمان بود با شدت گرفتن اختلافات اعضای فرقه دموکرات و اعضای حزب توده که در جمهوری آذربایجان به سر می‌بردند. به همین دلیل آقای زهتابی که از اعضای فرقه بود، به محض رسیدن به باکو از سوی نیروهای امنیتی شوروی (کا‌ا‌گ‌ب) بازداشت و به تبعید در سیبری محکوم شده و نزدیک به ۴ سال از عمرش را با مشقت بسیار آنجا گذراند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مفاخر آذربایجان، آذر ۱۳۹۲)

آقای زهتابی پس از بازگشت از سیبری اجازه اقامت در ایالت آذربایجان (جمهوری آذربایجان کنونی) را پیدا نکرد و اینبار به تاجیکستان تبعید و در آنجا برای تحصیل به دانشگاه رفت. او سال ۱۳۳۳ (۱۹۵۴) موفق شد خود را دوباره به باکو برساند و در دانشکده زبان و ادبیات دانشگاه دولتی آنجا در رشته ادبیات، فیلولوژی و زبان‌شناسی مشغول به تحصیل شود. او همچنین از همین سال به عضویت هیأت علمی دانشکده خاورشناسی باکو در آمد و در آن دانشکده به تدریس زبان و ادبیات عرب پرداخت. در سال ۱۹۶۹ با دفاع از تز دکترای خود با عنوان «زندگانی و خلاقیت ابونواس» مدرک دکتری گرفت و سه سال بعد موفق به اخذ لقب «دانشیار» شد. آقای زهتابی در همین سال با خانم دکتر خاور اسلان، محقق زبان و ادبیات آذربایجانی ازدواج کرد که حاصل این پیوند دو فرزند بود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶

تیر ۱۴۰۱، مفاخر آذربایجان، آذر ۱۳۹۲) این زوج رادیو باکو را که گفته می‌شود در آذربایجان ایران شنونده داشت، اداره می‌کردند.

موضوع پایان‌نامه آقای زهتابی توجه جهان دانشگاهی عرب را به خود جلب کرد و سرانجام دانشگاه بغداد در سال ۱۹۷۱ میلادی به شکل رسمی از او دعوت کرد تا برای یک دوره تدریس به بغداد برود اما حزب کمونیست شوروری مانع او شد. دکتر زهتابی سرانجام به بهانه شرکت در کنفرانسی در آلمان، به بغداد رفت و به تدریس زبان عربی و فارسی پرداخت. او روی هم رفته نزدیک به ۸ سال در عراق بود و آنجا افزون بر تدریس زبان و ادبیات فارسی و انتشار نشریاتی به زبان ترکی، برای علاقه‌مندان به دستور زبان فارسی نیز جزوه‌ای به نام «قواعد الفارسیه» تالیف و منتشر کرد.

آقای زهتابی در سال‌های اقامت در عراق، برای دیدار با فرزندانش که در ترکیه تحصیل می‌کردند به طور مرتب بین استانبول و بغداد در رفت‌وآمد بود. او به دوستانش گفته بود که پس از انقلاب ایران در نامه‌ای به مهدی بازرگان، نخست‌وزیر وقت جمهوری اسلامی، با تشریح وضعیتش خواهان بازگشت به ایران و تدریس در دانشگاه‌های کشورش و به ویژه دانشگاه تبریز شد. حکومت وقت از این درخواست استقبال و از او به شکل رسمی دعوت کرد. آقای زهتابی در جریان انقلاب فرهنگی ایران در سال ۱۳۵۹ از دانشگاه اخراج شد؛ سپس به فاصله کوتاهی بازداشت و به زندان تبریز منتقل شد. (مصاحبه با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

به گفته منبع آگاه یک، آقای زهتابی در زمان بازداشت از سوی عوامل امنیتی به شدت شکنجه شد و به نزدیکانش از شلاق هر روزه به کف پایش گفته بود، اتفاقی که امکان راه رفتن را از او سلب کرده بود. او به اطرافیانش در باره شکنجه‌ها گفته بود که زخم‌هایی که در سیبری داشته «به لحاظ روحی از زخم‌های زندان تبریز آسان‌تر بود». به گفته این منبع «درباره سیبری که حرف می‌زدند آنقدر منقلب نبودند وقتی که از زندان تبریز حرف می‌زدند.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) آقای زهتابی پس از تحمل نزدیک به ۴ سال حبس از زندان آزاد شد، اما به دلیل ممنوع‌الخروجی‌اش رابطه او و فرزندانش که در ترکیه بودند، قطع شد. در فاصله سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۶۹ به مدت ۶ سال فقط برای ملاقات با پدر و مادرش میان شبستر و تبریز در رفت‌وآمد بود. او در این سال‌ها به فعالیت‌های نگارشی، پژوهشی و علمی مشغول بود و افزون بر آن چند مجموعه شعر، دفتر خاطرات و چند مجموعه تاریخ ادبی را هم تدوین کرد اما همه آنها چاپ نشدند. او در همین سال‌ها مجموعه اشعار «میرزا علی معجز شبستری معروف به معجز شبستری» را جمع‌آوری کرد. به گفته منبع آگاه یک، بخش بزرگی از مجموعه فعالیت‌های نوشتاری آقای زهتابی هنوز هم چاپ نشده‌اند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

محمدتقی زهتابی از سال ۱۳۶۹ تا سال ۱۳۷۲ همزمان با پایان جنگ ایران و عراق و گشایش نسبی فضای اجتماعی-سیاسی، در محافل و جلسات خصوصی تبریز زبان و ادبیات

تُرکی تدریس می‌کرد و از تاریخ می‌گفت. به گفته یک منبع آگاه، جلسات زیرزمینی و خصوصی آقای زهتابی در مدت‌زمان کوتاهی پراوازه شد و هر بار صدها دانشجو در آنها شرکت می‌کردند. آقای زهتابی در مدت این ۴ سال نه‌تنها در تبریز بلکه به برخی دیگر از شهرهای کوچک هم رفت‌وآمد داشت و آنجا جلساتی برگزار می‌کرد. به گفته این منبع، در نتیجه آن جلسات «صدها جوان زبان تُرکی را به صورت علمی از او آموختند.» (مصاحبه با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) در آن زمان برگزاری چنین کلاس‌هایی ممنوع بود و آقای زهتابی کلاس‌های خود را در شهرهای سردرود، تبریز و شبستر به شکل زیرزمینی برگزار می‌کرد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

آقای زهتابی در سال ۱۳۷۲ با جمعی دیگر از فعالان تبریز، نهادی به نام «کانون مدنیت آذربایجان» را تاسیس کردند. این کانون به مرور به محلی برای بازگویی تاریخ سیاسی-اجتماعی آذربایجان تبدیل شد. به گفته یک منبع آگاه، فعالان مدنی و سیاسی از طیف‌های مختلف در جلسات این کانون شرکت کردند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) به گفته یک منبع دیگر، اغلب شرکت‌کنندگان نویسندگان، شاعران، هنرمندان و فعالان آذربایجانی بودند. محل برگزاری این جلسات ثابت نبود اما اغلب در خانه آقای حسین دمی‌رچی، موسیقیدان، برگزار می‌شد. (مصاحبه بنیاد برومند با یک منبع آگاه، سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) پایه‌گذاران «کانون مدنیت آذربایجان» بارها برای دریافت مجوز به نهادهای مربوطه، مراجعه کردند. اعضای این نهاد یکبار به طور مشخص در سال ۱۳۷۷ از فرمانداری درخواست مجوز کرده بودند، اما به آنها اجازه رسمی فعالیت داده نشد. (مصاحبه بنیاد برومند با یک منبع آگاه، سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) در یک مورد دیگر سازمان اطلاعات سپاه به آنها گفت مجوزی دریافت نخواهند کرد اما اجازه دارند با لحاظ کردن قوانین حکومتی همچنان این جلسات را برگزار کنند. کانون، افزون بر یک هسته مرکزی، کمیته‌های مختلفی از جمله کمیته‌ای مربوط به زنان داشت. به گفته یک منبع آگاه، آقای زهتابی بیشتر بر تشکلیابی فرهنگی تاکید داشت تا سیاسی و از فعالان سیاسی می‌خواست تا جای ممکن رابطه‌شان را با او کم کنند. (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه، سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

در اردیبهشت ۱۳۷۴ برنامه‌ای با نام «طرح فاصله اجتماعی» از صدا و سیمای جمهوری اسلامی پخش شد و به دلیل محتوای توهین‌آمیز آن به شهروندان تُرک، به واکنش‌های منفی گسترده‌ای میان آنان انجامید. این برنامه به طور ضمنی به ترویج تمسخر ترک‌ها پرداخته و با استفاده از کلیشه‌های نژادی، به شکلی تحقیرآمیز فرهنگ و زبان این گروه‌ها را هدف قرار داده بود. این اتفاق موجب نارضایتی و اعتراضات گسترده بین جامعه ترک‌های ایران شد. به گفته یک منبع آگاه، شاگردان آقای زهتابی که آن زمان در دانشگاه‌ها و به ویژه دانشگاه تبریز فعال بودند، در سازماندهی این اعتراضات نقش موثری داشتند. در همان سال اطرافیان آقای زهتابی در حاشیه دور اول (۱۸ اسفند ۱۳۷۴) و دوم (۱۸ اردیبهشت ۱۳۷۵) انتخابات پنجمین دوره

مجلس شورای اسلامی فعالانه ایفای نقش کردند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

آقای زهتابی با توجه به پیشینه زندان و برخورد قضایی از سخنرانی عمومی دوری می‌کرد. او سخنان خود را اغلب از طریق دانشجویانش به جامعه منتقل می‌کرد. فعالیت‌های فرهنگی آقای زهتابی پس از بهار ۱۳۷۵ و پایان انتخابات پنجمین دوره مجلس شورای اسلامی شدت گرفت؛ این فعالیت‌ها به دلیل فرهنگی‌بودن و حساسیت کمتر حاکمیت به مسائل فرهنگی، نسبت به گذشته علنی‌تر شد و جلسات هفته‌ای سه چهار بار در تبریز و دیگر شهرهای آذربایجان شرقی برگزار می‌شد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

از جمله مهم‌ترین فعالیت‌های آقای زهتابی، ایفای نقش در «تجمعات قلعه بابک» بود. سازماندهی این تجمعات از میانه دهه ۱۳۷۰ بود که با سال‌های پیش از اصلاحات سیاسی و گشایش نسبی فضای فرهنگی همزمان بود. در چنین بستری گروهی از فعالان ترک به پیشنهاد او به مناسبت «سالروز تولد بابک خرم‌دین» برگزاری مراسمی با نام «قورولتای» یا کنگره بابک را در قلعه بابک آغاز کردند. به گفته یک منبع آگاه، نخستین تجمع‌ها در سال‌های ۷۵ یا ۷۶ با مشارکت افراد نزدیک به کانون مدنیت آذربایجان، دانشجویان و فعالان فرهنگی-اجتماعی و با شرکت حدود دویست نفر برگزار می‌شد. به گفته این منبع، فعالان در سال‌های فعالیت زیرزمینی کانون، می‌توانستند امنیت خود را حفظ کنند اما پس از علنی‌شدن فعالیت‌ها و شرکت در تجمع‌های قلعه بابک، فشارها بر فعالان سیاسی-اجتماعی شدت گرفت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، بی‌بی‌سی فارسی، ۱۰ مرداد ۱۳۹۷)

به گفته یک منبع آگاه، در جریان بازجویی اعضای «کانون مدنیت آذربایجان» و دیگر فعالان سیاسی-اجتماعی این منطقه، بارها نام آقای زهتابی و فعالیت‌های او به میان آمد. آنها بخصوص به نفوذ رو به گسترش او میان جوانان و دانشجویان و همچنین از کنترل خارج شدن تجمع‌های قلعه بابک حساس بودند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

محمدتقی زهتابی تا سال ۱۳۷۷ بدون گذرنامه و ممنوع‌الخروج بود. به گفته یک منبع آگاه، او در این سال سفر ادبی- فرهنگی به باکو در کشور آذربایجان انجام داد و پس از آن دوباره به ایران برگشت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳) در بهار سال ۱۳۷۷، دکتر زهتابی و ۵۳ شخصیت دیگر از جمله دکتر جواد هیئت، پروفیسور غلامحسین بیگدلی، و دکتر حمید نطقی نامه سرگشاده‌ای به سید محمد خاتمی، رئیس‌جمهور وقت نوشتند. امضا کنندگان نامه بر اهمیت از او خواستار تصویب «برنامه آموزشی اجباری برای زبان ترکی در تمامی مدارس و دبیرستان‌های مناطق دارای جمعیت ترک‌زبان»، «تولید و پخش برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی به زبان ترکی توسط متخصصان این زبان» به موازات زبان

فارسی، «تأسیس رشته‌ها و دانشکده‌های زبان و ادبیات ترکی در دانشگاه‌ها» و «تشویق به توسعه و گسترش ادبیات ترکی برای کودکان از طریق کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان» شدند. (آذربایجان انترنشنال، زمستان سال ۱۹۹۸). همان سال نیز به دعوت «انجمن فرهنگی آذربایجانی برلین» به آلمان رفت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

از آقای زهتابی ده‌ها ترجمه، تحقیق و دیوان شعر به زبان‌های ترکی، فارسی و عربی منتشر شده است. اثر چند جلدی «تاریخ دیرین ترکان ایران» که به بررسی تاریخ آذربایجان پیش و پس از اسلام می‌پردازد از جمله مهم‌ترین آثار به جا مانده از آقای زهتابی است. به این کتاب سال‌ها اجازه انتشار ندادند. به گفته یک منبع آگاه، حتی در یک دوره، اداره ارشاد رسماً و طی نامه به آقای زهتابی اعلام کرد که این کتاب اجازه انتشار ندارد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

در نهایت این کتاب در سال ۱۳۷۷ منتشر شد. (مفاخر آذربایجان ۷ آذر ۱۳۹۲) پس از مرگ آقای زهتابی، دوستان و نزدیکان او به منظور انتشار آثارش کمیته‌ای تشکیل دادند. جلد دوم کتاب «تاریخ ترکان» و یکی دیگر از کتاب‌های او در رابطه با دستور زبان ترکی پس از مرگ او چاپ شدند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

به گفته نزدیکانش، محمدتقی زهتابی شخصیتی «خستگی‌ناپذیر، چهره‌ای صمیمی و پر جذب داشت، اهل غرور و تکبر نبود و توانایی زیادی در جذب انسان‌ها با عقاید مختلف داشت. او نزد همه طیف‌های فعال جامعه آذربایجان محبوب بود و می‌دانست چه می‌گوید، سواد علمی، سیاسی و تاریخی داشت. آنچه به آن فکر می‌کرد نه صرفاً یک آرزو بلکه یک فرم عملی بود و می‌گفت «اگر جامعه ایران نیز بتواند به مسایل چنین نگاهی داشته باشد، یک دموکراسی واقعی شکل خواهد گرفت که همه بتوانند از آن بهره‌مند شوند.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) یک منبع آگاه دیگر آقای زهتابی را فردی «منطقی، اهل سازماندهی و وقت‌شناس» توصیف کرد و گفت او احترام ویژه‌ای برای زنان قائل بود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) به گفته یک منبع دیگر، آقای زهتابی شخصیتی خاکی و صمیمی داشت، اهل پشتکار و دارای قریحه شعری بود و اطرافیانش به سرعت مجذوب اخلاق و رفتار او می‌شدند. «با وجود سن و سال، تحرکات زیادی داشت و انرژی او مثل انرژی یک جوان بود.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

به گفته یک منبع آگاه، آقای زهتابی اهل پیاده‌روی، کوهنوردی و ورزش‌های سبک بود. او از سلامت عمومی برخوردار بود و پیشینه بیماری نداشت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) یک منبع آگاه دیگر هم با تأکید بر سلامت او گفت: «ایشان کاملاً سالم بودند. چه موقع رفتن [به برلین] چه موقع برگشتن بسیار هم سرحال بودند. همیشه خنده‌رو بودند و خنده روی لب‌هایشان بود. با اینکه گاهی شرایط سنی ایجاب می‌کند اما آقای زهتابی

هیچ‌گاه در حال مصرف دارو دیده نشد، بسیار سرحال بودند. هیچ عارضه‌ای در وجود او مشخص نبود و اشاره‌ای هم به این مسائل نداشتند.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

کنگره قلعه بابک

گروهی از فعالان ترک در سال ۱۳۷۵ به پیشنهاد محمدتقی زهتابی به مناسبت «سالروز تولد بابک خرم‌دین» برگزاری مراسمی با عنوان «قورولتای (ترکی)» یا «کنگره بابک» را در قلعه بابک آغاز کردند. (سازمان عفو بین‌الملل، ۲۲ آذر ۱۳۸۶، گونا تی وی، ۹ تیر ۱۴۰۲) کنگره بابک که در دومین پنجشنبه و جمعه تابستان تشکیل می‌شد به سرعت مورد توجه اقشار مختلف مردم شهرهای ترک‌نشین قرار گرفت. (بی‌بی‌سی فارسی، ۱۰ مرداد ۱۳۹۷)

این مراسم که با شرکت حدود ۱۰۰ تا ۱۵۰ نفر آغاز شده بود، با هماهنگی فعالان فرهنگی-سیاسی از جمله شاگردان دکتر زهتابی و حامیان آقای چهرگانی، در سال ۱۳۷۷ به بیش از هزار نفر شرکت‌کننده رسید. از سال ۱۳۷۹ نیز به شکل همایش و گردهم‌آیی گسترده برگزار شد. روزهای نهم و دهم تیرماه همان سال، برای نخستین‌بار هزاران و بنا به برخی منابع، صدها هزار نفر در مراسم قلعه بابک در منطقه نیمه جنگلی قره‌داغ شرکت کردند. در مراسم قلعه بابک پس از هر تجمع ابتدا شعرخوانی‌ها و قصه‌گویی‌ها و سخنرانی‌ها اجرا می‌شدند و پس از آن شرکت‌کنندگان به شکل گروهی به طرف قلعه در بالای کوه پیاده‌روی می‌کردند.

به گفته یک منبع آگاه، این مراسم رفته‌رفته با استقبال بیشتر مردم روبه‌رو شد و همین اتفاق نیز باعث جلب توجه حکومت به فعالیت پایه‌گذاران این تجمع شد که احضار، بازداشت و بازجویی آنها را در پی داشت. به گفته این منبع، حساسیت نهادهای امنیتی زمانی شدت گرفت که موضوعات مورد بحث در این تجمع‌ها به دانشگاه‌ها گسترش یافتند. در نخستین تجمعات قلعه بابک، شرکت‌کنندگان بیشتر شهروندان میان‌سال و برخی نویسندگان و روشنفکران جوان بودند اما از جایی به بعد با استقبال گسترده دانشجویان و جوان روبه‌رو شد؛ این استقبال با رشد دیگر فعالیت‌های فرهنگی، مانند انجمن‌های فرهنگی-ادبی همزمان شد. (مصاحبه با یک منبع آگاه و شاهد عینی، ۲۶ تیر ۱۴۰۱ و ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

این مراسم به طور مرتب بین سال‌های ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۳ برگزار شد اما در سال‌های بعد به شدت از سوی حکومت سرکوب شد. در سال ۱۳۸۴ نیروهای امنیتی به شکل گسترده در منطقه محل برگزاری مراسم کنگره بابک حضور یافتند و با ایجاد مراکز ایست بازرسی در خروجی شهرهای نزدیک به آن محل به بازداشت ده‌ها تن از فعالان شناخته‌شده و شرکت‌کنندگان عادی این مراسم اقدام کردند. به علت حضور نیروهای امنیتی در محل در سال‌های بعد، این مراسم از سال ۱۳۸۴ به بعد دیگر مانند گذشته برگزار نشد.

تهدید و اعدام فراقضایی آقای زهتابی

جسد آقای محمدتقی زهتابی روز اول دی‌ماه سال ۱۳۷۷، تنها چند روز پس از بازگشتش از سفر آلمان، در خانه‌اش در شهرستان شبستر استان آذربایجان شرقی پیدا شد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، بخش آذربایجانی وبسایت صدای آمریکا، ۴ شهریور ۱۳۹۵)

آقای زهتابی بین فعالان آذربایجانی به محتاط بودن شهره بود و رفت‌وآمد به خانه او در شبستر ساده نبود. برای ملاقات با او باید از پیش با نزدیکانش هماهنگی انجام می‌شد.

دکتر زهتابی پاییز سال ۱۳۷۷، به دعوت «انجمن فرهنگی آذربایجانی برلین» به پایتخت آلمان رفته بود. او در مدت نزدیک به ۴۰ روز اقامت در آلمان جلسات متعددی با فعالان ترک ساکن آن کشور برگزار کرده بود؛ از جمله روز ۲۱ آذرماه، در مراسمی در سالگرد تشکیل «حکومت ملی آذربایجان» در پایتخت آلمان سخنرانی کرده بود و روز ۲۸ آذرماه سال ۱۳۷۷ از آلمان با هواپیما به ایران بازگشت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

آقای زهتابی بلافاصله پس از رسیدن به تهران، با جمعی از فعالان آذربایجانی ساکن پایتخت ملاقت کرد و آنها را از کلیات سفرش به آلمان آگاه کرد. به گفته منبع آگاه دیگر، او در آن ملاقات «در رابطه با مسائل مرتبط به حقوق مردم آذربایجان، طرح‌ها و برنامه‌هایی که داشتند و به زعم او باید عملی و اجرایی می‌شدند، به مدت چند ساعت صحبت کرد.» او همچنین در مورد دعوتی که از طرف دانشگاه آلمان شده بود، صحبت کرد و اینکه قرار است برای دانشجویان در مورد زبان و تاریخ ترک‌ها کنفرانس برگزار کند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

به گفته افراد آگاه، که برخی از آنها در آن جلسه حضور داشتند، آقای زهتابی، «با هیجان» از دغدغه‌هایش برای بهبود وضعیت مردم آذربایجان ایران سخن گفت و تاکید کرد که «نباید وقت را هدر دارد.» (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

منابعی که بنیاد برومند با آنها مصاحبه کرده است از تهدید مشخصی اطلاع نداشتند اما آقای زهتابی احساس می‌کرد که دائما تحت تعقیب است و همواره جانب احتیاط را رعایت و بدون هماهنگی و شناخت قبلی با افراد ملاقات نمی‌کرد. شاگردان او هم به زیر نظر بودنش اشاره کرده بودند. رفت‌وآمد به خانه او در شبستر ساده نبود. اگر شخصی می‌خواست پیش او برود باید از طریق واسطه‌های نزدیک، پیشتر هماهنگ می‌کرد. هیچکس نمی‌توانست بدون هماهنگی و مستقیما به خانه او برود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) او پیش از سفرش به آلمان در عرصه عمومی سخنرانی نمی‌کرد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه سه، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

آقای زهتابی شب ۲۹ آذرماه ۱۳۷۷، یک روز پس از بازگشت از آلمان و ملاقات با فعالان ساکن تهران، حوالی غروب به تنهایی و با اتوبوس تهران را به مقصد شبستر ترک کرد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳) به گفته یک منبع آگاه دیگر، او در فاصله

ساعت‌های ۴ بعدازظهر تا ۱۲ شب به شکل محدود و از تلفنی با چند تن از نزدیکانش در شبستر و تبریز صحبت کرد و اطلاع داد که در مسیر بازگشت از تهران است و منتظر است که در روزهای پیش رو آنها را ببیند. او با برخی از این افراد چندین بار در همان روز تماس گرفت. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) با وجود این هیچ یک از نزدیکانش پس از رسیدن آقای زهتابی به خانه‌اش در شبستر موفق به ملاقات با او نشدند.

روز یکم دی‌ماه اطرافیان آقای زهتابی با توجه به قطع شدن تماس‌ها مشکوک شدند و از دیوار وارد حیاط و سپس از طریق یکی از پنجره‌ها وارد خانه شدند. آنها دیدند که آقای زهتابی درحالی که گوشی تلفن آویزان بوده روی میز افتاده و جانش را از دست داده است. آنها به سرعت آقای زهتابی را به بیمارستان منتقل کردند اما به دلیل «مشکوک» بودن مرگ او، با جست‌وجو راننده تاکسی‌ای را که روز پیش او را از ترمینال به خانه رسانده بود، پیدا کردند. راننده به نزدیکان آقای زهتابی گفته بود او پیش از آنکه حوالی بامداد آقای زهتابی را سوار تاکسی‌اش کند از سوی او سوال و جواب شده و تا وقتی که آقای زهتابی مطمئن نشد که خانواده راننده را می‌شناسد حاضر نشده بود سوار تاکسی شود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

مشخص نیست آقای زهتابی دقیقاً چه زمانی فوت کرده بود. با وجود سردی هوا، بخاری خانه روشن نبود و به نظر می‌آمد که او در حال تلاش برای رسیدن به دستگاه تلفن فوت کرده است. به گفته این منابع، خانه آقای زهتابی چندان پوشیده نبود، یک خانه تازه‌ساخت با حداقل وسایل که به تازگی به آنجا نقل مکان کرده بود. در اتاق محل سکونت او، یک میز تحریر و تعداد زیادی قفسه کتاب وجود داشت که در زمان ورود نزدیکان به خانه کمی به‌هم‌ریخته به نظر می‌آمدند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

به گفته یک منبع آگاه، به نقل از یک شاهد عینی، بدن آقای زهتابی در غسالخانه و پیش از انتقال برای خاکسپاری کبود بوده، وسط سینه به سمت چپ و یکی از چشمان و صورت او «غیر طبیعی» بود. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱) به گفته یک منبع آگاه دیگر نیز چند نقطه کبودی به ویژه بر پشت جنازه آقای زهتابی مشاهده شد. (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) با این حال پزشکی قانونی علت مرگ را در گواهی فوت «ایست قلبی» عنوان کرد. به گفته یک منبع آگاه، در خواست نزدیکان برای کالبدشکافی مستقل از پزشکی قانونی را مسئولان نپذیرفتند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱)

منابع آگاه می‌گویند اگرچه موقع مرگ آقای زهتابی برداشت عموم مرگ در مسیری طبیعی بود اما به نظر برخی از فعالان، مرگ آقای زهتابی در یک فرایند عادی رخ نداده است. آنها با توجه به شرایط سلامتی او بر این باورند که آقای زهتابی در مسیر تهران شبستر احتمالاً

از طریق تزریق یا انتقال سم عامدانه مورد هدف قرار گرفته است. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) چند سال بعد فعالان آذربایجانی با انتشار تصاویر پس از مرگ آقای زهتابی در غسالخانه این شائبه را مطرح کردند که او «از سوی نیروهای امنیتی ایران کشته شده» و «پیش از جان سپردن مورد ضرب و شتم شدید و شکنجه قرار گرفته» است. برخی از این تصاویر جسد آقای زهتابی را در منزل شخصی او در شبستر نشان می‌دهند. در این تصاویر جسد آقای زهتابی در میان بستگان و آشنایان است و بدن و صورت او به شدت دچار تورم شده است. (ایران گلوبال، ۹ دی ۱۳۹۱) در برخی فهرست‌ها نام آقای محمدتقی زهتابی به عنوان یکی از قربانیان «قتل‌های زنجیره‌ای دهه هفتاد شمسی» آمده است. (وبسایت عصر نو، ۱۱ آذر ۱۳۸۷)

مراسم خاکسپاری دکتر محمدتقی زهتابی، روز ۳ دی‌ماه به خواست خانواده بلافاصله پس از مرگ او، «با شکوه زیاد و با حضور بسیاری از شخصیت‌های علمی-فرهنگی آذربایجان» در شهرستان شبستر برگزار شد. مردم از بسیاری از شهرهای مناطق ترک‌نشین از جمله از تهران، تبریز، ارومیه، زنجان و دیگر نقاط ایران برای شرکت در این مراسم عازم شبستر شدند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱ و منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳) شرکت‌کنندگان در این مراسم ابتدا با تشییع جنازه به شکل راهپیمایی به سوی قبرستان رفتند و سپس در مراسمی با سخنرانی برخی فعالان و پس از آن در بعدازظهر نیز در یکی از مساجد شبستر یاد او را گرامی داشتند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) به گفته منابع آگاه، حضور زنان در این مراسم چشمگیر بود. در طول مسیر تشییع جنازه هم پلاکاردهای زیادی به زبان ترکی در گرامی‌داشت یاد آقای زهتابی تهیه و به نمایش گذاشته شدند. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه چهار، ۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۳)

در سال‌های پس از مرگ او نیز مراسم‌های متفاوتی در گرامی‌داشت یاد و فعالیت‌های آقای زهتابی برگزار شد. (مصاحبه بنیاد با منبع آگاه یک، ۲۶ تیر ۱۴۰۱، مفاخر آذربایجان، ۷ آذر ۱۳۹۲، آذوح، ۴ دی ۱۳۹۷)

واکنش مسئولان

با توجه به حضور بسیار گسترده شهروندان شبستر و فعالان شهرهای اطراف، ماموران حکومتی در جریان خاکسپاری آقای زهتابی محدودیت خاصی اعمال نکردند. (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳) اما در سال‌های پس از مرگ آقای زهتابی، به ویژه در جریان نخستین سالگرد و دومین سالگرد فوت او، نیروهای امنیتی نه تنها مانع برگزاری این مراسم در شبستر شدند، بلکه افراد و فعالانی را هم در این ارتباط بازداشت کردند.

برای نمونه، در سال ۱۴۰۳، شعبه ۱۱۸ دادگاه کیفری تبریز آقای ابراهیم آسمانی (آذر اوغلو) را به دلیل حضور در مراسم گرامی‌داشت دکتر زهتابی به سه ماه و یک روز حبس تعزیری محکوم کرد. (گونا، تی وی، ۲۸ بهمن ۱۴۰۳) البته مراسم‌هایی برای گرامی‌داشت او در

مراکز فرهنگی آذربایجانی در تهران برگزار شدند که نهادهای امنیتی مانع برگزاری این مراسم‌ها نشدند اما ماموران خود را به آنجا می‌فرستادند. (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

با وجود تلاش فعالان آذربایجانی ساکن تهران برای بازتاب خبر درگذشت آقای زهتابی در نشریات، اغلب آنها حاضر به پوشش این اتفاق نشدند. آنها حتی در سالگرد فوت آقای زهتابی هم حاضر به پوشش تحولات مرتبط با آن نشدند. به گفته یک منبع آگاه، سردبیر یکی از این نشریات گفت: «بگذار خیال شما را راحت کنم. سیاست‌گذاری ما این است که در رابطه با آذربایجان، مخصوصا خبرهای این شکلی را، اکیدا چاپ نکنیم. این سیاست‌گذاری کلی ماست، چنین خبری را چاپ نمی‌کنیم و خودتان را خسته نکنید» (مصاحبه بنیاد برومند با منبع آگاه دو، ۱۳ اردیبهشت ۱۴۰۳)

در میانه دهه ۱۳۹۰، انتشار کتابی در مورد تاریخ تبریز که در آن از چهره‌های غیر مذهبی شناخته شده آذربایجان، از جمله محمدتقی زهتابی نام برده شده و نویسنده آن بر سکولار بودن تبریز در طول تاریخش تاکید کرده، واکنش مقامات محلی را برانگیخت. محسن مجتهد شبستری، امام جمعه تبریز چهره‌هایی که در کتاب از آنها نام برده شده را «منحوس» خواند: «متأسفانه در استان آذربایجان شرقی برخی قلم‌های مسموم هستند که برخی چهره‌های منحوس و مضر را به عنوان مفاخر آذربایجان یاد می‌کنند. ... در این برهه از زمان که اسلام واقعی در غربت افتاده است و همه دشمنان در تلاش برای ضربه زدن به اسلام ناب محمدی هستند، باید هنرمندان با هنر خود افکار و اندیشه‌های امام، مقام رهبری و اندیشه‌های آوینی را ترویج و تبلیغ کنند.» علی قادری، جانشین فرماندهی سپاه عاشورا، نیز با اشاره به چاپ کتاب گفت: «اخیرا این کتاب توسط افرادی از کشور ترکیه که مسیر آتاتورک را دنبال می‌کنند، نوشته شده و چندین نفر از افراد منفور و خیانت کار را به عنوان چهره‌های شاخص آذربایجان معرفی کرده است.» (سایت تبریز بیدار، ۱۵ و ۳۰ دی ۱۳۹۴ و ۲۴ فروردین ۱۳۹۵)

واکنش خانواده

اطلاعی از اینکه خانواده آقای زهتابی مرگ او را از مجاری قضایی پیگیری کرده باشند در دسترس نیست.

تاثیر بر خانواده

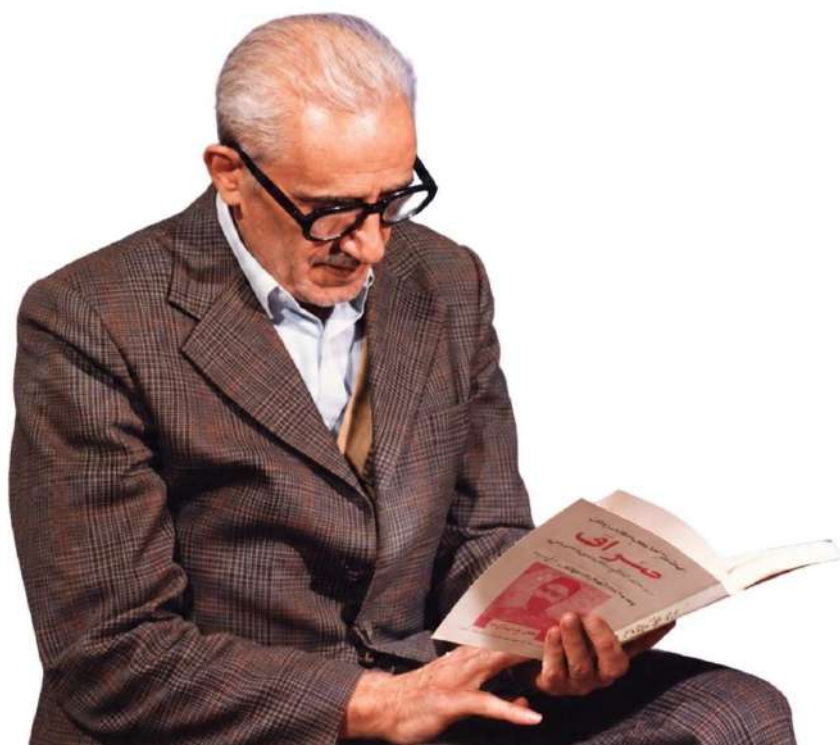
از تاثیر مرگ آقای زهتابی بر خانواده او اطلاعی در دست نیست.

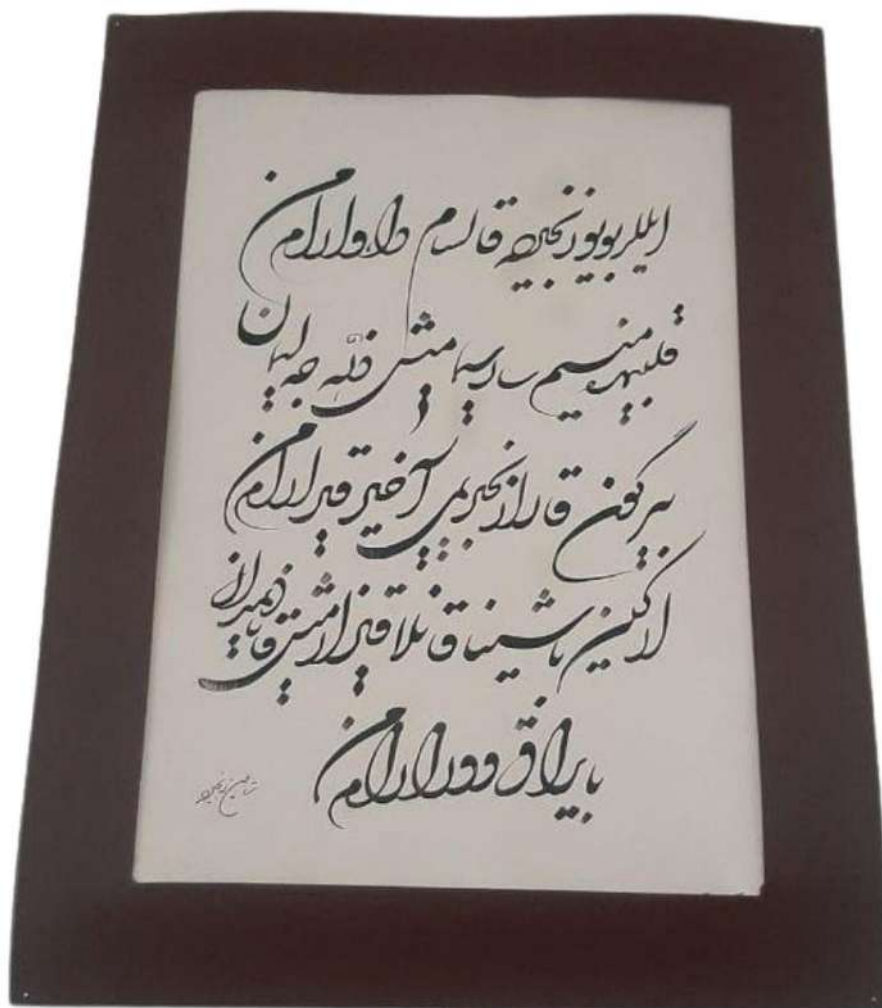
VARLIQ

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür və Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 75-89
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

رسيملی خاطیره لر

دوكتور زهتابی نین رسييم البومو

گنجلیک رسم لری

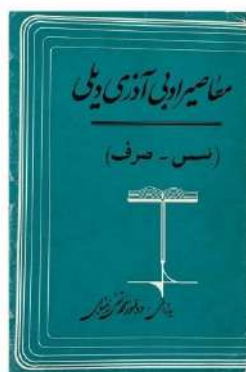
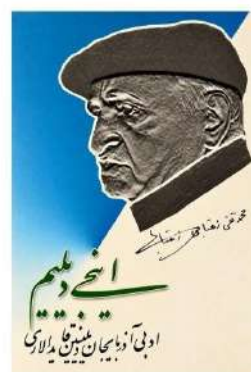
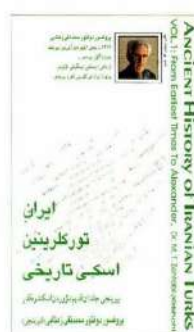
علی آقا و احمد، باکی

دوکتور زهتابی نین آذربایجان قزته سینده کی بعضی یازیلاری

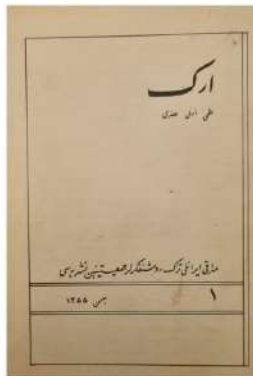

دوكتور زهتابى نين بعضى اثرلرى

آذربایجان کولتور مرکزی، آلمانیا

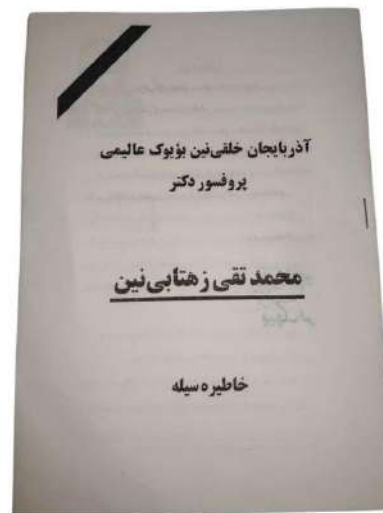

آذربایجان کولتور مرکزی، آلمانیا

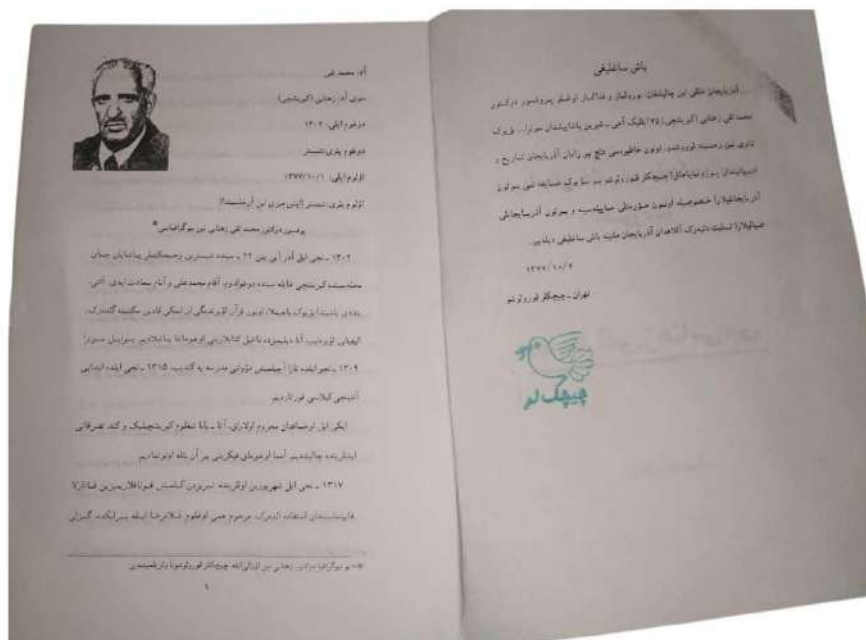

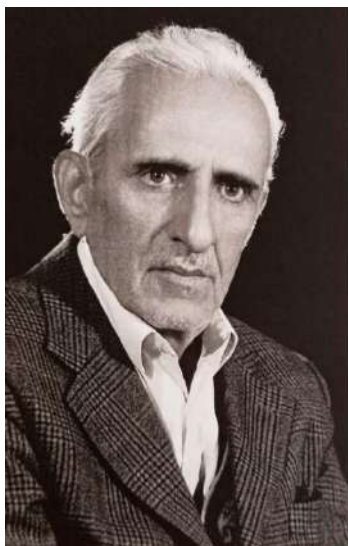
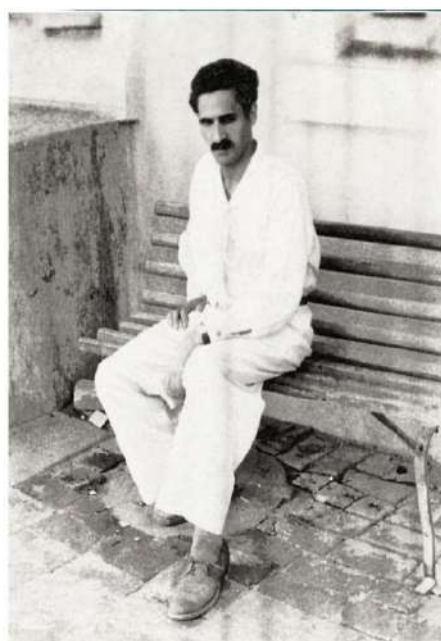
دوکتور زهتابی نین ال نازسی ایله دوکتور هیتنه کتاب تقدیمی

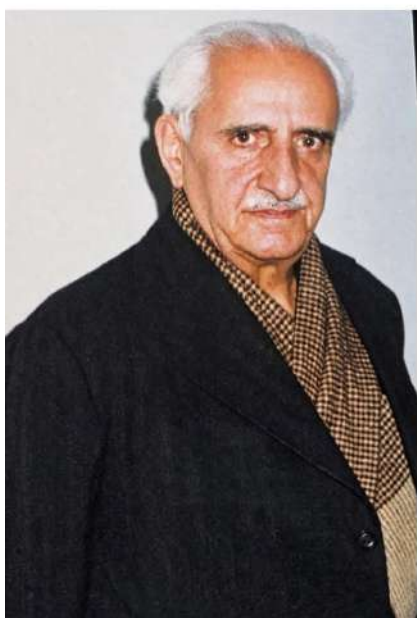
چیچکلر قورولوشونون دوکتور زهتابی حاقیندا یایینی

فرقلى دۇنملردە دوكتور زهتابى

82

دوكتور زهتابى نين شېستردە كى ائويندن گۇرۇنتولر

دوکتور زهتابی چئشیدلی توپلارنتیلاردا

دوکتور زهتابی دوستلاری و سئونلری ایله

دوکتور زهتابی و حسن آقا دمیرچی

دوکتور زهتابی، حسن معینزاده ساوالان،
محمدرضا هیبت، واریق درگیسی، تهران 1995

دوکتور زهتابی و اوستاد عبدالله واعظ

دوكتور زهتابى اوشاقلارلا

دوکتور زهتابی نین ابدیته قوووشماسی

دوکتور زهتابی نین مزار داشی

مرحوم صنعتچی روحی تواندان
دوکتور زهتابی هیکللی

دوکتور زهتابی نین جنازه توره‌نی

Məhəmmədağı Zehtabi və Onun Fəaliyyətləri¹

• Prof. Dr. Ali KAFKASYALI ²

Xülasə: İran'da 1941–1946-cı illərdə işğal, azadlıq və demokrasi hərəkətlərinin genişləndiyi, qısa müddətə də olsa İran Türklərinin azadlıq və istiqlal daddıqları, ana dillərində təhsil aldıkları və universitetə açdıqları bir dövrü yaşayaraq həyata qədəm qoyan Məhəmmədağı Zehtabi hələ 23 yaşında ikən imperialist qüvvələrin və onların yerli əməkdaşlarının xalqı və xalqının milli dəyərlərini təhrif etmək məqsədilə törətdikləri vəhşilikləri görmüş və onların qaranlıq planlarını anlamışdır. Böyük fədakarlıq və qətiyyətlə mənsub olduğu İran Türklərinə, demək olar ki, özünü həsr etmişdir.

Ömrünün demək olar ki, tamamını zindanlarda, ölkələr aşırı sürgünlərdə və sığındığı ölkələrdə nəzarət altında keçirməsinə baxmayaraq, İran Türklərinin dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə və mədəniyyətinə böyük əsərlər qazandırmış, mühüm siyasi və ictimai fəaliyyət göstərmişdir. İstər dil və ədəbiyyat, istərsə də tarix sahəsində nəşr etdirdiyi əsərlər Türk dünyası üçün təməl əsərlərdir. Zehtabi'nin İran cəmiyyətini təşkil edən xalqlarla, xüsusilə əksəriyyəti təşkil edən Türklərlə bağlı irəli sürdüyü siyasi düşüncələr olduqca maraqlı və aktuallığını qoruyan fikirlərdir. Çoxşaxəli fəaliyyət göstərən və müxtəlif sahələrdə çoxsaylı əsərlər yaradan bir alim kimi Zehtabi'nin ictimai fəaliyyəti də böyük əhəmiyyət daşıyır. Qaşqaylardan Xələclərə, Türkmənlərdən Şahsevənlərə qədər İran'ın bir çox Türk tayfasının ziyalıları ilə əlaqə qurmuş, ədəbi və mədəni fəaliyyətlərdə onlarla əməkdaşlıq etmiş və onlara yol göstərmişdir. Şərq və Qərb dillərini bilməsi ona dünya mətbuatını izləmək, Berlin, Bağdad və Təbriz kimi mədəniyyət mərkəzlərində dərgilər nəşr etdirmək və yayım fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı yaratmışdır.

Açar sözlər: Məhəmmədağı Zehtabi, İran Türkləri, Şəbüstərli, Kirişçi.

¹ Məqalə müəllifin icazəsi ilə *TYB Akademi Dil, Ədəbiyyat və Sosial Bilimlər Jurnalı*, 2016, cild 18, say 18, səh. 65–95-dən götürülərək yenidən nəşr edilmişdir.

² Giresun Universiteti, Fen-Ədəbiyyat Fakültəsi, Türk Dili və Ədəbiyyatı Bölümü; e-poçt: akafkasyali@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-9007-6943.

Muhammet Taki Zehtabî ve Onun Çalışmaları¹

• Prof. Dr. Ali KAFKASYALI ²

Özet: İran'da 1941-1946 işgal, azatlık, demokrasi hareketlerinin yeniştiği, kısa süreli de olsa İran Türklerinin hürriyet ve istiklâli tattıkları, ana dilleri ile öğrenim görüp, üniversite açtıkları bir dönemi idrak ederek hayata başlayan Muhammet Taki Zehtabî, daha 23 yaşında iken emperyalist güçlerin ve onların yerli işbirlikçilerinin halkı ve halkının millî değerlerini tahrif etme anlamında yaptıkları vahşilikleri görmüş ve karanlık planlarını anlamıştır. Büyük bir özveri ve kararlılıkla mensubu olduğu İran Türklerine bir nevi kendini adamıştır. Ömrünün tamamına yakını zindanlarda, ülkeler aşırı sürgünlerde, iltica ettiği ülkelerde gözaltında geçmesine rağmen İran Türklerinin diline, edebiyatına, tarihine ve kültürüne büyük eserler kazandırmış, önemli siyasi ve sosyal çalışmalar yapmıştır. Dil ve edebiyat alanında olsun tarih sahasında olsun onun yayımladığı eserler Türk Dünyası için temel eserlerdir. Zehtabî'nin İran toplumunu meydana getiren halklarla ilgili özellikle ekseriyeti teşkil eden Türklerle ilgili serdettiği siyasi düşünceleri çok ilgi çekici ve geçerliliği yüksek fikirlerdir. Çok yönlü çalışan ve pek çok türde eser veren bir ilim adamı olan Zehtabî'nin sosyal faaliyetleri de büyük önem arz etmektedir. Kaşkaylardan, Halaçlara, Türkmenlerden Şahsevenlere kadar pek çok İran Türk tayfasının aydınları ile iletişim kurarak edebî ve kültürel çalışmalarda işbirliği yapmış ve onlara rehberlik etmiştir. Doğu ve Batı dillerini bilmesi, onun dünya basınıni takip etmesini ve Berlin, Bağdat ve Tebriz gibi kültür merkezlerinde dergiler çıkarıp, yayın yapmasını kolaylaştırmıştır.

Anahtar sözcükler: Muhammet Taki Zehtabî, İran Türkleri, Şebüsterli, Kirişçi.

¹ Makale, yazarın izniyle *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2016, Cilt: 18, Sayı: 18, Sayfa: 65-95'den alınarak yeniden yayımlanmıştır.

² Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; e-post: akafkasyali@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-9007-6943

Muhammet Taki Zehtabî and His Works¹

• **Prof. Dr. Ali KAFKASYALI²**

Abstract: Muhammet Taki Zehtabî started his life witnessing the period of 1941-1946, when the forces of invasion, enfranchisement and democratic movements were contending for supremacy and the Turks in Iran had freedom and independence for a short while and had been learning in their native languages and establishing universities; he had seen what brutalities imperialist forces and their local collaborators committed to manipulate the people and distort the national values, and understood their dark plans. With great devotion and determination, he dedicated himself to his people, Iranian Turks. Despite the fact that for most of his life, he was imprisoned, exiled or arrested in the countries where he sought asylum in, he created many great works that benefited the language, literature, history and culture of the Iranian Turks and penned important political and social works. Whether in the field of language and literature or in the field of history, the works published by him are elementary for the Turkish world. Zehtabî's political opinions on peoples that make up the society of Iran, majority of them being about the Turkish people, are very interesting and they have high validity. Zehtabî was a versatile scientist who produced works in many forms and his social activities were also of importance. He reached out to the intellectuals of the Turkish peoples in Iran, such as Kashgais, Khalajs, Turkmens and Shahsavans and cooperated with them on literary and cultural works and guided them. The fact that he spoke Eastern and Western languages allowed him to issue magazines and make publication in cultural centers such as Berlin, Baghdad and Tabriz.

Keywords: Muhammet Taki Zehtabî, Iranian Turks, Şebüsterli, Kirişçi.

¹ The article has been republished with the author's permission from *TYB Akademi Journal of Language, Literature and Social Sciences*, Year: 2016, Volume: 18, Issue: 18, pp. 65-95.

² Giresun University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature; e-mail: akafkasyali@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-9007-6943

محمدتقی زهتابی و فعالیت‌های او^۱

• پروفیسور دکتر علی قافقاسیالی^۲

چکیده: محمدتقی زهتابی در دوره‌ای پا به عرصه زندگی گذاشت که ایران در سال‌های ۱۹۴۱ تا ۱۹۴۶ شاهد گسترش جنبش‌های آزادی‌خواهانه و دموکراتیک بود؛ دوره‌ای که ترک‌های ایران، هرچند برای مدتی کوتاه، طعم آزادی و استقلال را چشیدند، به زبان مادری خود تحصیل کردند و دانشگاه تأسیس نمودند. زهتابی هنوز ۲۳ سال بیشتر نداشت که وحشیگری‌های نیروهای امپریالیستی و همکاران داخلی آنان را در جهت تحریف هویت مردم و ارزش‌های ملی آنان مشاهده کرد و به اهداف و برنامه‌های پنهان آنان پی برد. او با فداکاری و اراده‌ای استوار، به نوعی خود را وقف ترک‌های ایران، که خود نیز به آنان تعلق داشت، کرد.

با وجود آنکه تقریباً تمام عمرش در زندان‌ها، تبعید در کشورهای دوردست و تحت نظارت در کشورهایی که به آن‌ها پناه برده بود سپری شد، آثار ارزشمندی در زمینه زبان، ادبیات، تاریخ و فرهنگ ترک‌های ایران پدید آورد و فعالیت‌های مهم سیاسی و اجتماعی انجام داد. آثاری که وی چه در حوزه زبان و ادبیات و چه در زمینه تاریخ منتشر کرده است، از آثار بنیادی برای جهان ترک به شمار می‌روند.

اندیشه‌های سیاسی زهتابی درباره اقوام تشکیل‌دهنده جامعه ایران، به‌ویژه ترک‌ها که اکثریت را تشکیل می‌دهند، بسیار قابل توجه و از اعتبار و اهمیت بالایی برخوردارند. فعالیت‌های اجتماعی زهتابی نیز، به‌عنوان دانشمندی چندوجهی که در حوزه‌های گوناگون فعالیت کرده و آثار متعددی در انواع مختلف پدید آورده است، اهمیت فراوانی دارد. او از قشقایی‌ها و خلج‌ها گرفته تا ترکمن‌ها و شاهسون‌ها، با روشنفکران بسیاری از طوایف ترک ایران ارتباط برقرار کرد، در فعالیت‌های ادبی و فرهنگی با آنان همکاری نمود و راهنمای آنان بود. آشنایی او با زبان‌های شرقی و غربی، امکان پیگیری مطبوعات جهان و انتشار مجلات و فعالیت‌های انتشاراتی در مراکز فرهنگی‌ای چون برلین، بغداد و تبریز را برای وی فراهم ساخت.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، ترک‌های ایران، شبستری، کریشچی.

^۱ این مقاله با اجازه نویسنده، از مجله آکادمی TYB؛ مطالعات زبان، ادبیات و علوم اجتماعی، سال ۲۰۱۶، جلد ۱۸، شماره ۱۸، صفحات ۶۵-۹۵، برگرفته و بازنشر شده است.

^۲ دانشگاه گیره‌سون، دانشکده علوم و ادبیات، گروه زبان و ادبیات ترکی؛ ایمیل: akafkasyali@hotmail.com اورسید: 000-0002-9007-6943

Muhammet Taki Zehtabî ve Onun Çalışmaları

• Prof. Dr. Ali KAFKASYALI

Giriş

Sanayi ve petrolün gündeme geldiği 19. yüzyıl boyunca mezhebî didişmelerin merkezi yapılan İran, büyük güçlerin alenen müdahalesi ile 20. yüzyıl boyunca da ihtilâllerin, isyanların kol gezdiği bir ülke olmuştur. Diğer yandan son bin yıl boyunca kesintisiz Türk hanedanları tarafından yönetilen İran, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yine büyük güçlerin özellikle İngilizlerin marifetiyle son Türk hanedanı Kaçarlar iktidardan uzaklaştırılarak Fars unsurlar yönetime hakim kılınmıştır. Bununla birlikte Farsçanın dışındaki diller

yasaklanmış, bilhassa Türkçe eğitim öğretim ve basın yayın yasaklanmıştır. Hâl böyle olunca ülkede hak aramalar, başkaldırıları eksik olmamıştır. Yapılan vaatler tutulmamış, Türk toplumu sürekli oyalanmıştır. Hatta İran Türklerinin bütün değerleri, hatta kendileri görmezden gelinmiş, yok sayılmıştır. Ayrıca İran Türklerinin dil, edebiyat, tarih, sanat ve kültür değerlerinin ihyası için çalışanlar akla gelmez oyunlarla sürgünlere gönderilmiş, zindanlara mahkûm edilmişlerdir. Binlerce aydın öldürülmüş, sürgün edilmiş ve zindanlarda çürütülmüştür. Bir kısım yazar, şair, ilim adamı, aydın ise kendilerini geri vermeyecek güçlü devletlere sığınmışlardır. Bunlardan biri genç yaşlarında sürgünde olduğu Meşhed'den Sovyetler Birliğine kaçan Muhammet Taki Zehtabî'dir.

Zehtabî, çok zor ve ilgi çekici bir hayat yaşamıştır. Her zaman öncü olmuştur. Bir taraftan önüne çıkan engelleri aşıp kendini yetiştirirken bir taraftan da İran Türklerinin dili, edebiyatı, tarihi ve siyasi ve sosyal gelecekleri için çok önemli eserler vermiştir.

Kerimî'nin ifadesi ile Muhammet Taki Zehtabî, çağdaş İran Türk edebiyatının sönmez yıldızı, parlayan simasıdır. Türk milletinin başını dünya halkları arasında yücelten, Türk tarihinin karanlık köşelerine ışık saçan, çağdaş Türk şiirinin zirvesinde duran büyük şair, tarihçi ve vatan evladıdır. Türk milleti, böyle bir üstat, gayretli ve âlim oğluna dünya durdukça ve tarih boyunca güvenecektir.¹

Zehtabî ile ilgili İran'da Muhammet Kerimî Bağban'ın 2007 yılında yayımladığı "Elimizin Nisgin Galağı"² adlı çalışması ile 2011 yılında yayımladığı "Elimizin Mubariz Bilgini"³ adlı kitabının dışında herhangi bir eser yazılmamıştır. Türkiye dâhil diğer ülkelerde ise şu ana kadar herhangi bir araştırma yapılmamıştır.

Bu makale ile İran Türklerinin çok ihmal edilmiş dili, edebiyatı, tarihi ve siyasi hayatı hakkında birçok temel eser vücuda getirmiş Muhammet Taki Zehtabî ve onun çalışmaları bilim dünyasına sunulmaya çalışılmıştır.

1. Hayatı

Muhammet Taki Zehtabî 22 Mart 1923 (2 Azer 1302) yılında Tebriz yakınlarında bulunan Şebüster'de kırışçilikle uğraşan bir ailede dünyaya gelir. Babası ve annesi dindar insanlardır. O, ablası Sıdika ile birlikte 6 yaşında Kur'an Mektebine gider. Kur'an okumasını öğrendikten sonra Mirza İbrahim adlı birinin Farsça öğrenim yapan okuluna devam eder. Orada Farsça öğrenir. 1931 yılında sekiz yaşına geldiğinde, yeni açılan "Gülşen-i Raz" adlı Farsça öğrenim yapan Devlet Medresesine başlar. 1936 yılında mezun olur.⁴

¹ Mehmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireht, Téhran, 1389 (2011), s. 7.

² Mehmed Rıza Kerimî (1386/2007) Élimizin Nisgil Galağı, Profesör Zehtabî'nin Yaşayış ve Eserleri, (y.y.y.).

³ Mehmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireht, Téhran, 1389 (2011).

⁴ Zehtabî bir röportajda okumaya başlamasını şöyle anlatır: "Ben 5-6 yaşında idim. Benden büyük bacım Kur'an Mektebine gidiyordu. Annemden beni de göndermesini ısrarla istedim. Çaresiz kalan annem beni yanına alıp "Haver Hala"nın Kur'an mektebine götürdü. Ona rica etti ki beni de kabul etsin. O da razı oldu. O günden itibaren ben de ablamlarla birlikte Kur'an Mektebine gittim. Bir kaç ay içerisinde alfabeği öğrendim. Okumayı öğrendikten sonra evimizde bulunan Türkçe hikâye kitaplarını, Emir Aslan, Şah İsmail, Melik Memmed, Aslı ve Kerem gibi hikâye kitaplarını, okumaya başladım. Ancak sözlerin manalarını çok da iyi anlamıyordum. Kış gelince komşu hanımlar, kızlar gelip bizim eve toplanır beni masanın üstünde oturtup, cırayı önüme koyardılar. Ben de bu hikâyeleri onlara okurdum. Kış geçinceye kadar benim işim bu idi. Sonra Mirza İbrahim adlı birinin Farsça öğrenim yapan okuluna gittik. Orada Farsça öğrendik. Daha sonra tahminen 1931 yılında, yeni açılan "Gülşen-i Raz" adlı Farsça öğrenim

Zehtabî, kasabasında başka okul olmadığı için tahsilini devam ettiremez. O da kırışçılık ve tarla çayır işleriyle uğraşır. Aynı zamanda amcasının kütüphanesinde bulunan Türkçe kitaplara ilgi duyar. Ana dili Türkçeye büyük merak sarar. Tebriz'de yaşayan akrabalarının teşviki ile amcasının oğlu Gulam Rıza ile birlikte 1938'de Tebriz'e gider. Akrabalarının yardımıyla üç yıllık "Füyûzat Orta Okulu"na kayıt yaptırır. Burada üç yıl okuyarak ortaokul mezunu olur.

1941'de Rus ve İngiliz ordularının İran'ı işgal ettikleri ve Şah Rıza'nın tahttan indirilip oğlu Muhammed Rıza'nın tahta çıkarıldığı günlerde Hacı Mirza Ali Şebüsterî ve Aga İsmail Şemsî ile beraber Tebriz'de İran Türklerinin hakkını ve hukukunu savunmak için ve dili Türkçe olan "Azerbaycan" gazetesini çıkarırlar. Gazetede Farsça makaleler de yayımlanır. Zehtabî hem ilk Farsça şiirlerini bu gazetede yayımlar hem de Türkçe yazmaya başlar. Aynı yıl hem Tebriz'de Dâneşserâ/Öğretmenlik Formasyon Programına devam eder hem de Tebriz Rüştîye Edebî Orta Okulunda öğretmenlik yapar. Yine aynı yıllarda ilmini artırmak için Tebriz'de Hacı Yusuf Şîâr'ın özel okulunda Arapça ve Katolikler Kilisesi'nde de Fransızca dersleri alır.

"Azerbaycan" gazetesini daha 46. sayıda iken Tahran hükûmeti tarafından kapatılır. Zehtabî, Dâneşseradan ayrılıp "Firdevsî Medresesi"nin edebiyat bölümüne devam eder ve burayı 1944 yılında bitirir. Böylece lise mezunu olur. Henüz Tebriz'de üniversite yoktur. Maddi imkânsızlıktan ülkenin yegâne üniversitesi olan Tahran Üniversitesine de gidip okuyamaz.

1945 yılının yazında Türkiye Hükûmeti, İstanbul'da okutmak için 400 öğrenci götürür. Sovyet Azerbaycanı da Bakü'de okutmak için 400 öğrenci alır. Zehtabî de gitmek ister. Ancak Tebriz Maarif İdaresi zorunlu hizmeti olduğundan izin vermez. Aynı yıl Fransa hükûmeti Beyrut'ta okutturmak için yedi genç götürür. Fransızca hocası M. Joséf Gonidér'in anlattığına göre unvanlı ve varlıklı ailelerin çocuklarından ona sıra gelmez.

1944-1945 yıllarında Tebriz'de yayımlanan "Feryâd" ve "Hâver No" gazetelerinde Farsça şiirleri ile Fransızcadan tercüme ettiği şiirleri yayımlar. Pişeverî 1945'te "Azerbaycan" gazetesini yeniden yayımlatmaya başlayınca o aynı zamanda "Azerbabacan" gazetesinde de Türkçe makaleler yazar. Ayrıca aynı yıl yine Tebriz'de çıkan "Cavanlar" gazetesinin başına geçer ve burada siyasi yazılar yazar. Bu yazılarla da siyasi hayata katılır. Pişeverî'nin kurduğu Azerbaycan Demokrat Partisine üye olur. Onun başkanlığında yürütülen millî harekete katılır. 21 Azer

yapan Devlet Medresesine başladık. Burada Türkçe konuşmak yasak idi. Türkçe konuşanlara para cezası verirdi." (Hebib Dağşerhî, Üstad Mehemmed Tegî Zehtabî ile Son Musahibe, Mecmua-ye Makalât 6, s. 92.)

1324/12 Aralık 1945'te Mir Cafer Pişeverî liderliğinde merkezi Tebriz olan Azerbaycan Muhtar Hükûmeti kurulunca İran'ın Tahran'dan sonra ikinci üniversitesi Tebriz'de açılır. Zehtabî bu üniversitenin "Dil Edebiyat Fakültesi"nin ilk öğrencilerinden biri olur. Hükûmet başkanı Mir Cafer Pişeverî de bu bölümde haftada iki gün ders vermektedir. Zehtabî, aynı zamanda üniversitenin ilk hocalarından biri olan ve "Dünya Edebiyatı" dersini veren Pişeverî'nin de öğrencisi olur.⁵

Bir yıl ancak ayakta kalabilen bu hükûmet, büyük güçlerin desteği ile Şah orduları tarafından 12 Aralık 1946'da yıkılır. Bütün Türkçe eğitim veren kurumlar kapatılır. Türkçe yayınlar toplatılıp yakılır. Tebriz'de kaçıp saklandığı hâlde bu vahşilik karşısında "*Sen O'san Men de Bu'yam*"⁶ adlı ünlü şiirini yazıp el altından halka yayar. 1947 yılında Tahran'a kaçır. Burada yakalanıp tutuklanır. Meşhed'e sürgün edilir. Orada mecburi iskâna tabi tutulur ve şeker fabrikasında çalıştırılır. 1948 yılında yüksek tahsil almak için Sovyetler Birliğine kaçır. Rus işbirlikçilerinin ihbarı ile Merv'de yakalanır. Sınır ihlâli kanunun en ağır maddesi ile üç yıl ceza kesilip zindana atılır. Çarcu, Taşkent, Siverdlovski gibi zindanlarda tutulur. Ardından Sibirya'ya çalışma kamplarına gönderilir. İki yıl Tavada Çayı kenarında bulunan Tavda Şehri Çalışma Kampında orman işlerinde çalıştırılır. Oradan Bakü'de bulunan dostu Hamit Mehemmetzâde'ye bir mektupla vaziyetini bildirir. Onun gayreti ve girişimi ile mahkûmiyetten bir yıl önceden bırakılır. O zamanki adı "İstalinabad" olan Düşanbe şehrine gönderilir.

1951- 1952 yıllarında orada siyasi mektepte okuyarak üniversiteye girmek ister. Lakin lise diploması yanında olmadığı için mümkün olmaz. Bir yıl gündüzleri dokuma fabrikasında çalışır, akşamları da gece lisesinin son sınıfına devam ederek lise diploması alır. Bakü Devlet Üniversitesine tahsil talebini bildiren bir mektup gönderir. Olumlu cevap alır. 1954 yılında Bakü'ye döner ve üniversiteye kayıt yaptırır.⁷

⁵ A. g. e., s. 106.

⁶ Bu şiir ekte verilmiştir.

⁷ Üstat, bu durumu şöyle anlatır: "Diplomamı alıp Bakü Üniversitesine gönderdim. Bir iki hafta sonra Bakü'den olumlu cevap geldi. Ne zaman istesem sınavsız Bakü Üniversitesine kayıt yaptırabileceğimi yazmışlardı. Bunun üzerine 1954 yılında Bakü'ye döndüm. Bakü'de pek çok dostum vardı. Onlarla görüştim. Birkaç gün sonra Bakü Üniversitesinin Dil ve Edebiyat Bölümüne kayıt yaptırđm. Okumaya başladım. Çok iyi hatırlıyorum başladıkdan bir kaç gün sonra üniversitenin rektörü Prof. Dr. Yusuf Muhammet Ali, beni makamına çağırdı. O, dünya şöhretli bir kimyacı, ilim adamı idi. O benim notlarıma bakıp 'Bu kadar yüksek notların var, niçin kimya okumak istemiyorsun?', diye sordu. Dedim 'Hürmetli profesör, şimdilik halkımın buna (dil - edebiyat) ihtiyacı vardır.' Ayağa kalkıp bana doğru geldi. Bana elini uzatıp elimi sıkarak başarılar diledi. O güne kadar ben dört kişilik bir odada kalıyordum Talimat verdi bana tek kişilik bir oda verdiler. Ben beş yıl orada, Muhtar Hüseyinzâde, Şir Aliyev, Ağamali, Yusuf Muallim, Nesir Muallim gibi büyük üstatlardan Ana Dilimiz ve Edebiyatımız hakkında tahsil aldım." (A. g. e., s. 93.)

Beş yıl Bakü Devlet Üniversitesinin Azerbaycan Dili ve Edebiyatı Fakültesinde okur. Aynı zamanda bu üniversitenin Şarkşinaslık Fakültesinde de Arapça dersleri alır. Arap Edebiyatı'ndan "Ebu Nevas'ın Hayatı ve Yaratıcılığı" konusunda doktora çalışmasını tamamlar. Üç yıl sonra "doçent" olur.

Üstat, bu süre içerisinde çok önemli çalışmalar yapar. Fakat Rus yanlısı Azerbaycan Demokrat Partisi ile Tudeh Partisi mensuplarının takip ve baskısı yüzünden, hiçbir eserini yayımlatamaz.

Bakü'de Dr. Haver Aslan ile evlenir. Bu yıllarda Zehtabî, Tudeh Partisinin hainliklerini ortaya çıkarır. Çok büyük tepki alır. 1971 yılında eşini bırakıp Sovyetler Birliğinden ayrılmak mecburiyetinde kalır. Irak'ın Moskova sefiri Şazel Tage'nin yardımı ile Bağdat Üniversitesine gider. Sekiz yıl bu üniversitede çalışır. Burada çok itibar görür. Bir konuşmasında "Ben Irak'ta gördüğüm ilme kıymet vermeyi ve ihtiramı hiç bir yerde görmedim." der. En önemli çalışmalarını burada yapar.

Bağdat Üniversitesinin Şarkşinaslık Fakültesinde "Fars Dilleri" ve "Kadim Türk Dilleri" derslerinin eğitim öğretimi ile uğraşır. İlk olarak Türkçe derslerini programa aldırıp, öğretimini kendisi üstlenir. Hüseyin Ali Mahfuz'un çok yardımını görür. Çok geçmeden "İttihad Yolu" gazetesini çıkarır. Ayrıca İran halklarına yayın yapan radyoda beş dilde program yapar.

O, Bağdat'ta çalıştığı yıllarda sık sık Berlin, İstanbul, Hamburg'a giderek hem seminerler verir hem de bazı eserlerini yayımlatır. Ayrıca Almanya'da "Birlik" ve "Erk" dergilerini çıkarır. Erk Dergisi 41 sayı; Birlik Dergisi ise 5 sayı yayımlanır. Her iki dergi de 1978-1979 yıllarında Almanya'da basılıp Tebriz'de dağıtılır.⁸

Muhammet Taki Zehtabî'ye nihayet 1978 yılında Bağdat Üniversitesi tarafından "profesörlük" unvanı verilir.

Zehtabî ilk gençlik yıllarında tanıştığı Rus komünizminin ve Mir Cafer Pişeverî'nin de etkisiyle sosyalist düşüncenin savunucusu olmuştur. Pişeverî, 11 yıllık hapis hayatından kurtulduktan sonra nasyonal sosyalist hatta milliyetçi çizgiye geldiği gibi Zehtabî'nin de 30 yıldan fazla içinde yaşadığı komünist sistemi yakından tanıdıktan sonra görüşü ve rejime bakışı tamamen değişmiştir. O bir konuşmasında fikir değişikliğini şöyle anlatmaktadır:

"Irakta kaldığım 8 yıllık süre içerisinde, Türk tarihi, dili, edebiyatı, Türk halkları, yaşadıkları ülkeler ve yerler konusunda, o cümleden İran Türklerinin nüfusu, yerleşim yerleri, tarihi, dili, lehçe ve edebiyatı konularında, komünizmin Sovyetler Birliğinde oluşturduğu sınırlı ve ağır

⁸ Bu dergiler Muhammet Kerimî Bağban'ın özel arşivinde mevcuttur.

tasavvurum tamamıyla ortadan kalkıp, onların yerini ilmî hakikatler aldı. Diğer taraftan Divânü Lûgât-it Türk, Kutadgu Bilig eserlerini ve Orhun Yenisey abideleri hakkında yazılan eserleri okuma ve inceleme imkânı buldum. Bunların sayesinde Türk Dilinin eskiliğini, kudretini, lehçelerini yakından tanıdım. Bu alandaki sınırlı bilgim, zenginleşti, düşüncem tekmilleşti."⁹

İran'da Humeyni yönetimi iktidara gelince vatana dönmek ister. Yeni hükûmete mektup gönderir. Mehdi Bazargân'dan olumlu cevap alır. 1979'da 42 yıl sonra Tebriz'e döner. Tebriz Üniversitesinde Arapça ve Türk Dili dersleri vermeye başlar.¹⁰ Ne yazık ki henüz yurdunun havasını ve suyunu doya doya soluyup içmeden 1983 yılında Tudeh Partisinin "marifeti" ile Türkçülük yaptığı suçlamasıyla tutuklanır.¹¹ Dört yıl hapiste kalır. 1987 yılında çıkar. Hiçbir hak iddia edemediği gibi hiçbir üniversitede de görev verilmez. Mecburen Şebüster'deki evine çekilir. Kendi imkânları ile araştırma yapıp yazmaya devam eder. İran Türklerinin, aynı zamanda umum Türk dili, kültürü, edebiyatı ve folkloru üzerine çok önemli kitaplar yayımlar. Dünya ilim adamlarınca büyük ilgiyle karşılanan "İran Türklerinin Eski Tarihi"¹² adlı iki ciltlik kitabını yazar. Kitabın birinci cildi 1378 (1998) yılında yayımlanır. Büyük boy 880 sayfalık bu eserin yayımlanması büyük ilgi uyandırır.

Zehtabî, sadece kendisi çalışmakla, yazıp yayımlamakla kalmaz, İran Türklerinin büyük önder ilim adamlarından Prof. Dr. Cevat Heyet'i de yanına alarak birlikte ülkenin en uzak diyarlarına kadar gidip buralardaki kalem erbabları ile görüşüp onları da bu yolda işe koymuşlardır. Büyük bir aydın grubu bir araya gelerek cumhurbaşkanı seçilen Muhammet Hatemî'ye, İran'da ekseriyeti teşkil eden Türklerin ana dili Türkçenin serbest bırakılması, onlara Türkçe eğitim öğretim yapma imkânı verilmesi konusunda istek ve itirazlarını bildiren bir mektup gönderirler. Cevap verilmez. Bu arada hem Berlin'de yayımlanan eserlerinin takibini yapmak hem de konferans vermek için Almanya'ya gider. Ne talihsizlik ki Almanya'dan Şebüster'e döndüğü gecenin sabahı, evinde çalışma masasının başında ölü bulunur. 3 Azer 1378 (Aralık 1998).¹³

⁹ M. Kerimî Bağban, Özel musahabe, özel arşivi.

¹⁰ M. Şebüsteri (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî), Bağban Êloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz, 1376 (1997), s. 3.

¹¹ Zehtabî, 24. 09.1997 günü yaptığı bir sohbette bu olayı şöyle anlatır: "20 ay Tebriz Üniversitesi'nde çalıştıktan sonra, işime son verdiler. Çocukların yanına gitmeyi düşünüyordum ki hükûmet beni zindana attı. Akıla gelmez işkencelerle beni 4 yıl - Hoy, Tebriz ve Tahrân'ın muhtelif zindanlarında tuttular. Zindanda tutulmamın sebebini öğrenemedim. Dört yıl sonra serbest bıraktılar. Dediler ki pervendeni (dosyanı) mahkemeye vereceğiz. Bu güne kadar dosyam mahkemeye verilmemiştir.

¹² Muhammet Takî Zehtabî, İran Türkleri'nin Eski Tarihi, Neşri Ehter, Tebriz-1379 (1999).

¹³ Ş. Tağiyeve, E. Rehimli, S. Bayramzade, Güney Azerbaycan, Orhan Yay., Bakı-2000, s. 364.

Yazık! Yazıklar ki, Türk dünyası, dört dilde eser verebilen bir büyük ilim adamını kaybeder.¹⁴

Ölümü üzerindeki esrarengiz perde henüz kalkmamıştır. Bazı çevreler onun yayımladığı “İran Türklerinin Eski Tarihi” adlı kitap ve Hatemî’ye yazdığı mektup yüzünden” aşırı "Fars milliyetçisi” örgütler tarafından öldürüldüğünü, bazı çevreler ise aşırı yorgunluk sebebiyle kalp krizi geçirerek öldüğünü ileri sürmektedirler.¹⁵

Onlarca kıymetli eserin müellifi, özellikle "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı büyük eseri henüz yayımlanmışken Muhammet Taki Zehtabî'nin ölmesi ilim adamlarını çok üzmüştür. Zehtabî'nin tam konuşulacağı ve konuşacağı zaman yeni gelmişti. Kara talih çok kötü zamanda yakaladı. Fuzûlî'nin dediği gibi devranın bîsükûn, talihin zebun, derdin çok, dermanın yok, dostun bîperva, feleğin bîrahm olduğu bir dönemde mücadele meydanını terk eder.

Muhammet Kerimî Bağban'ın anlatımı ile Üstat, çok çalışkan, mütevazı, umut bahşeden, gençleri geleceğe hazırlayan, derin ilme sahip, çok dil bilen, sağlam bedenli, güler yüzlü, ancak çabuk kırılan, kötü davranışlı insanlara fazla tahammül edemeyen bir insandı.

Üstadın, dostu Ali Ağa Vahid'in arkasından yazdığı manzumenin şu bendi kendisinin gidişini de ne kadar iyi anlatmaktadır:

"Yazmıram mersiye, çün hâcet yoḥ;
Yazıram sadece gördüklerimi.
Bir de ki mersiyeler
Yazılar daim hayattan köçene,
Sene amma ne gerek,
Yeniden çünki doğuldun anadan
Ölmek ile."¹⁶

2. Çalışmaları

Muhammet Taki Zehtabî, Namık Kemal, Ziya Gökalp, Fuat Köprülü gibi çok yönlü çalışan ve pek çok türde eser veren bir ilim adamıdır. O, bir ömür yazmış yayımlamıştır. Eserlerinin büyük bir bölümünü şerh güçlerinin husumetinden korunmak için "Şebüsterli", "M. Şebüsterli", "Kirişçi", "M. Kirişçi" gibi müstear adlarla yazmıştır. Azerbaycan'da, Irak'ta, İran'da, Berlin'de yüzlerce makalesi, hikâyesi, şiiri yayımlanmıştır. Onun

¹⁴ Ali Kafkasyalı, "Güney Azerbaycan (İran) Türkleri Edebiyatı'ndan İnciler, Palandöken Gazetesi, Erzurum, 10.04.2000, s. 6.

¹⁵ A. g. e., s. 6.

¹⁶ Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (M. Şebüsterli), Eli Ağa Vahid'den Hatıralarım, Neşri Ehter, Tebriz, 1380, s. 113.

çalışmaları ne tamamen araştırılmış ne de bir araya getirilebilmiştir. Elde mevcut bulunan eserler onun çalışmalarının çok az bir kısmıdır.

Son yıllarda sevindirici bir çalışma başlatılmıştır. "Dr. Zehtabî Eserlerinin Neşir Evi" unvanlı bir dernek kurulmuş ve adından da anlaşıldığı gibi üstadın eserlerini derleyip yayımlama işini üstlenmiştir. Resmiyet kazanması beklenmektedir.

Muhammet Taki Zehtabî'nin eserlerini dört grupta toplayabiliriz: (1) Türk Dili Alanında Yaptığı Çalışmalar, (2) Türk Edebiyatı Alanında Yaptığı Çalışmalar, (3) Türk Tarihi Alanında Yaptığı Çalışmalar ve (4) Siyasi ve Sosyal Konularda Yaptığı Çalışmalar:

2.1. Türk Dili Alanında Yaptığı Çalışmalar

Zehtabî'nin en çok ehemmiyet verdiği konuların başında "Türk Dili" konusu gelmektedir. O, ana dilini öğrenmek için mücadeleye başladığı yıllardan itibaren büyük bir şuurculuk örneği göstererek Türk dilini öğrenmeye ve onun öğretilmesine çok büyük emek ve gayret sarf etmiştir. Mahalle mektebinde henüz okumayı öğrenmişken gece evlerine toplanan gelinlere kızlara gaz lambası altında hikâye okuduğu yıllardan ölünceye kadar ana dili Türkçeyi incelemeye ve eğitimini yapmaya çalışmıştır.

O, yukarıda hayatını anlatırken işaret ettiğimiz şekilde çocukluk yıllarında okumaya, yazmaya çok hevesli biridir. Orta öğrenimde iken aldığı zorunlu tahsilin de yönlendirmesiyle şiirlerini Farsça yazar. İlk yayımlanan şiirleri de Farsçadır. Ancak 1946 yılında "Azerbaycan Demokratik Hükûmeti"nin Pehlevî yönetimi ve onu destekleyen Amerika ve Avrupalı güçler tarafından yıkılması olayı onun Türkçe eserler vermeye, Türkçe şiirler yazmaya başlamasının miladı olmuştur. İşgal güçlerinin 1946 (22 Azer 1325) yılında Tebriz'i işgal ettikten sonra bir taraftan katliam yapıp şehri yağmalarken bir taraftan da ne kadar Türkçe yayın varsa toplatıp "Sahad Gabağı" denilen meydanda yaktırmaları Zehtabî'yi derinden etkilemiştir. Türkçe kitapların kütüphanelerden, okuma salonlarından hatta köşe bucak aranıp evlerden toplanması ve yaktırılması ona durumun vahametini göstermiştir. Bu olaya şahit olan 23 yaşındaki Zehtabî, o günden itibaren Fars şiiri ile arasına mesafe koymuş, kendi ana dili Türkçe ile yazmaya karar vermiştir. Bir taraftan kendisini yetiştirirken bir taraftan da halkını bu konuda şuurlandırmaya çalışmıştır. İlk olarak "Sen O'san, Men de Bu'yam" (Sen Sensin Ben de Benim) şiirini yazmıştır. O bu şiiri ile halkına, Fars olmadıklarını ve Farsçanın onların ana dili olmadığını örneklerle anlatıp büyük bir millete mensup olduklarını ve kendi millî dillerinin olduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte Farslarla ve diğer halklarla arkadaş, dost olabileceklerini, birlikte iş yapıp yol yürüyebileceklerini, kader ortaklığı yapabileceklerini ifade etmektedir. Ayrıca Fars yönetimini uyarır: Önce "başka rüzgârların" tesiri

ile akmaması gerektiğini, ikinci olarak da: halkıma hor bakmaman lazım, der. Arkasından olabilecekleri de söyler. Eğer bunu zorla yapmaya kalkarsan, milletimi zelil edersen gün gelir, devran döner iktidarı ve ülkeyi terk etmeye mecbur kalırsın, der.

Zehtabî, halkının varlığını korumasının ve geliştirmesinin ve milletler sahnesine çıkmasının yegâne yolunun millî kimliğinin asli unsuru olan ana dili Türkçe sayesinde olacağını tâ gençliğe adım attığı yıllarda bilmiştir. Bunun işaretini Tebriz'de yayımlanan dergilere Türkçe yazmasından, Tebriz'de ilk olarak açılan üniversitenin Türk Dili ve Edebiyatı bölümüne kayıt yaptırmasından, Sibirya'da, Düşanbe'de sürgünde iken Bakü Devlet Üniversitesine yazdığı mektuplardan ve en belirgin işaretini ise Bakü Üniversitesinin rektörü Prof. Dr. Yusuf Muhammet Ali'nin makamına kabul edip "Bu kadar yüksek notların var niçin kimya okumak istemiyorsun?" diye sorduğunda "Hürmetli profesör, şimdilik halkımın buna (dil - edebiyat) ihtiyacı vardır." sözlerinde açıkça görüyoruz.

Zehtabî, Bakü'de rahat ortam bulamadığından, başka bir ifade ile komünist idareler tarafından yeteri imkân verilmediğinden Bağdat'a gidip, Bağdat Üniversitesinde Türkçe Bölümü açıp Türk Dili ve Edebiyatı dersleri vermeye başlamasıyla Türk Dili çalışmalarına daha da hız vermiştir.¹⁷ Bir taraftan Bağdat'taki Türkmen gençlerinin Türkçe öğrenmelerine çalışırken bir taraftan da Almanya'da yaşayan İran vatandaşı Türklerin Türkçe öğrenmeleri için gayret sarf eder. Hatıralarında bu konuyu şöyle anlatır: "Bağdat'ta iken bir defasında Berlin'e gelmişim. Orada pek çok Azerbaycanlı genç bana müracaat ederek dediler ki, biz ana dilimizi öğrenmek istiyoruz, ancak kitabımız yoktur. Ben Bağdat'tan döndükten sonra onlar için 'İran Türkçesinin Sarfı' adında bir kitap yazdım. Onu Berlin'e gönderdim. Orada yayımlandı."¹⁸

Muhammet Taki Zehtabî'nin İran Türkçesi üzerine yaptığı belli başlı çalışmalar:

¹⁷ Bu olayı şöyle anlatır: "Birkaç ay çalıştıktan sonra gördüm ki, Şark Dilleri Bölümünde Farsça, Arapça, hatta Peştü dilinde tedris yapıldığı hâlde Türk Dili öğrenimi yapılmamaktadır. Bunu yönetimde bulunan Hüseyin Ali Mahfuz'a söyledim, muallim bulamadıklarından dolayı açamadıklarını söyledi. Muallim var, işte ben dedim. Böyle deyince Mahfuz dedi ki, git öğrencilerle konuş, kim Türkçe tahsil almak istiyorsa getir, dedi. Gittim öğrencilerle görüştim. Kerkük Türklerinden dört erkek öğrenci ve üç kız öğrenci memnuniyetle kabul ettiler. Böylece Türk Dili derslerini başlattık." (H. Dağşerhli, s. 94.)

¹⁸ A. g. e., s. 93.

2.1.1. İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı¹⁹

Zehtabî'nin İran Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalarının başında "İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı" adlı eseri gelmektedir. Bu eserde Azerbaycan ve Çağdaş İran Türklerinin İslâm'dan Önceki Kısa Tarihi, dili, eski Türk edebiyatı, Türk halkbilimi ve eski Türk şiirinin formları ele alınıp incelenmiştir. Eser Arap alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır.

2.1.2. İnci Dilim Edebî Azerbaycan Dilinin Gaydaları²⁰

Zehtabî'nin Türk Dili üzerine yaptığı çalışmalardan ikincisi altmış sayfalık bu çalışmada Çağdaş Azerî Türkçesinin ses, hece, ahenk, vurgu hususları incelenmiştir.

2.1.3. Muasır Edebî Azerî Dili²¹

Bu eser Zehtabî'nin 25 yıldan fazla Türkçe eğitim öğretim tecrübesinin ürünüdür. İlk olarak 1976 yılında Bağdat'ta üniversite öğrencilerine Türkçe öğretmek için hazırlamış ve yayımlamıştır. İran İslâm İnkılâbı'nı müteakip İran'a döndükten sonra bu esere çok ihtiyaç olduğunu görür ve "Ana Dilimizi Öğrenmek" ve "Zeban-e Edebî Muasır Azerî" adlı kitapları yayımlar. 1989 yılında Tebriz radyosunda çalışanlar için Türkçe öğrenim verme görevini üstlenir. Neticede bütün bu çalışmaları bir araya getirerek bu eseri meydana getirir. 1989 yılında Tebriz'de yayımlar.

Eserde İran Türkçesinin en basit kurallarından en karmaşık meselelerine kadar bütün özelliklerini ele almıştır. Eserin ana maksadı Türkçenin bilimsel olarak öğretilmesidir.

2.1.4. İlmü'l-Meânî (Leksikoloji/Anlambilimi)²²

Farsça yazdığı ve Tebriz'de yayımladığı bu eserinde üstat büyük bir maharetle İran ediplerinin eserlerini esas alarak İran Türkçesini anlambilimi yönünden değerlendirmiştir. Zehtabî, bu sahada da iddialı ve çok önemli bir eser meydana getirmiştir. O yaptığı analitik yorumlarla, çağdaş İran Türkçesi kelime ve kelime gruplarının anlam genişliğini ve derinliğini göstererek İran Türkçesinin güzelliklerini ve özelliklerini göstermiştir. Leksikoloji sahasında örnek bir eser oluşturmuştur.

¹⁹ Muhammet Takî Zehtabî, İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı, Ahter, Tebriz, 1380/2001.

²⁰ Muhammed Takî Zehtabî (Kirişçi), İnci Dilim Edebî Azerbaycan Dilinin Gaydaları, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1381/2002.

²¹ Muhammet Takî Zehtabî, Muasır Edebî Azerî Dili, Neşr Evi, Tebriz, 1378/1999.

²² Muhammet Takî Zehtabî, İlmü'l-Meânî (Leksikoloji), Neşr Eldar, Tebriz, 1371/1992.

2.1.5. Azerbaycan'ın Yér Adları²³**2.1.6. Azerbaycan Dilinin Nehvî²⁴****2.1.7. Ana Dilimizi Néce Yazag²⁵**

2.1.8. Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred? (Fars Dili İrandaki Diğer Dillerden Üstün müdür?)²⁶ Üstat, bu çalışmayı Bağdat'ta yapmıştır. Yayına hazırdır, ancak henüz yayımlanmamıştır.

2.1.9. El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça)²⁷

Üstat, bu eserde Farsçanın gramerini Arapça yazmıştır. Bu eser de dil sahasında yapılmış çok önemli bir çalışmadır.

2.1.10. Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi)²⁸

Zehtabî'nin doktora çalışmasıdır. Uzun soluklu çok büyük bir çalışmadır. Muhammet Kerimî Bağban'ın verdiği bilgiye göre Zehtabî'nin doktora tezi olan bu eser kız kardeşinin oğlundadır. Henüz yayımlanmamıştır.

Bunlardan başka çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan ancak henüz bir araya getirilemeyen pek çok makalesi vardır.

2.2. Türk Edebiyatı Alanında Yaptığı Çalışmalar

Zehtabî, dil ve edebiyat çalışmalarını iç içe birlikte yürütmüştür. Yukarıda bahsini ettiğimiz "İslâm'a Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı" adlı eserinde görüldüğü gibi dil meselesi ile edebiyat meselesini iç içe işlemiştir. Bu sebepten onun eserlerini kesin çizgi ile ayırmak pek mümkün değildir. Onun edebiyat sahasına dâhil edeceğimiz eserleri şunlardır:

2.2.1. Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki²⁹

Bu çalışmaya Bakü'de başlamıştır. Çok uzun soluklu bir çalışma olmuştur. Otuz yıl bu çalışma onun fikrinden, gözünden ve kaleminden uzak kalmamıştır. Bakü Devlet Üniversitesinde hocaların ekseriyetinin "Aruzun Türk edebiyatına dışarıdan geldiğini, Türk edebiyatına yabancı bir unsur olduğunu" yinelemeleri onu bu konuda araştırmaya sevk

²³ Muhammet Taki Zehtabî, Azerbaycan'ın Yér Adları, Mehd-i Azadî, Tebriz, (yty).

²⁴ Muhammet Taki Zehtabî, "Azerbaycan Dilinin Nehvî", Fecr-i Azerbaycan Dergisi, Tebriz, 1375/1996.

²⁵ Muhammet Taki Zehtabî, Ana Dilimizi Néce Yazag, Yaran, Tebriz, 1375/1996.

²⁶ Muhammet Taki Zehtabî, Aya Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred? (Fars Dili İrandaki Diğer Dillerden Üstün müdür?), (yty).

²⁷ Muhammet Taki Zehtabî, El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça), Yayınevi Belli Değil, Bağdat, (yty).

²⁸ Muhammet Taki Zehtabî, Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

²⁹ Muhammet Taki Zehtabî, Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki, Guneyli, Tehran, 1394/2015.

etmiştir. Aruzun eğer Türk edebiyatı ile ilgisi olmasaydı, Türk edebiyatı bu vezne bu derece hüsnü kabul gösterip onu bu derece benimsemezdi, düşüncesi ile çok derin araştırmalar yapmıştır. Türk edebiyatının esasını oluşturan halk edebiyatından yola çıkarak aruzun köklerini Türk edebiyatında araştırmıştır. Bu hususta da önemli tespitler yapıp, önemli veriler elde etmiştir. Üstat belli başlı halk edebiyatı unsurlarını, Dede Korkut Hikâyelerini, Köroğlu destanlarını inceler; bazı Türk halklarının Yakut, Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tatar, Kırım Türklerinin halk edebiyatı ürünlerini değerlendirir. Bunca yıllık araştırma, inceleme ve değerlendirmeden sonra üstat şu kanaate varır ki "Aruz Türk edebiyatına yabancı değil, aruz Türk edebiyatındandır." O, aruzun Türk edebiyatında da olduğuna inanmaktadır. Özellikle İslâm'dan önceki halk bilimi ürünlerinde aruz olduğu kanaatine varmıştır. Ona göre aruz Türk ve Fars edebiyatında da mevcut olmuştur ancak bunu Araplar sistemleştirmişlerdir. Ayrıca aruz Arap, Türk ve Fars edebiyatlarında farklılık göstermektedir. Bu durum da onun fikrini güçlendirmektedir. 600 sayfalık bu ilgi çekici, hacimli ve büyük çalışma onun Türk edebiyatı sahasında yaptığı bilimsel çalışmaların başında gelmektedir.

2.2.2. Hikâyeleri

Zehtabî, hikâye türünde de önemli çalışmalar yapmıştır. Zehtabî'nin en önemli hikâyelerinden biri "Goy Olsun On"³⁰ adlı hikâyesidir. O, bazı hikâye ve hatıralarını bir araya getirerek "Goy Olsun On, Hikâyeler ve Hatireler", adı altında ve " M. Mişovlu" müstear adıyla" ilk olarak 1372/1993 yılında Tebriz'de yayımlamıştır. Daha sonra gerçek adıyla çeşitli baskıları yapılmıştır.

Yazar, hikâyelerinin konularını tamamen gerçek hayattan almıştır. Hikâyelerinin önemli bölümünün konusunu ülkesinden uzak kaldığı zamanlarda başından geçen veya izleyip gözlediği olaylar oluşturmaktadır. Özellikle solcu kesimden gördüğü hıyanetleri ön plâna çıkarmıştır.

2.2.3. Şiir Dünyası

Bir toplumda türkünün ve şiirin bolluğu o toplumda hürriyetin ve demokrasinin layıgınca olmadığını ve "anlayan", "yanan" kimselerin çok olduğunu gösterir. Kafkasya ve İran coğrafyasında şair ve şiirin çokluğu bu yüzdendir.

Zehtabî düşüncelerini, maksudını ve ülküsünü sunmak ve savunmak için şiirin engin ifade gücünden de faydalanmaya çalışmıştır. Diğer edebî

³⁰ Bu kitap "M. Mişovlu" müstear adıyla ve şu künye ile yayımlanmıştır: M. Mişovlu (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî), Goy Olsun On, Hikâyeler ve Hatireler, İntişarâtı Êldâr, 1372/1993, Tebriz. İkinci baskısı ise Muhammet Takî Zehtabî (1376 /1997), Goy Olsun On, Yaran, Tebriz.

türlerle anlatamadığı fikirlerini, şiirin esnek, değişmeceli, yarı kapalı, ucu açık ve okuyucuya düşünce üretme imkânı veren özelliklerinden istifade ederek anlatmıştır. Şiir, Zehtabî için mücadele vasıtasıdır. Milleti uyandırma, düşündürme, harekete geçirme aracıdır. Şiir, onun için dil birliğini, gönül birliğini, düşünce birliğini, iş birliğini oluşturma yoludur.

Zehtabî'nin, eserlerinde dinî ve mezhebî telkin yoktur. O, dinî değerleri insanların kendi vicdanlarına havale etmiştir. O, dil meselesini, tarih meselesini, sanat ve kültürel değerleri, millî hassasiyetleri, hamaset ve şecaat meziyetlerini ülküsüne ulaşmada vasıta yapmıştır. Ancak o, dinî değerleri siyasi ve sosyal maksadı için vasıta yapma teşebbüsünde bulunmamıştır.

Şiirlerini Farsça ve Türkçe olarak iki dilde yazmıştır.

Şiir kitaplarının bazıları şunlardır:

2.2.3.1. Pervanenin Sergüzeşti³¹

Muhammet Taki Zehtabî, bu eserini önce Bağdat'ta daha sonra da Tebriz'de "M. Şebüsterli" imzaları ile yayımlamıştır. Eserde yer alan şiirlerin elbette ki tamamı iyidir ve anlamlıdır. Ancak kitaba adını veren "Pervanenin Sergüzeşti" (Kelebeğin Başından Geçenler) adlı şiirde kelebeğin ağzından Güney Azerbaycan'dan Kuzey Azerbaycan'a kaçan İran Türklerinin yaşadıkları zorluklar, karşılaştıkları kötü muameleler tasvir edilmektedir. Bu şiirde bir anlamda başından geçenleri anlatmaktadır. Diğer yandan kitapta yer alan "Kıçık Gardêşime Mektub" adlı şiir de yine kendisiyle ilgilidir. Bu şiirde de şair Sürgünde kaldığı ve mecburi ikamete tabi tutulduğu yıllarda, memleketinde kalan küçük kardeşine yaşadığı zorlukları anlatmaktadır. Bir nevi küçük kardeşi ile hasbihâl etmektedir.

Kitapta "Sağ Ol Bağdat", "Sen O'san Men De Bu'yam", "Bağlı Kapılar", "Bir Dilek", "Bir Daha", "Rahşendenin Arzusu", "Gurbettekiler", "Tufan Kopacak Tufan", "Sehend'den...", "Susanmaz Élim", "Él Gılını", "Yurdumun Gıblesi", "Seadet Vetendedir" ve "Néçe Balaca Şérler" ile "Kıçık Gardêşime Mektub", Pervanenin Sergüzeşti", "Yuğu" adlı manzumeler ve de "Gazeller" yer almaktadır.

2.2.3.2. Bez Galası'nda

İlk olarak Berlin'de yayımlanan bu eserde İran Türklüğünün içinde bulunduğu tutsaklık durumu işlenmektedir. Bez Galası deyiimi ile İran Türklerinin millî kahramanları olan Babak'e ve onun bağımsızlık mücadelesini başlattığı Babek Kalesi'ne işaret edilmektedir. İran

³¹ Muhammet Taki Zehtabî, Pervanenin Sergüzeşti - Sahin Zencirde - Bez Galasında, Neşr Evi, Tebriz, 1357/1980.

Türklerinin yeni bir Babek'e ihtiyacının olduğunu, isyansız özgürlüğe ulaşamayacağını, "*Efsanedi şemşire dayanmazsa azadlık*." manzumesi ile kılıçtan kuvvet almayan özgürlük efsanedir demektir. Özgürlük, canla, kılıçla, kanla elde edilir, diye belirtmektedir.

Bu manzume "Pervanenin Sergüzeşti" adlı kitabın içinde de yer almaktadır.

2.2.3.3. Şahin Zencirde

Şair, İran Türklüğünü zincire vurulmuş şahine benzetmektedir. Şiirin tamamında halkına hitap ederek büyük güçlerin ve yerli işbirlikçilerinin vurduğu zinciri mutlaka kırması, hürriyetine kavuşması gerektiğini vurgulamaktadır. İran Türklüğünün kendisini zincire vuran ve esaret altında tutan güçlerin vaatlerine aldanmamasını, kendine gelip, özgürlüğüne kavuşmasını, milletler sahnesinde özgün yerini almasını istemektedir. Diğer yandan İran Türklüğünün bağımlı kalmasına, esaret altında yaşamasına, insani haklarından mahrum bırakılmasına göz yuman milletleri de kınamaktadır. Bütün bu ikaz ve öğütlerle birlikte geleceğe büyük bir ümitle bakmaktadır. İran Türklüğü kendisine vurulan zinciri kıracaktır, kırmalıdır demektir.

Bu manzume de "Pervanenin Sergüzeşti" adlı kitabın içinde yer almaktadır.

2.2.3.4. Bağban Éloğlu³²

Bu eseri de ilk olarak Bağdat'ta yayımlamıştır. Zehtabî'nin uzun manzumelerinden biridir. 1908 Meşrutiyet İnkılâbında Settar Han ve Bağır Han'dan sonra üçüncü önemli kahraman olan Hüseyin Han Bağban'ın mücadelesini konu almıştır. Manzumenin girişinden anlaşıldığına göre Zehtabî, bu manzumede Hüseyin Bağban Hanın şahsında numune bir millî mücadele kahramanının vasıflarını ve ondan beklenenleri resmetmektedir.

2.2.3.5 Çerik Hamasesi³³

Zehtabî, İstanbul'da yayımlanan bu manzumesinde 1975 (17 Merdad 1354) yılında Şah Rejimine karşı mücadele başlatan ve şehit olan Şebüsterli Cihanbahş adlı yiğidin mücadelesini ve kahramanlığını konu almıştır. Hemşehrisi olan Cihanbahş'ın şahsında kendi arzularını ifade etmiş ve gençlere örnek göstermiştir. İlk baskısı henüz bulunamamıştır. Tebriz baskısının künyesini verebildik.

³² Muhammet Takî Zehtabî, Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz, 1376/1997.

³³ Muhammet Takî Zehtabî, Çerik Hamasesi, Neşr Evi, Tebriz, 1364/1985.

2.2.3.6. Behti Yatmış

Bağdat'ta yayımlanan Bahtı Yatmış manzumesi de şairin mücadele azim ve gayretini yansıtmaktadır. Bu manzumede de şair halkının dolayısıyla insanların özgür yaşama emel ve arzusunu dile getirmektedir. Bu manzumenin de ilk baskısını temin edemedik.

2.2.3.7. Gaşgayî Yaylağa Köçür³⁴

Zehtabî, İran Türkleri içerisinde önemli bir yere sahip olan ve son elli yıla kadar tamamı günümüzde ise az bir kısmı göçebe hayatı yaşayan Kaşkay Türklerinin hayat hikâyelerini ve onların kahramanlıklarını, fedakârlıklarını ve gayretlerini mevzu etmiştir.

2.2.3.8. Heste Nesim (Farsça Şiirler)³⁵

Bağdat'ta yayımlandığı bilinmekle birlikte ilk baskısı temin edilememiştir. Tebriz'de de henüz yayımlanmamıştır. Ancak öğrendiğimize göre yayıma hazır durumdadır. Yakın zamanda İran'da yayımlanacaktır.

2.2.3.9. Sara ve Mehmed (Oyun)³⁶

2.3. Tarih Alanında Yaptığı Çalışmalar

Muhammet Taki Zehtabî'nin çok güçlü olduğu bir yanı, hatta en güçlü yanı tarihçiliğidir. "Genel Türk Tarihi" alanında büyük araştırmalar yapan Zehtabî, "İran Türklerinin Tarihi" sahasında yaptığı çalışmalarla dünya tarihçileri arasında ilk sıralarda bulunmaktadır. Büyük güçlerin İran Türklerini görmezden gelme siyasetlerini aşmayı başarıp, İran Türklerinin ülke nüfusunun ekseriyetini teşkil ettiğini ve ülkenin en kadim sakinleri olduğunu, büyük medeniyetler oluşturduğunu dünyaya göstermiştir. Tarih alanında yaptığı çalışmalardan sadece "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı iki ciltlik eseri onu sahasında ilk sıralara taşımaya yetmiştir.

2.3.1. "İran Türklerinin Eski Tarihi I"³⁷ Tebriz'de "Neşri Ehter" tarafından Arap/Fars alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır. Eser büyük boy 4+880 sayfadır. En kadim devirden İskender'e kadar olan İran Türklerinin tarihi ele alınmıştır.

³⁴ Muhammet Taki Zehtabî, Gaşgayî Yaylağa Köçür, Ümid-i Zencan, Zencan, 1378/1999.

³⁵ Muhammet Taki Zehtabî, Heste Nesim (Farsça Şiirler), Bağdat (yty).

³⁶ Muhammet Taki Zehtabî, Sara ve Mehmed (Oyun), Ahter, 1389 /2010, Tebriz, 1376/1997.

³⁷ Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi I, En Kadim Devirden İskender'e Kadar, Tebriz, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1377/1998.

2.3.2. "İran Türklerinin Eski Tarihi II"³⁸ de Tebriz'de "Neşri Ehter" tarafından Arap/Fars alfabesi ile Türkçe yayımlanmıştır. Eser büyük boy 5+697 sayfadır. Bu ciltte İskender devrinden İslâm'a kadar olan İran Türklerinin tarihi incelenmiştir.

Başta Türk aydınları olmak üzere her bir aydının özellikle tarihçilerin mutlaka okuması gereken büyük bir eserdir. Büyük güçlerin İran Türklerinin tarihini nasıl görmezden geldiklerini, nasıl çarpıttıklarını, nasıl itibari tarih oluşturduklarını, yüz yıllardan beridir tarihe nasıl yalan söylediklerini görecektir.

2.3.3. "İslâma Kadar İran Türklerinin Dil ve Edebiyatı"³⁹, "Neşri Ehter" tarafından 1380/2001 yılında Tebriz'de yayımlanan orta boy 176 sayfa olan kitapta; Azerbaycan ve çağdaş İran Türklerinin İslâm'dan önceki tarihi, dili ve edebiyatı incelenmiştir. Mannalar, Medler, Partlar (Eşkaniler) üzerinde durulmuştur. Son bölümde ise İslâm öncesi Türk şiirinin formlarına yer verilmiştir. Bunun için de bu eseri hem edebî eserler içerisinde hem de tarihî eserler arasında göstermek zorunda kalınmıştır.

2.3.4. "Külliyât-ı Eliğa Vahid"⁴⁰

Bu eser redaktör Behruz İmanî'nin ön sözde yazdığı gibi iki yönden çok ehemmiyetlidir. Üstat Zehtabî, Eliğa Vahid ile Bakü'de uzun süre birlikte olmuş, şiirlerini bizzat Vahid'in kendisinden temin etmiştir. İkincisi ise Zehtabî bazı şiirlerle ilgili dipnotlarda önemli açıklamalarda bulunmuştur. Eliğa Vahid ile ilgili temel bir eserdir.

2.3.5. "Eliğa Vahid'den Hatirelerim"⁴¹

Biyografiler ve hatıralar tarihe ışık tutan türlerdir. Zehtabî'nin hatıra türünde yazdığı "Eliğa Vahid'den Hatirelerim" adlı eseri bu anlamda zamanın tarihine yüksek seviyede ışık tutan eserdir. Bizzat idrak ettiği hadiseleri kaleme almıştır. Zehtabî'nin bu eserdeki üslubu da tarihî anlatıma yakın üsluptur. Başka bir sözle o, hatıralarını o kadar realist bir üslupla yazmıştır ki onun bu eserlerini tarihten uzak düşünmek mümkün değildir. "Eliğa Vahid'den Hatirelerim" adlı eserde üstat, Kafkasların en ünlü gazel şairlerinden olan Aliğa Vahid ve dönemini anlatmaktadır.

³⁸ Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi II, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/2003.

³⁹ Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), İran Türklerinin Eski Tarihi, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/20003.

⁴⁰ Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (Kirişçi), Külliyyât-ı Eli Aga Vahid, Redaktörler: Behruz İmanî ve Fatma Fehimî, Neşr-i Ehter, Tebriz, 1384/2005.

⁴¹ Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabî (M. Şebüsterli), Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Tebriz, Neşr-i Ehter, 1380/2001.

Üstadın yukarıda edebiyat bölümünde ele aldığımız Bağban Éloğlu ve Çerik Hamasesi adlı manzum destanlarını da bu bölüm ilave edebiliriz. Ancak tür ve üslup olarak edebiyat çalışmaları içerisinde yer alması daha doğru olur.

2.3.6. "Tilim Han - Hayatı ve Yaratıcılığı"⁴²

Zehtabî, bu eseri ünlü araştırmacı Ali Kemalî ile birlikte hazırlamıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Zehtabî'nin yazdığı birinci bölümde 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Save Türklerinden büyük şair Tilim Han'ın hayatı esasında İran'ın merkezî eyaletleri olan Hemedan, Save, Zerend, Esedâbâd, ve bütün bu bölgede yerleşik bulunan Türklerin altı bin yıllık tarihlerinin hülasası yapılmıştır. Ali Kemalî'nin yazdığı ikinci bölümde ise Tilim Han'ın hayatı, eserleri ve sanatı ele alınmıştır. Eserde Zehtabî'nin tarihçiliğinin, Kemalî'nin de edebiyatçılığının gücünü ve kudretini görmek mümkündür.

2.4. Siyasi Çalışmaları

Muhammet Taki Zehtabî, bütün ömrünü İran Türklerinin istikbali ve istiklâli için adamıştır. O, bir halkın hür ve bağımsız olabilmesi için diline, tarihine, kültürel değerlerine sahip olması; siyasi ve sosyal mücadele ile dünya siyaset sahnesinde lâayık olduđu yeri alması gerektiğini çok iyi biliyordu. Bunun için de o, bir taraftan İran Türklerinin dil, edebiyat, tarih ve kültürel değerleri ile ilgili çalışmalarını devam ettirirken bir taraftan da onların hürriyet ve bağımsızlıkları için mücadele etmiştir. Dil, edebiyat, tarih ve kültürel gelişmişliğin ve birlikteliğin siyasi ve sosyal birliktelikle taçlandırılmadan netice alınamayacağını savunmuştur.

Zehtabî, siyasi ve sosyal alandaki mücadelesini "Navid-e Azerbaijan" dergisinde "Dafie Siyaseti, Cazibe Siyaseti Olmalıdır" ana başlığı altında seri olarak yayımladığı 12 makalede ortaya koymuştur. Bu makalelerde genç yazarlara, şairlere ve siyaset adamlarına yol göstermiştir. İster yazar olsun, ister şair olsun isterse de siyaset adamı olsunlar ilk önce sade, berrak ve dürüst bir hayat tarzını benimsemeleri, haksızlık, yolsuzluk ve şaibelerden uzak olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Halkın geleceğini şekillendirme gayretinde olan kimselerin halkla beraber ve millî vasıflı kimseler olmalarının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.

Bu yazı dizisi henüz kitap olarak yayımlanmamıştır.

⁴² Dr. M. T. Zehtabî - Dr. Ali Kemalî, Tilim Han (Hayatı ve Yaratıcılığı), Neşr-i Ehter, Tebriz, 1382/2003.

Zehtabî'nin siyasi alanda yaptığı önemli bir çalışma da "Cinayet-i 2500 Saleh Şahân" (Şahların 2500 yıllık Cinayetleri) ana başlığı altına yayımlanan yazı dizisidir. Henüz kitap hâlinde yayımlanmamış olan bu çalışmada İran şahlarının, "Kuruşlar"dan bu yana, en kadim tarihten beri yaptıkları cinayetleri ortaya koymaktadır. Her bir cinayet anlatılırken onların maksatları, sonuçları ve arka plânları da gözler önüne serilmektedir. Bu makaleler İran Tarihinin karanlık yanlarını aydınlatması bakımından çok büyük önem arz etmektedir.

3. Düşünceleri:

Zehtabî, hemen her konuda olduğu gibi siyasi ve sosyal meselelerde de çok akılcı düşünen bir aydındır. O, özellikle İran Türkleri meselesini hamasetten ve ütöpik düşüncelerden uzak, realist bakış açısıyla değerlendirmektedir.

3.1. İran Türkleri Hakkındaki Görüşleri

İran'da sakin bulunan halkların, ki bu halkların nüfusu en fazla olanı Türklerdir, onlardan sonra Farslar, Araplar, Beluçlar, Kürtler ve diğer halklar gelmektedir, bunların yalnız Fars şovenizmi altında, Şah taraftarlarının yönetiminde veya Pantürkizm ideolojisi altında birliktelik oluşturmalarının mümkün olamayacağını düşünmektedir. Başta İran Türkleri olmak üzere İran halklarının birlikteliğinin ve huzurunun ancak federatif bir oluşumla sağlanacağına inanmaktadır. Bu hususta şunları söylemektedir:

"Biz Azerbaycanlılar ve İran'ın bütün muhtelif milletleri, 21. asra münasip bir harita ve program hazırlamalıyız. Aydınlar, bu düşüncüyü aralarında tartışıp, görüşüp bir program bir manifesto hâline getirip halka sunmalıdırlar. Aydınlar halkın önüne geçip, halkı yürütmelidirler. Eğer biz dışarıdakiler ve içeridekiler şimdiden bu demokratik hedefi, yani İran'ın gelecekteki federatif bir şekilde, demokrasi esasında idare olunmasını hedef alırsak ve bu hedef uğrunda belirli bir program hazırlarsak, belirli teşkilatlar kurarsak biz de, Kürt de Arap da gelecekte başarılı olabiliriz. Eğer bunu yapmazsak, özellikle aydınlar birlik oluşturmazlar, birleşmeseler, şovenistler birleşecek, Şah taraftarları birleşecek ve onlar kazanacaklar. Ancak ben şu fikirdeyim ki, zaman Fars şovenizmi taraftarı değildir! Yani 21. asır, ne Şah taraftarıdır ne Pantürkizm taraftarıdır. Gelecek, bunların hiç birisini kökten teyit etmiyor. Bana göre gelecek, demokrasi ve onun neticesinde federatif cumhuriyet talep etmektedir. Onun için eğer bizim aydınlarımız ister İran'ın içerisinde ister dışarısında olsun, eğer 5-10 kişi fikir birliği yapsa, şahsi ahlâk ve karakterlerini bir yana koyup geleceği göz önüne alsalar, eğer belirli bir program hazırlasalar, bunların sayısı günden güne artacaktır. Aynı zamanda bizim Azeri Türkleri -dışarıdakiler olsun içeridekiler olsun- birliklerini güçlendirmelidirler. Şuurlarını derinleştirmelidirler. Kürt, Beluç ve Arap kardeşlerimizle yakınlaşmalıdırlar. Mesela Kürtleri, Ermenileri ciddi şekilde tahrir

etmişler. Kürtler çizdikleri haritalarda Zagros Dağları'nı, yani Azerbaycan'ın batı taraflarının tamamını Kürdistan sınırları içinde göstermektedirler. Ermeniler de aynı. Onlar da "Tarih-i Ermenistan" kitabının ön sözünde benzer iddialarda bulunmaktadır. Onlar da "Ermenistan-ı Kebir" haritasında Azerbaycan'ın hem kuzeyini hem de güneyini kendi toprakları dâhilinde göstermektedirler. Eğer biz Azerbaycanlılar birlik olmazsak işler çok çetin olacaktır.

Bir misal vardır: O meyve ağacı ki duvardan sallanıp eşiye (dışarı), sahibi seyyiddir. Düşünmek ve çalışmak gerekir. Bir Azerbaycan teşkilâtı olmalıdır. Bu yolda çalışmak gerekir. Eğer teşkilât olmasa tabiidir ki kim ne isterse onu yapacaktır."⁴³

3.2. İran Halkları Hakkındaki Görüşleri:

Zehtabî, İran halkları ile ilgili görüşlerini hemfikir olduğu Mir Cafer Pişeverî'nin düşünceleriyle açıklamaktadır. O, İran halklarıyla dostluk kurulması ve işbirliği yapılması gerektiğine inanmaktadır. Aksi hâlde bu halkları, geçmiş dönemlerde olduğu gibi, şer güçler, birbirlerinin aleyhine kullanacaklardır. Eğer Türkler, Araplarla, Beluçlurla, Ermenilerle, Kürtlerle iyi geçinip dostluk kurarsa şer güçler onları birbirlerine düşürüp, onların üzerinden kendileri için fayda ve güç temin edemezler.

Zehtabî tarihî gerçekleri ve bugünkü vaziyeti göz önüne sererek bu konuya şöyle açıklık getirmektedir:

"Bugün bizim vatanımız İran muhtelif milletlerden teşekkül etmiş durumdadır. Bu vaziyet bugünün işi değil. Hiç olmasa takriben 3 bin yıl bundan önceden durum böyledir. Bizim partinin lideri Pişeverî bunu çok iyi biliyordu. Bu konuda çok dikkate değer fikirleri vardı. O şöyle düşünüyordu: Bizim Güney Azerbaycan'ın batı ve güneybatı tarafında Kürtler yaşamaktadır. Bizim komşularımızdır. Şurası iyi bilinmelidir ki, biz onlarla hatta İran'ın diğer halklarıyla kardeş gibi dost olsak işbirliği yapıp çalışsak, maksadımıza ulaşırız. Geçmişte çok örnek teşkil eden birlikteliklerimiz olmuştur. Bunlar göz önüne alınmalıdır. Meşrute (meşrutiyet) inkılâbında olsun, Hiyabanî hareketinde olsun büyük güçler üzerimize bazı İran halklarını sevk etmişlerdir. Eğer biz onlarla dostluğumuzu devam ettirirsek onları bizim üzerimize salamazlar. Pişeverî, partiyi kurup harekete başlamadan önce şunu biliyordu ve şuna inanıyordu ki, bu kadar şoven gruplar karşısında Güney Azerbaycan Türklerinin ayağa kalkması çok zor olacaktır. Çünkü ister meşrutiyet hareketinde ister Hiyabanî hareketinde olsun hatta bütün millî hareketlerde şoven İran yönetimi başka milletlerin gençlerini toplayıp, Güney Azerbaycan'a getirip, Azerbaycan'ı boğmuştur. Neticede Pişeverî'nin fikri bundan ibaret idi ki, hareket meydana geldiğinde mümkün oldukça kardeş halkların hepsi ile dostluk kurmak, rağbet etmek, görüşmek, danışmak gerek, ta ki şoven İran hükümetleri onlardan faydalanmasın. Şöyle bir örnek vereyim: 21 Azer

⁴³ H. Dağşerli, s. 108 vd.

hadisesinde inkılâp başarıya ulaştı. Takriben 20 gün sonra Mehabat'ta hükûmet Kürtlerin eline geçti. Çok çetinlikle karşılaştılar. Tebriz'den 5-10 büyük kamyon dolusu silah ve fedaî Mehabat'a, onlara yardım için gönderdik. Kürt kardeşlerimizin Demokrat Partisi'nin başarılı olup, millî hükümetlerini kurmaları için Güney Azerbaycanlılar kendi liderlerinin talimatı ile onlara yakından kardeşlik elini uzattı. Bugün Mehabat'ta dede ve ninelere sorarsanız onlar bunu iyi bilirler. Yine bilirler ki Kürt ordusunun yaranmasında Azerbaycanlıların büyük rolü olmuştur. Şoven Tahran güçleri Mehabat üzerine saldırdığında, gönderdiğimiz askerlerin ekseriyeti Mehabat savunmasında öldüler. Geri kalanını ise Tahran güçleri tarafından idam edildi. Tamamı Mehabat toprağında gömülüdürler."⁴⁴

3.3. Tahran Yönetimine Demokrasi Tavsiyesi

Zehtabî, İran demokratik bir hükûmet olmalıdır. İran'ı meydana getiren bütün halklar kendi dili ile eğitim öğretim yapabilmeli, kendi edebiyatını geliştirmeli, kendi folklorunu, kültürünü yaşayıp yaşatmalıdır. Bütün insani hak ve hukuka sahip olmalıdır. Tahran Hükûmeti demokrasiden korkmamalıdır. Her halk demokratik haklara sahip olursa birlik daha iyi sağlanır. Şöyle bir örnek verir: "Bugün görüyoruz ki Avrupa milletleri millî hususiyetlerini muhafaza ederek sınırları kaldırıyorlar. Çünkü toplumun gelişmesi bunu talep etmektedir. Ekonomi ve sermayenin gidişatı bunu gerektirmektedir. Bu hükûmetler öz millî hususiyetlerini muhafaza etmekle birlikte ekonomik yönden birlik oluşturma gayretindedirler. İran'da demokratik, sosyal bir hükûmet meydana getirilirse federatif hükûmet yaratmak çok daha rahat olur."⁴⁵

Zehtabî, "Eğer İran'da yakın zamanda demokratik bir hükûmet olmazsa, İran siyasi sınırları içindeki milletlerin haklarını resmîyette tanımasa, bu durum böyle devam mı edecek?" diye sorulan bir soruya şöyle cevap verir:

"Yarının ne olacağını bilemem. Ancak böyle olursa bu halkların her birisinin hakkı var ki ayrılsın. Allah, tabiat, toplum veya tarih bu milletleri kul veya bende yaratmamıştır. İster Kürt ister Beluç ister Arap ister Türk olsun bunlar insandır. 21. asrın eşiğindeyiz. İnsanın gökleri fethettiği bir zamanda, böyle bir devirde bizim gibi bir milletin hukukunun olmaması akla sığmayan bir meseledir. Eğer Fars şovenizmi iktidarda kalsa ve işler böyle devam etse o zaman bu milletler ayrılacaklar. İstemesek de ayrılacaklar, istemesek de o durumda Türkmenler kardeşleri ile birleşirler. Bizim İran'da, 1,5 - 2 milyon Beluç Pakistan'da olan 7 milyon Beluç ile birleşir. Kürtler Türkiye'de, Irak'ta olan Kürtlerle birleşir. Bizimkiler de bana göre yalnız Kuzey Azerbaycan

⁴⁴ A. g. e. s. 95-96.

⁴⁵ A. g. e. s. 100-101.

ile değil, İran'da Türk meselesi var. İran'da 32 milyon Türk var. Kaşkaylar var diğerleri var...

Eğer bizim Fars kardeşlerimizin şuuru olur, bizimle kardeş gibi yaşamak isterlerse, er geç İran'da demokrasi oluşur ve bir federatif kuruluş yaranır. Bugünkü İran'dan birkaç kat daha büyük bir İran olur. Eğer inatlarında devam ederlerse, Fars şovenizmini saklamak isterlerse er geç çaresiz kalıp mecbur olurlar ki ayrılsınlar. Bu milletleri Allah veya tabiat kul yaratmamıştır ki."⁴⁶

Zehtabî'nin siyasi ve sosyal faaliyetleri içerisinde onun dünya basınına takip etmesini ve Tebriz'de, Berlin'de, Bağdat'ta dergiler çıkarıp, matbuat sayfalarında devamlı yer almasını da sayabiliriz. O hem dergi çıkarmış, hem dergi yöneticisi olmuş hem de dergilerde yazmıştır. O, "İttihat Yolu" dergisini Bağdat'ta; "Erk Mecmuası" adlı dergiyi ise Berlin ve Tebriz'de çıkarmıştır.

Zehtabî'nin diğer bir önemli sosyal faaliyeti ise o, büyük bir şuurculuk ve vukufu Kaşkaylardan, Halaçlara, Türkmenlerden Şahsevenlere kadar bütün İran Türk tayfalarının aydınları ile bizzat oralara giderek iletişim kurup, edebî ve kültürel çalışmalarda işbirliği yapıp, onlara rehberlik etmiştir.

4. Zehtabî'nin Basın Hayatı

Zehtabî, İran, Sovyetler Birliği, Almanya ve Irak'ta bulunduğu yıllarda hem takip etme hem de yazılarıyla yer alma anlamında, 25 yıl sürgün hayatı da dâhil, basın ve yayından uzak kalmaz. Hatta yurt içinde ve dışında çeşitli dergilerin bizzat banisi olur. Bu dergi ve gazetelerde İran Türklerinin siyasî, kültürel meselelerini ve haklarını savunur. Radyo yayınlarda sadece İran Türklerinin değil, Orta Doğu halklarının problemlerini ve haklarını da birkaç dilde anlatma ve savunma gayreti gösterir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi ilk olarak Tebriz'de Türkçe olarak 1941'de yayımlanmaya başlayan "Azerbaycan" gazetesinde ilk şiirlerini yayımlamaya başlar. Daha sonra Tebriz'de yayımlanan "Feryâd" ve "Hâver No" gazetelerinde Farsça şiirleri ile Fransızcadan tercüme ettiği şiirleri yayımlar. 1945'te yayın hayatına başlayan "Cavanlar" gazetesinin yönetimini üstlenir.

Sovyetler Birliğinin muhtelif şehirlerinde yazı yayımlamasına pek imkân verilmez. Bağdat'a gittikten sonra ilk iş olarak "İttihad Yolu" gazetesini çıkarır. Ayrıca İran halklarına yayın yapan radyoda beş dilde program yapar. Yazma ve yayımlama işine büyük hız verir.

⁴⁶ A. g. e. s. 102.

Zehtabî Bağdat'ta yazdığı ve yayımladığı eserlerle ve çıkardığı gazete ile yetinmez, Avrupa'ya da el uzatır. Almanya'da aylık olarak "Birlik" ve "Erk" dergilerini çıkarır. Bu dergilerin dağıtımı sadece Almanya ile sınırlı kalmaz, İran'da da dağıtımı yapılır. Özellikle Tebriz'de çok okunur. Tebriz'de yayımlanan bir dergi gibi muamele görür.

Tabii ki Zehtabî bu dergilerde edebî yazıların yanında siyasi yazılara da yer verir. Başka bir ifade ile o, tarihî, edebî, sosyal meselelerin yanında siyasi alanda da görüşlerini sunar. Şah Rejimi'ne karşı açıktan tenkitlerini yazar. "Birlik" dergisinin ilk sayısında şu iki cümle çok ilgi çekicidir: "İran zahmet çekenlerinin ve halklarının rejim aleyhinde mücadelesinin başarıya ulaşacağından hiç şüphe yoktur." "Artık saltanat rejimi uzun ömür süremeyip ortadan kalkacaktır."

Ayrıca Zehtabî, İran dışında bulunan İran Türk aydınları ile plânlı ve suurlu işbirliği yapar. Kurdukları "İranlı Müterakki Türk Rovşen Fikirler Cemiyeti" (İranlı Aydın Düşünceli İlerici Türkler Cemiyeti) ile önemli siyasi çalışmaların altına imza atarlar. İyi seviyede birliktelik oluşturulur. Dil, düşünce ve iş birliği yapılır. Çıkardıkları bu yayınlarla millî hukuk konusunda ve millî meselelere temas ederek ilmî bilgi verip, millî uyanış meydana getirirler. Dergilerin ve gazetelerin her sayısında Settar Han, Bağban Eloğlu, Şeyh Muhammet Hiyabanî, Cafer Pişeverî, Samet Behrengî gibi Azerbaycan'ın çağdaş kahramanları ve aydınları ile ilgili makaleler yayımlanır. Bunlarla birlikte yayın hayatına 4 yıl aylık olarak devam eden "Birlik" dergisinde Şah rejiminin yolsuzlukları, haksızlıkları ve hıyanetleri halka anlatılır. Şahlık rejiminin yıkılmasında bunların hayli etkisi olmuştur.

"Birlik" dergisinin ilk sayısı 1354/1975 yılının Şehrivar ayında, son sayısı ise 1357/1978 yılının Behmen ayında çıkmıştır. İran İslam Devrimi sonrasında derginin mesul müdürü Prof. Dr. Muhammet Taki Zehtabî ve diğer çalışanlar İran'a dönmüştür. 41 sayı yayımlanan Birlik dergisinin bütün sayıları bir arada 1979 yılında Tebriz'de yayımlanmıştır.

O, 25 yıl kaldığı sürgün de dâhil muhtelif azap ve işkencelere maruz kalmasına rağmen, bir an halkını ve vatanını unutmamıştır. Şahlık rejimi, ülkeyi kana bulayıp, istibdadı hakim kıldığı günden itibaren o, kültürel ve ilmî mücadelesini siyasi mücadelesi ile birleştirmiştir. O, Rusya, Almanya ve Irak'ta olduğu zamanlar da mücadelesini bırakmamıştır. Gâh basın işinde çalışıp dergiler çıkarmış, gâh radyo programları yaparak Türkçe İran Türklerinin meselelerini değerlendirmiştir.⁴⁷

⁴⁷ M. Kerimî, "Birlik Neşriyesi", Dilmaç, S. 32, s. 54, 2007, Tahrân.

5. Sonuç ve Öneriler

Bin yıl kesintisiz hâkim oldukları İran coğrafyasında büyük güçlerin marifetiyle, Farsların hakimiyeti altına alındıktan sonra sömürgeci güçler tarafından görmezden gelinen, mevcut yönetim tarafından yok sanılan, kendi dertleriyle uğraşan kardeş halkların da ilgisinden uzak kalan İran Türklerinin millî değerlerinin başında gelen dil, edebiyat ve tarihlerinin, yurdundan kovulup, yad ülkelerde ölümle burun buruna yaşayan Muhammet Taki Zehtabî tarafından akademik disiplinle tespit ve incelemeye alınması İran Türkleri adına, aynı zamanda Türk Dünyası adına büyük bir şans olmuştur.

Zehtabî'nin, Rusların İran'ı işgal ettiği ve Pişeverî'nin bağımsızlık mücadelesi verip "Azerbaycan Millî Demokratik Hükûmeti"ni kurduğu, bir yıl geçmeden bu hükûmetin yıkıldığı 2. Dünya Savaşı yıllarında yaşaması, onun daha 23 yaşlarında İran Türklüğünün talihini, gerçek sahnede rol alarak izleyip, gözleyerek anlamasını sağlamıştır.

Zehtabî, eserlerinde bahsetmese de İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenerek "Dil Birliği", "Fikir Birliği" olmadan "İş Birliği"nin olamayacağını çok iyi görmüştür. Bunun için bütün mesaisini, hatta bütün ömrünü bu yola adanmıştır.

Zehtabî, her ne kadar sosyalistlerle ve komünist grubun içinde yer alarak emperyalist ve işgalci güçlere karşı mücadeleye başlamış ise de çok geçmeden bu gruplarla araya mesafe koymuş, Mir Cafer Pişeverî gibi Türkçülüğünü öne çıkarmıştır. Bütün mücadelesi ve gayreti İran Türklüğünün bekası için olmuştur.

Zehtabî, İran Türklerinin geleceği için hemfikir olduğu hocası Mir Cafer Pişeverî gibi düşünmektedir. O, 21. asır İran'ında Fars şovenizminin devam edemeyeceğine, aynı zamanda Şah Taraftarlığının da Pantürkizmin de hâkimiyete gelemeyeceğine; bu asırda İran'ın "demokrasi ve onun neticesinde federatif cumhuriyet talep ettiğine" inanmaktadır.

Kazakistan'da Kunanbayev, Özbekistan'da Çolpan, Türkiye'de Köprülü gibi İran'da da Muhammet Taki Zehtabî, Türk dili, edebiyatı ve tarihinin esasını koymuştur.

Zehtabî, İran Türk dili, edebiyatı ve tarihinin hem teorisi ve sistematigi üzerinde çalışmış hem de bu alanlarda pek çok eser vermiştir.

Zehtabî'nin eserleri hem orijinal hâliyle hem de Türkiye Türkçesi ile seri hâlinde ve yüksek tirajla yayımlanıp Türk Dünyası gençliğinin istifadesine sunulmalıdır.

Kaynakça

- DAĞŞEHERLİ, Hebib (y.t.y.). Üstad Mehemmed Tegî Zehtabî ile Son Musahibe, Mecmua-ye Makalât (y.y.y.)
- KAFKASYALI, Ali (2000). "Güney Azerbaycan (İran) Türkleri Edebiyatı'ndan İnciler", Palandöken Gazetesi, 10 Nisan), Erzurum.
- (2009). İran Türk Âşıkları ve Millî Kimlik, Salkımsöğüt Yay., Erzurum.
- (2009). İran Türkleri Âşık Muhitleri, Salkımsöğüt Yay., Erzurum.
- (2010). İran Türkleri, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.
- (2011). İran Coğrafyasında Türkler, Bilgeoğuz Yay., İstanbul.
- KERİMÎ, Mehemmed Rıza (1386/2007). Élimizin Nisgil Galağı, Profesör Zehtabî'nin Yaşayış ve Eserleri, (y.y.y.)
- (1389/2011). Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireht, Téhran, 1389 (2011)
- KERİMÎ, M. "Birlik Neşriyesi", Dilmaç, S. 32, Tahran, 2007.
- MİŞOVLU, M. (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî) (1372/1993). Goy Olsun On, Hikâyeler ve Hâtireler, İntişarâtı Éldâr, Tebriz.
- MİŞOVLU, M. (Muhammet Takî Zehtabî) (1394/2015). Aruzun Türk Folklorunda Kökleri Tahkiki, Güneyli, Tehran.
- ŞEBÜSTERÎ, M. (Prof. Dr. Mahmut Takî Zehtabî) (1376/1997). Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz.
- TAĞİYEVA, Ş. - REHİMLİ, E. - BAYRAMZADE, S. (2000). Güney Azerbaycan, Orhan Yay., Bakı.
- ZEHTABÎ, Dr. M. T. - KEMALÎ, Dr. Ali (1382/2003). Tilim Hân (Hayatı ve Yaratıcılığı), Neşri Ehter, Tebriz.
- ZEHTABÎ, Mahmut Takî (Kirişçi) (1378/1998). Şahin Zincirde, Tebriz.
- ZEHTABÎ, Muhammet Takî (1357/1980). Pervanenin Sergüzeşti - Şahin Zencirde - Bez Galasında, Neşr Evi, Tebriz.
- ZEHTABÎ, Muhammet Takî (1364/1985). Çerik Hamasesi, Neşr Evi, Tebriz.
- (1371/1992). İlmü'l-Meânî (Leksikoloji), Neşr Eldar, Tebriz.
- (1375/1996). "Azerbaycan Dilinin Nehvî", Fecr-i Azerbaycan Dergisi, Tebriz.
- (1375/1996). Ana Dilimizi Néce Yazag, Yaran, Tebriz.
- (1376/1997). Goy Olsun On, Yaran, Tebriz.

- (1376/1997). Bağban Éloğlu, Moheg Neşriyât Evi, Tebriz.
- (1378/1999). Gaşgayî Yaylağa Köçür, Ümid-i Zencan, Zencan.
- (1378/1999). Muasır Edebî Azerî Dili, Neşr Evi, Tebriz.
- (1379/1999). İran Türkleri'nin Eski Tarihi, Neşri Ehter, Tebriz.
- (1380/2001). İslâm'a Geder İran Türklerinin Dil ve Edebiyyatı, Neşri Ehter, Tebriz.
- (1389/2010). Sara ve Mehmamed (Oyun), Neşri Ehter, Tebriz.
- (Kirişçi) (1381/2002), İnci Dilim Edebî Azerbaijan Dilinin Gaydaları, Neşr-i Ehter, Tebriz.
- (yty). Aya Zebân-i Farsî, Be Zebân-é Mellî Diger İran-é Berterit Dâred, (y.y.y), Bağdat.
- (yty). Azerbaijan'ın Yer Adları, Mehd-i Azadî, Tebriz.
- (yty). El-Gavaidü'l Farsiyye, (Arapça), (y.y.y) Bağdat.
- (yty). Heste Nesim (Farsça Şiirler) (yyy), Bağdat.
- , Ebü Nevâs El Hasan Bin Hanî (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- ZEHTABÎ, Prof. Dr. Muhammed Taki (Kirişçi) (1377/1998). İran Türklerinin Eski Tarihi I, En Kadim Devirden İskender'e Kadar, Neşr-i Ehter, Tebriz.
- (Kirişçi) (1382/2003), İran Türklerinin Eski Tarihi II, İskender Devrinden İslâm'a Kadar, Neşri Ehter, Tebriz.
- (Kirişçi) (1384/2005), Külliyyât-ı Eli Aga Vahid, Redaktörler: Behruz İmanî ve Fatma Fehimî, Neşri Ehter, Tebriz.
- (M. Şebüsterli) (1380). Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Neşri Ehter, Tebriz.
- Zehtabî (M. Şebüsterli) (1380), Eli Aga Vahid'den Hatıralarım, Neşr-i Ehter, Tebriz.

Zehtabî'nin şiirlerinden örnekler

Sen O'san Men de Bu'yam⁴⁸

“Su “ déyibdir mene evvelde anam, “âb” ki yoğ,
 “Yuğu” öğretdi uşalığda mene “hâb” ki yoğ.
 İlk def'e ki “çörek” vèrdi mene “nân” démedi,
 Ezelinden mene "duz gâbın" “nemekdân” démedi.

...

Beli, daş yağsa da göyden, sen o'san men de bu'yam⁴⁹,
 Var senin başğa anan, vardır benim başğa anam.

“Özüme mehsus olan başğa élim⁵⁰ vardır benim,
 Élime mehsus olan başğa dilim vardır benim.

İstesen gârdaş olağ, bir yaşıyağ, birlik édek,
 Vèrib gól gola bundan sonra bir yolda gédek.

Evvelâ özge küleklerle⁵¹ gerek aħmıyasan,
 Saniyen varlığıma, hâlgıma hór baħmıyasan.

Yohsa ger zor déyesen, milletimi hâr édesen,
 Gün geler, sefhe çöner⁵², mecbur olarsan gédesen!⁵³

126

Bağban⁵⁴

Alovlar diyarından âlemlere,
 Tanıttırmak istir sözüm,
 Birin, min igit gehremandan birin,
 Zülâl çeşme tek, sade, pâk
 Ve ulduz kimi lekesiz;
 Birin, bir büyük kehkeşandan birin;
 Yérin sinesinde çıhan
 Saf bulağlar kimi.

Élin sinesinde göpub ıldırım tek şağandan biri;

⁴⁸ Mehmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireht, Téhran, 1389 (2011), s. 103.

⁴⁹ Evet, gökten taş bile yağsa, sen sensin, ben de benim.

⁵⁰ Él: Halk, millet.

⁵¹ Külek: Rüzgâr.

⁵² Sefhe çöner: Sayfa değışir, devran döner.

⁵³ Gitmeye mecbur kalırsın.

⁵⁴ Zehtabî, bu uzun manzumeyi 1908 Meşrutiyet İnkılâbı'nda büyük kahramanlık gösteren Hüseyin Han Bağban'ın şahsında bütün kahramanları yâd etmek ve gelecek nesillere örnek göstermek için yazmıştır.

Ne gelbinde pul⁵⁵ var, ne şöhret, ne ad;
 Özü sade bağban.
 Ürekden polad
 Onun derdi bir él⁵⁶ olub, bir de veten,
 Çöreksiz ğalib ğalg derdin çeken,
 Ve övladı şamsız⁵⁷ yatan
 Bir insan
 Ki ğatsan
 Eger cövherin
 Onun dağ geder küllere,
 Döner ğehreman éllere,
 Coşub kükreyen séllere,
 Esir élleri haylayan yéllere,
 Ğaranlığlara son ğoyan şimşege!
 Tanıtdırmağ istir gelem
 Éle bir igit er ki, öz varlığın
 Él uğrunda atdığda atéşlere
 Teşekkür béle ummamış;
 Bir insanı ki, ğalgı boğduğda ğem,
 Ucaldığda mezlumların nâlesi
 Yatıb bir ömür sengerde⁵⁸
 Gören varsa, ğoy söylesin
 Éle sade bir insanı
 Ki, olmuş cevanlığda gül bağbanı,
 İgit ğalgının isyanı
 Coşan günler, él bağbanı.
 Gören varsa, ğoy söylesin
 İnsan ki, yarmış ğaranlığları
 Hüner gösterib tâ, igit milleti
 Ğucub⁵⁹, öpsün ölmez azadlığları
 Gören varsa, ğoy söylesin
 Éle sade bir ğılğeti
 Ki zehmet çeken insan hörmeti, zora, zülme, zulmetlere nifreti,
 Él isyanına pak samimiyyeti
 Édibdir onu éllere sévgili.
 Gören varsa ğoy söylesin
 Éle sade bir ğalg perverdesi
 Ki ancağ igitlikleri
 Édibdir onu ordu sergerdesi⁶⁰.

⁵⁵ Pul: Para.

⁵⁶ Él: Halk, millet.

⁵⁷ Şam: Akşam yemeği.

⁵⁸ Senger: İstihkâm.

⁵⁹ Ğucub: Kucaklayıp.

⁶⁰ Sergerde: Grup komutanı.

Gören varsa göy söylesin
Éle sade bir insanı
Ki ahdıgda sengerde aslan ğanı
Ona yas tutub ağlamış
Hemi dostu, hem düşmanı.⁶¹
...

Ali KAFKASYALI [0000-0002-9007-6943](https://orcid.org/0000-0002-9007-6943)

Prof. Dr., Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 28 Eylül 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 6 Ekim 2026

E-yayın tarihi: 2 Kasım 2026

Çıktı sayfa sayısı: 32

Kaynak sayısı: 38

⁶¹ Mehmed Reza Kerimî, Élimizin Mübariz Bilgini, İntişarât-ı Tekdireht, Téhran, 1389 (2011), s. 94 vd.

Məhəmmədağa Zehtabi'nin Əsərlərində Azərbaycan Türk Dilinin və Tarixinin Tədqiqi Məsələləri

• **Dos. Dr. Sübhan TALIBLI** ¹

Xülasə: XX yüzilin ikinci yarısında Güney Azərbaycan'da yetişən görkəmli simalardan biri də professor Məhəmmədağa Zehtabi'dir (Kirişçi). Öz xalqının azadlığı və milli varlığı uğrunda gənc yaşlarında mübarizə meydanına atılmış bu insan çağdaş Güney Azərbaycan'da Türkcülüyn - Azərbaycançılığın köklərini arayan və bugünkü durumla əlaqələndirən görkəmli tədqiqatçı alim olub. M.T. Zehtabi yaradıcılığı çoxsahəlidir: tarix, ədəbiyyat, dilçilik, etnoqrafiya və s. sahələri əhatə edir. Məqalədə Məhəmmədağa Zehtabinin əsərlərində Azərbaycan Türkcəsinin tədqiqi məsələləri araşdırılmışdır.

M.T. Zehtabi'nin "İslam'a Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı. Ən Qədim Dövrədən İsgəndər'ə Qədər" və "İran Türklərinin Əski Tarixi". İsgəndər Dövründən İslam'a Qədər" iki cildlik əsərlərində Azərbaycan və İran Türklərinin İslam'dan öncəki dili, Azərbaycan və çağdaş İran Türklərinin İslam'dan öncəki qısa tarixi, Madların dili, şəxs və el adları və istilahları, İslam'a qədərki əski Türk ədəbiyatı, Manna və Mad ədəbiyatı, Partlar və Eşkanilərin dili, Partlar (Eşkanilər) dövrü Türk folkloru və ədəbiyatı, İslam'a qədərki Türk şerində formaya aid aparılmış elmi tədqiqatları Azərbaycan Türkcəsi öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli.

Açar sözlər: Məhəmmədağa Zehtabi, Cənubi Azərbaycan, Azərbaycan Türkcəsi, Azərbaycan ədəbiyatı, tədqiqat.

¹ AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, E-post: subhantalibli@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6331-5865>

Muhammed Taki Zehtabi'nin Eserlerinde Azerbaycan Türkçesinin ve Tarihinin Araştırılması Meseleleri

• **Doç. Dr. Sübhan TALIBLI** ¹

Özet: XX. yüzyılın ikinci yarısında Güney Azərbaycan'da yetişen önemli şahsiyetlerden biri de Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi'dir (Kirişçi). Kendi halkının özgürlüğü ve millî varlığı uğrunda genç yaşlarda mücadeleye atılan Zehtabi, çağdaş Güney Azərbaycan'da Türkçülüğün-Azerbaycancılığın köklerini araştıran ve bunları günümüz şartlarıyla ilişkilendiren önemli bir bilim insanı ve araştırmacıdır. M. T. Zehtabi'nin çalışmaları çok yönlüdür; tarih, edebiyat, dil bilimi, etnografya vb. alanları kapsamaktadır. Bu makalede Mehmet Taki Zehtabi'nin eserlerinde Azerbaycan Türkçesinin araştırılmasıyla ilgili meseleler incelenmiştir.

M. T. Zehtabi'nin "İslam'a Kadar İran Türklerinin Dili ve Edebiyatı: En Eski Dönemden İskender'e Kadar" ve "İran Türklerinin Eski Tarihi: İskender Döneminden İslam'a Kadar" adlı iki ciltlik eserlerinde; Azerbaycan ve İran Türklerinin İslam öncesindeki dili, Azerbaycan ve günümüz İran Türklerinin İslam öncesi kısa tarihi, Medlerin dili, kişi ve boy adları ile terimleri, İslam öncesi eski Türk edebiyatı, Manna ve Med edebiyatı, Partların ve Eşkanilerin dili, Partlar (Eşkaniler) dönemindeki Türk folkloru ve edebiyatı ile İslam öncesi Türk şiirinin biçim özellikleri üzerine gerçekleştirilen bilimsel araştırmalar, Azerbaycan Türkçesinin incelenmesi bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar sözcükler: Muhammed Taki Zehtabi, Güney Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan edebiyatı, araştırma.

¹ Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü kıdemli araştırmacısı, Doç. Dr., E-posta: subhantalibli@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6331-5865>

Issues In The Study Of The Azerbaijani Turkish Language And History In The Works Of Mohammad Taghi Zehtabi

• Subhan TALIBLI ¹

Abstract: In the second half of the twentieth century, one of the prominent intellectual figures to emerge from South Azerbaijan was Prof. Dr. Mohammad Taghi Zehtabi (Kirishchi). Having joined the struggle for the freedom and national identity of his people at a young age, Zehtabi became a distinguished scholar who explored the historical roots of Turkism and Azerbaijanism in contemporary South Azerbaijan and related them to present-day conditions. M. T. Zehtabi's scholarly work is multidisciplinary, encompassing history, literature, linguistics, ethnography, and other fields. This article examines issues related to the study of Azerbaijani Turkish in the works of Mohammad Taghi Zehtabi.

In his two-volume works, *The Language and Literature of the Turks of Iran before Islam: From the Earliest Period to Alexander* and *The Ancient History of the Turks of Iran: From the Period of Alexander to Islam*, M. T. Zehtabi conducts scholarly research on the pre-Islamic language of the Turks of Azerbaijan and Iran; the pre-Islamic history of Azerbaijan and the Turkish population of present-day Iran; the language of the Medes; personal and tribal names and terminology; ancient pre-Islamic Turkish literature; the literature of the Mannaeans and Medes; the language of the Parthians and Arsacids; Turkish folklore and literature during the Parthian (Arsacid) period; and the formal features of pre-Islamic Turkic poetry. These studies are significant for the study of Azerbaijani Turkish.

Keywords: Mohammad Taghi Zehtabi, South Azerbaijan, Azerbaijani Turkic, Azerbaijani literature, research.

¹ Senior Researcher at the Institute of Oriental Studies of ANAS, PhD in History, Associate Professor, Email: subhantalibli@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6331-5865>

مسائل بررسی زبان ترکی آذربایجانی و تاریخ آذربایجان

در آثار محمدتقی زهتابی

• دکتر سبحان طالیبلی^۱

چکیده: یکی از شخصیت‌های برجسته‌ای که در نیمه دوم قرن بیستم در آذربایجان جنوبی پرورش یافت، پروفسور دکتر محمدتقی زهتابی (کیریشچی) است. زهتابی که از سال‌های جوانی در راه آزادی و موجودیت ملی ملت خود قدم به عرصه مبارزه گذاشت، از دانشمندان و پژوهشگران برجسته‌ای بود که در آذربایجان جنوبی معاصر، ریشه‌های ترک‌گرایی - آذربایجان‌گرایی را مورد بررسی قرار داده و آن‌ها را با شرایط روز پیوند می‌داد. حوزه فعالیت‌های علمی م. ت. زهتابی بسیار گسترده و متنوع است و تاریخ، ادبیات، زبان‌شناسی، مردم‌شناسی و دیگر زمینه‌ها را دربرمی‌گیرد. در این مقاله، مسائل مربوط به بررسی زبان ترکی آذربایجانی در آثار محمدتقی زهتابی مورد مطالعه قرار گرفته است.

پژوهش‌های علمی م. ت. زهتابی در دو اثر او با عنوان‌های «زبان و ادبیات ترکان ایران تا اسلام: از کهن‌ترین دوران تا اسکندر» و «تاریخ باستانی ترکان ایران: از دوره اسکندر تا اسلام» درباره موضوعاتی چون زبان ترکان آذربایجان و ایران در دوره پیش از اسلام، تاریخ مختصر پیش از اسلام آذربایجان و ترکان ایران امروزی، زبان مادها، نام‌های اشخاص و طوایف و اصطلاحات مربوط به آن‌ها، ادبیات کهن ترک پیش از اسلام، ادبیات ماننا و ماد، زبان پارت‌ها و اشکانیان، فولکلور و ادبیات ترکی در دوره پارت‌ها (اشکانیان) و نیز ویژگی‌های صوری شعر ترکی پیش از اسلام، از نظر مطالعه و بررسی زبان ترکی آذربایجانی دارای اهمیت است.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، آذربایجان جنوبی، زبان ترکی، ادبیات آذربایجان، پژوهش.

^۱ دانشیار، پژوهشگر ارشد مؤسسه شرق‌شناسی آکادمی ملی علوم آذربایجان، ایمیل: subhantalibli@gmail.com
اورسید: <https://orcid.org/0000-0002-6331-5865>

Məhəmmədağa Zehtabi'nin Əsərlərində Azərbaycan Türk Dilinin və Tarixinin Araşdırılması Məsələləri

• **Sübhan TALIBLI**

Həyatı və ictimai fəaliyyəti

M.T. Zehtabi 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə Güney Azərbaycan'da açılmış Təbriz Universiteti'nin ilk məzunlarından olub. Universitet təhsilini başa çatdırmaq və İran'dakı rejimin siyasi təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Quzey Azərbaycan'a mühacirət etmiş və orada qısa müddət ərzində Azərbaycan Türklərinin tarixi, dili və ədəbiyyatına aid bir neçə kitab çap etdirmişdir. 1979-cu ildə İran'da Pəhləvi rejimi yıxıldıqdan sonra Vətəni Təbriz'ə qayıdan professor Zehtabi öz elmi araşdırmalarını geniş aspektdə davam etdirmişdir. Vəfatınadək (1998-ci il 23 sentyabr) Azərbaycan tarixi haqqında yazdığı əsərlər bütöv Azərbaycan tarixşünaslığında yeni bir cığır açmışdır. (Talibli, 2002, ss. 267-269.)

Onun o dövrdəki yazdığı şah əsərlərdən biri də, 1946-cı il Azər 24-də dekabrın 15-də Pəhləvi rejimi tərəfindən Türkcə təhsilə və məişətdə danışığa belə yasaq qoyulduğu dövrdə yazdığı "Sən osan, mən də buyam" şeiri olmuşdur. Şeirdə deyilir:

*"Su" deyibdir mənə əvvəldə anam, "ab" ki yox.
"Yuxu" öyrətdi uşaqlıqda mənə, "xab" ki yox.
İlk dəfə ki, "çörək" verdi mənə, "nan" demədi.
Əzəliyə mənə "duzdan"ə "nəməkdən" demədi.
Anam "əxtər" deməyibdir mənə, "ulduz" deyib o.*

*Su donanda deməyib “yəx”di bala, “buz” deyib o.
 “Qar” deyib, “bərf” deməyib, “dəst” deməyib, “əl” deyib o.
 Mənə heç vaxt “biya” söyləməyib “gəl” deyib o.
 Yaxşı xatırlayıram, yaz günü axşam çağılar,
 Bağçanın günçıxanında ki, ılıq gün yayıla.
 “Gəl deyərdi darayım başıvı”, ey nazlı bala.
 “Gəlməsən gər bacıvun astaca zülfün dararam”.
 O deməzdi ki, “biya şane zənəm bir sər-e to”.
 “Gər nəyi be-zənəm şane sər-e xahəri to”.
 Bəli, daş yağsa da göydən, sən osan, mən də buyam.
 Var sənin başqa anan, vardı mənim başqa anam.
 Özümə məxsus olan başqa elim vardı mənim.
 Elimə məxsus olan başqa dilim vardı mənim.
 İstəsən qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək,
 Veribən qol-qola bundan sonra bir yolda gedək.
 Əvvəla, özgə küləklərlə gərək axmayasan,
 Saniyən, varlığım, xalqıma xor baxmayasan.
 Yoxsa gər zor deyəsən, millətimə xar edəsən.
 Gün gələr səhifə çönər, məcbur olarsan gedəsən.*

Təbriz, 22 Azər 1325/1946.

Doktor M.T. Zehtabi (1383) “21 Azər” hərəkatının haqqındakı məqaləsində Azərbaycan Demokrat Fırqəsi’ni Azərbaycan’ın, İran’ın və Yaxın və Orta Şərq xalqlarının milli azadlıq hərəkatında mühüm rol oynadığını qeyd edərək yazır:

“...Bu hərəkat II. Dünya Savaşından sonra ümumən İran və Azərbaycan azadlıq hərəkatının, xüsusən milli azadlıq hərəkatının zirvəsidir. Bu hərəkat əleyhinə olanlar, istər daxildə və istərsə də xaricdə bölücülük adlandırsalar və onun biganələrin əliylə yarandığını iddia etsələr də o, əslində, ... heç bir xarici əl vasitəsilə yox, dövrün ictimai hadisələrinin istəyi və iradəsi ilə yaranmışdı...” (Zehtabi, 1383, s. 74-77).

“21 Azər” hərəkatında ən əsas məsələlərdən biri də milli haqlar məsələsiydi, lakin o bu haqları təkcə Azərbaycanlılar üçün yox, həm də bütün İran’da yaşayan xalqlar üçün istəyirdi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi İran’da azadlıq və demokrasiinin bərqərar olmasını bir tərəfdən hürrüyyətçi quvvələrin köməyi, ikinci tərəfdən isə, məhrum millətlərin Azərbaycan kimi öz milli haqlarına çatması yolu ilə başa düşür. Çünki Fırqə və onun rəhbərləri milli zülmün acısını dadmış və çox millətli İran’da milli quvvənin necə böyük qüdrət olduğunu yaxşı bilirdilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, əgər məhrum İran millətləri Azərbaycan kimi öz haqlarını almaq üçün birlikdə ayağa qalxsalar, İran irticası mütləq

yıxılacaqdır... II. Dünya Savaşından sonra “21 Azər” hərəkatı dünyada qələbə çalan birinci milli azadlıq hərəkatı idi.

Buna görə də, bütün dünya xalqlarının diqqətini cəlb etmişdi. Əgər 1946-1947-ci illərdə «Azərbaycan» qəzetinin səhifələrində baxsanız, Fransa və s. Avropa ölkələrinin ictimai-siyasi təşkilatlarını və siyasi şəxsiyyətlərinin “21 Azər”in qələbəsi münasibətiylə göndərdikləri təbrik teleqramları diqqəti cəlb edəcəkdir. “21 Azər” zamanı bütün Şərq və Afrika xalqları, o cümlədən Yaxın və Orta Şərq regionu xalqları istibdad və imperializmin pəncəsi altında ən ağır və fəlakətli günlər keçirirdilər. Bu xalqların hürriyətçiləri, o cümlədən İraq, Əlcəzair, Tunis və s. ölkə və xalqların mübarizəçi şəxsləri kimi və ya şifahi şəkildə “21 Azər” hərəkatını səmimi qəlbədən təbrik etmiş və ondan böyük ümid gözlədiklərini bildirmişlər. “21 Azər” hərəkatı bu xalqların mübarizə ruhunun güclənməsinə ciddi təsir etmişdir”. (Zehtabi, 1383, s. 74-77).

O dövrdə bir çox gənclər sovetlər ölkəsini azad bir ölkə bilib, oraya getməyə can atırdılar. Zehtabi hələ öz arzusuna çatmaq və habelə ana dilində yüksək təhsil almaq üçün doğma yurdunu tərk edir. Lakin onu Bakı'ya deyil, Sibir həbsxanasına göndərilər. Heç bir günahı olmadan 3 il Sibir'də sürgün həyatı yaşayır. “Şahin Zəncirdə” mənzuməsində belə yazır:

*Azad doğulan insana qandal nə gərəkdir?
Qandalları qırmışlara zindan nə deməkdir?
Dünya nələrin var?
Əfsanələrin var?
Bıçarə bəşər ölçüyə gəlməz kədərin var.
Qanlar tökərək qandalı qırdın ayağından
Qandalları yığdın və qayırdın yekə zindan!
Daim başın üstündə gəzib qəm və fəlakət.
Bir gün səni zəncirlədi sultan
Bir gün də «azadlıq və ədalət»!!*

135

Nəhayət, 3 ildən sonra Zehtabi Sibir sürgünündən buraxılır və bu dəfə Düşənbə şəhərinə sürgün edilir. Orada onun Təbriz'də aldığı bütün təhsil sənədləri yox olduğu üçün təkrar diplom almağa məcbur olur və nəhayət, Bakı'ya gələrək Azərbaycan Dövlət Universiteti'ndə Azərbaycan Türkçəsi üzrə namizədlik tezini müdafiə edərək filoloji elmləri namizədi elmi adı alır və eyni universitetdə Ərəb dili müəllimi olaraq işləyir. (Dilmac dergisi, 2004, S. Dey, s. 3). Talıblı S.Ə. (2006) “Profesor Məhəmmədətağı Zehtabi və onun əsərləri haqqında” adlı məqaləsində yazır:

“O, istər müəllimlik illərində, istərsə də universiteti bitirdikdən sonra yazdığı bütün əsərlərində ana dilimizi öyrənir və tanıtdırmağa

çalışır, xalqımızın keçmiş tarix və ədəbiyyatından söhbət açır, oxuyanların marağını öz ana dillərinə artırır, onlarda öz milli kimliliyinə bağlılıq yaradır”. (Talıblı, 2006, s. 31).

Dr. Zehtabi çağdaş tariximizdə ilk dəfə olaraq 1981-ci ildə “Mütərəqqi İran Türklərinin Roşənfikrilişlər (ziyalılar) Cəmiyyəti»ni yaradıb və «Birlik» adında aylıq Farsca və Türkcə dərgi nəşr etdirmişdir.

Zehtabi xaricdə olduğu zaman, birinci dəfə olaraq ana dilimizdə “İran Türkcəsinin Sərfi (morfolojiyası D.S.T.)” kitabını yazıb, çap etdirmişdir, bu kitab inqilabdan sonra da doktorun ən yaxın dostlarından olan hörmətli Əli Xalitabadi'nin təşəbbüsü ilə, müasir ədəbi dilimizin morfoloji adı ilə çap olub, yayılmışdır. Professor Zehtabi İran inqilabından sonra Təbriz Universiteti'ndə Türk dili və ədəbiyyatı müəllimi olmuş və çoxlu müəllim yetirmişdir. O dövrdə ilk dəfə olaraq 20 səhifədən ibarət «Ana Dilimizi Necə Yazmaq» əsərini 3000 tirajla Rüşdiyə yayımı vasitəsiylə çap etdirmişdi. Bu qısa əsərdə dilimizin əsas D səs qanunları, ahəng qanunu açıqlanmışdır ki, əlifbanı düzgün yazıb, oxumağımızda yazıçılarımıza bir mənbə olub, sonralar keçirilən ortoqrafi ilə bağlı seminarlarda ondan çox faydalanmışlar.

Doktor Zehtabi inqilabdan sonra Təbriz Radyo və Televizyon Quurumu'nda ana dilimizdə Azərbaycan Türkcəsində verilişlər yayımlamaq üçün kadrlar yetirmişdir. “*Burun-mərzi*” (“*Sərhəddən kənar D S.T.*”) xəbərləri Azərbaycan Türkcəsində apararlar vaxtilə onun şagirdləri olmuşlar.

Zehtabinin əsərlərində Azərbaycan Türkcəsinin öyrənilməsi

M.T. Zehtabi'nin (1378) “İran Türklərinin Əski Tarixi” adlı əsərinin birinci cildi ən qədim dövrdən Makedoniyalı İsgəndər'ə qədər olan uzun bir zamanı əhatə edir. Bu cildə miladdan əvvəl IV-II minilliklərdə Yaxın Şərqdə yaşayıb mədəniyyət qurmuş Türk xalqlarının dövlətləri və mədəniyyətləri geniş aspektdə verilir, o dövrün Türkcəsi ilə bu dövrün Türkcəsi qarşılaşdırılmalı şəkildə araşdırılır. Bu gün İran kimi tanıdığımız ərazidə Farsların bu yerlərə gəlməsinə qədərki 3500 ildə Türklərin qurduğu dövlətlər və mədəniyyətlər tədqiq və təhlil edilir. (Zehtabi, 1378)

M.T. Zehtabi'nin (1999, 1379) “İran Türklərinin Əski Tarixi” adlı kitabının ikinci cildi İsgəndər dövründən İslam'a qədər olan bir zamanı əhatə edir. Bu cildə İsgəndər'in hücumu, Əhəmənilərin sonu, Atropaten dövləti, Alban dövləti, Partlar, Sasanilər dövlətlərinin yaranması və süqutu bu dövrdə güneyli-quzeyli Azərbaycan'ın sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı zəngin qaynaqlar əsasında tədqiq və təhlil edilir (Zehtabi, 1379).

Zehtabi'nin qələmindən çıxan və böyük axtarışların nəticəsi olan "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı çox cildlik dəyərli kitabından sonra "İslam'a Qədərki İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" kitabı sözün həqiqi mənasında Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün tədqiqində yeni bir elmi mərhələdir. M.T. Zehtabi'nin (1380) bu kitabında Azərbaycan Türklərinin tarixinə aid verilmiş bölmə də elmi və nəzəri cəhətdən maraqlıdır. (Zehtabi, 1380)

Kitabda Azərbaycan və çağdaş İran Türklərinin İslam'dan öncəki qısa tarixi, Azərbaycan və İran Türklərinin İslam'dan öncəki dili, Madların dili, şəxs və el adları və istilahları, İslam'a qədərki Türklər və azərilər daxilində, İslam'a qədərki əski Türk ədəbiyatı, Manna və Mad ədəbiyatı, Partlar və Eşkanilərin dili, Partlar (Eşkanilər) dövrü Türk folkloru və ədəbiyatı, İslam'a qədərki Türk şeirində biçimə aid aparılmış elmi araşdırmalar Azərbaycan tarixşünaslığı baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu kitabın giriş hissəsində "Azərbaycan və çağdaş İran Türklərinin İslam'dan Öncəki Qısa Tarixi" bölməsi Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Müəllif bu kitabda müasir dövrdə Azərbaycan'ın qədim dövr tarixi ilə əlaqədar yazır ki,

"... ana dilimiz və ədəbiyyatımızın neçə minillik vəziyyəti, keçdiyi yolları, uğradığı müsbət və mənfi hadisələri bilmək və araşdırmaq üçün Azəri xalqımız və ümumiyyətlə çağdaş İran Türklərinin o dövrdəki durumu və keçdiyi yollarla yığcam və qısa şəkildə tanış olmaq zəruridir. İslam'dan əvvəlki 4-5 min illik tariximizlə bu tanışlıqdan məqsəd yalnız və yalnız dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından deyil, folklor və ədəbiyyatımızın siyasi, iqtisadi və sairə tarixi hadisələrlə ilgili olaraq keçdiyi yolu qısa aydınlaşdırıb açıqlamaq və bu sahədə ilk addımlar atmaqdır, yoxsa İslam'dan qabaq neçə min illik zəngin tariximizi, hətta yığcam və qısa şəkildə belə, yazmaq üçün cildlərlə əsər lazımdır..." (Zehtabi, 1380, ss. 164-276.)

Dr. Zehtabi'nin yaradıcılığında tarixi aspektdə yazılmış və yuxarıda haqqında danışılan kitablar və onun dövrü mətbuatda çap olunmuş məqalələri, İran daxilində və beynəlxalq miqyasda elmi konfrans və sempoziyumlardakı çıxışları məhz bu zərurəti aydınlaşdırmağa, Azərbaycan tarixini şovinistlərin və sifarişlə yazılan əsərlərin saxtakarlığının, təhriflərindən xilas etməyə yönəlmişdir. M.T. Zehtabi (1380) "İslam'a Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" əsərində tariximizin qədim dövrü haqqında fikrini belə ümumiləşdirir:

"Tarixə məlum olan Miladdan 4-5 min il əvvəldən İslam'a qədərki uzun bir dövrdə çağdaş İran'ın bütün Qərbi, Mərkəzi və Xəzər'in güney əyalət və mərkəzlərində, Şimali və Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla, həmişə Türk dilli ellər, qəbilələr, el birləşmələri və xalqları yaşayıb, bəşəriyyətin və İran'ın ən əski və ən zəngin mədəniyyətini,

hünəri və sənətini yaradaraq, onunla bütün Yaxın Şərq, Misir və hətta Avropa'ya örnək olmuş və yol göstərmişlər. Çağdaş İran'ın bu göstərdiyimiz yerlərinin həmişə Türk dilli olmuş əhalisi, göstərdiyimiz min illiklərdə vahid Türk dilində danışmış, bəşəriyyətin ən yüksək mədəniyyətlərindən birini yaratmışlar". (Zehtabi, 1380)

Zehtabi (1380) Azərbaycan və İran Türklərinin İslam'dan öncəki dili haqqında yazır:

"...Azərbaycan, çağdaş İran'ın qərbi, mərkəzi və Xəzər'in cənubu və qərbi sahillərində İslam'dan əvvəl yaşamış xalqların dilləri barədə geniş məlumat, o dillərin tarix boyu hansı mərhələlərdən keçməsi, qayda-qanunlarının hansı dəyişikliklərə uğrayaraq bugünkü şəkə düşməsinə dəqiq və hərtərəfli araşdırıb öyrənmək üçün həm İlamların göstərdiyimiz lövhələri (Məhəmmədağı Zehtabi (M.Şəbüstərli) (1380). "İslama qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyyəti". Təbriz, "Əxtər" nəşriyyatı, s. 164-276), həm də başqa sənəd və materialları təhqiq etmək lazımdır. Lakin buna baxmayaraq, biz əldə etdiyimiz tarixi lövhələrin və yazıların materialları əsasında o dövriki Türk dili ilə ümum Türk dili arasında dilçilik baxımından çeşidli ilgi və əlaqələri açıb göstərməklə 5-4 min il əvvəlki və dillərini çağdaş azəri xalqı və İran Türkləri dilinin ulu babası olmasını sübut etməyə çalışmışıq. Bu əski dillərlə çağdaş azəri və İran Türklərinin dili arasındakı bu əlaqə və ilgini biz bu dillərin ümumi leksik, əsas lüğət fondu, lüğət tərkibi, morfologiya qaydaları və ünsürlərini müqayisə etməklə göstərməyə çalışmışıq". (Zehtabi, 1380, s.30.)

M.T. Zehtabi (1379) ana dili ilə bağlı xatirələrini "Müasir Ədəbi Azəri Dili (səs D sərf) əsərində belə qeyd edir:

"1945-ci (1324) il gəldi. "Azərbaycan" qəzeti yenə də nəşr olmağa başladı. Bu qəzetlə tanışlıq məni ayırılmaz şəkildə ana dilimə bağladı. Ana dilimdə yazmağa başladım. Bu dövrdən ana dilimi elmi cəhətdən öyrənmək ürəyimdə mühüm hədəf və arzularımdan birinə çevrildi. Ana dilimi sevdim, sevdikcə dərinləşdim və dərinləşdikcə onu daha artıq sevdim. Universitəyə daxil olub elmi cəhətdən öyrənmək üçün o zaman mövcud olan bütün qapıları döydüm, can atıb çabaladımsa, hamısı üzümə bağlı oldu. (Zehtabi, 1379).

Bu hədəfə çatmaq üçün Bakı deyə qaçaq Şurəvi'yə getdim. Lakin orada da Sadiq Padiqan'ların göstərişilə universitə əvəzinə mühakimə olunaraq Sibir'də işləməyə göndərildim. İki il sonra Sibir'dən Tacikistan'ın paytaxtı Düşənbə şəhərinə göndərildim. Burada öyrəndim ki, Şurəvi'də universitəyə daxil olmaq üçün orta məktəb diplomu lazımdır. Mən isə orta məktəb diplomumdan (Daneşsərə və şeş ədəbi Firdovsi) heç birisini özümə gətirə bilməmişdim. Bir il burada axşam məktəbində oxuyub diplom alaraq onu bir ərizə ilə Bakı Universitəsi'nə göndərdim. İki həftə sonra oradan müsbət cavab aldıqdan. kitablarımı yığıdırıb Bakı'da oxumağa getdim və yataqxanada yerləşdim. Hələ oxu

ilindən on gün keçmişdi. Dərslər tamam yoluna düşməmişdi. Günlərin birində yataqxana məsulu (müdür-S.T.) yanıma gəlib adımlı soruşduqdan sonra:

Səni Universitetin rektoru çağırır, dedi get gör nə deyir. Eşitmişdim ki, Bakı Universitetinin rektoru böyük kimyaçı, ixtiraçı akademik Naxçıvanlı Yusif Məmmədliyəv idi. O, İkinci Dünya Müharibəsi dövrü kimya elmi sahəsindəki yeni elmi ixtiraları ilə Sovet ordularının qəti məğlubiyyətdən nıcat vermişdi. Rekturun otağına getdim. Katibəsi adımlı soruşub içəri girdi və qayıdaraq:

Buyurun deyə məni içəri buraxdı. İçəri daxil olub salam verdikdə, öz stolu arxasında oturmuş akademik Yusif Məmmədliyəv adımlı və hər haralı olduğumu soruşduqdan sonra:

Hansı fakültədə oxumaq istəyirsən?, D deyə soruşdu.

- Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Fakültəsində, D deyə cavab verdikdə, rektor qabağında olan diploma işarə edərək, D belə yaxşı qiymətlərlə niyə orada oxuyursan, gəl Kimya Fakültəsi'ndə oxu, dedi.

- Hörmətli akademik, mənim xalqımın ehtiyacı bunadır, D deyə cavab verdim.

Bu sözlərimi eşidən Universitetin rektoru akademik ilan vurmuş kimi dik yerindən qalxıb gəldi və mənimlə səmimi və möhkəm əl verərək, D sənə müvəffəqiyyətlər arzulayıram, D deyərək məni yola saldı.

... Bakı Universitetini qurtarmağa yarım il qalandan həmin Universitetin Şərqşünaslıq Ənstitusu'nda Ərəb dili və ədəbiyyatını tədris etməyə və elə bu günlərdə ana dili barədə də əldə etdiyim biliyi xalqıma çatdırmaq haqqında fikirləşməyə başladım. Axı xalqımın ona ehtiyacı var idi. Bu hədəfə çatmaq üçün xalqıma qovuşmalı idim. Xalqıma qovuşmaq üçün də əvvəla, özüm Sovet birliyinin dəmir divarını yarıb oradan çıxmalı və ikincisi, quldur şah rejimini zaman devirməli idi". (Zehtabi, 1379).

Zehtabinin əsərlərində Azərbaycan tarixinin araşdırılması

Onun qələmindən çıxan və böyük axtarışların nəticəsi olan "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı çox cildlik dəyərli kitabından sonra "İslam'a Qədərki İran Türklərinin Dili və Ədəbiyyatı" kitabı sözün həqiqi mənasında Azərbaycan tarixinin qədim dövrünün tədqiqində yeni bir elmi mərhələdir.

"İran Türklərinin Əski Tarixi"nin birinci cildi ən qədim dövrdən Makedoniyalı İsgəndərə qədər olan uzun bir zamanı əhatə edir. Bu cildə miladdan əvvəl IV-II minilliklərdə Yaxın Şərqdə yaşayıb mədəniyyət qurmuş Türk xalqlarının dövlətləri və mədəniyyətləri geniş aspektdə verilir, o dövrün Türkçəsi ilə bu dövrün Türkçəsi müqayisəli şəkildə

araşdırılır. Bu gün İran kimi tanıdığımız ərazidə Farsların bu yerlərə gəlməsinə qədərki 3500 ildə Türklərin qurduğu dövlətlər və mədəniyyətlər tədqiq və təhlil edilir. (Zehtabi, 1378)

Müəllif bu kitabın “Cənubi Azərbaycan Tarix Elminə Bir Baxış” bölməsində yazır:

“Müxtəlif elm sahələrində olduğu kimi, tarix sahəsində də Fars şovinizminin tərəfdarı olan alimlər meydana gəldi. Bu İran alimləri Avropa alimlərinin qədim Şərq tarixi barədəki fikirləri və yazılarını Fars şovinizmi nöqtəyi-nəzərindən araşdırıb yazmağa və kitablar nəşr etməyə başladılar. Bu tarix kitablarının ən əhəmiyyətli Həsən Pirniya'nın (Müşirüddövlə) 3 cildlik «İran-e Bastan» əsəridir. Bu əsərdə Avropa tarixçilərinin əksinə və Fars şovinizminin istəyinə əsasən, heç bir sənəd və dəlil olmadan, belə bir iddia irəli sürülmüşdür ki, bugünkü İranın xalqları qədim dövrlərlə Arilər irqi olmuşdur, o cümlədən bugünkü azərilər, Qaşqaylar, Həmədanlılar, Türkmənlər yaşayan ərazisinin sakinləri Türkdilli deyil, Hind və Avropa dilləri qrupuna aid olmuşlar. Bu dəlilsiz iddiaya görə, bugünkü Türkdilli Azərbaycan əhalisi guya qədim zaman və Arilər irqi, kök etibarilə Fars və ümumiyyətlə, Hind və Avropa dilli olmuşlar və sonralar Türklər Şərqdən axaraq, bu yerlərdə yurd salmış və bu yerlərin Fars əhalisini Türkləşdirmişlər”. (Zehtabi, 1378, s. 12)

140

Sərvan Kaviyanpur “Tarix-e Umumi-ye Azərbaycan” əsərində, Seyid İsmayıl Vəkili “Azərbaycan Piş Əz Tarix və Pəs Əz An” əsərində, Professor Mehr'in “Tarix-e Ərmənistan” əsərində, Artur Kristin “İran Dər Zaman-e Sasanian” əsərində, Dr. Natel Xanlari “Tarix-e Zəban-e Farsi” və başqa əsərlərində, Fransalı alim Krişmən “İran Əz Ağaz Ta Eslam” əsərində, Dr. Məhmməd Cavad Məşkur “Partiha ya Pəhləviyan-e Qədim” Madlar və Partların Ari irqi olmasını qəti və dəlili olmayan bir həqiqət kimi göstərmişlər. Halbuki, gerçəklik bunun tamamilə əksinə olmuşdur. Çünki tarixin göstərdiyinə görə, iltisqi (aqqlütinativ) dilli və Orta Asiya'dan gəlmə ellər, xalqlar və tayfalar 3 min il Aryalardan qabaq regionumuz, o cümlədən Azərbaycan'da əsas xalqlar, yaşayanlar olmuş və Aryaların gəlməsinə qədər özləri müxtəlif dövlətlər qurub hakimiyyət etmişlər. Bu iltisqi dilli xalqlar (arilər) İran səhrasına (yayla) gəldikdən sonra da, müxtəlif dövrlərdə Orta Asiya'dan gələn təzə Türk axınları ilə güclənmiş və tarix boyu həmişə Arilərlə birlikdə İran'ın müəyyən yerlərində olmuş...və birlikdə yaşamışlar”. (Zehtabi, 1378, s. 16)

Qədim Azərbaycan Tarixinə Giriş bölməsində Zehtabi yazır:

“Azərbaycan'ın torpaqları istər Şimali, istərsə də Cənubi Yaxın və Orta Şərq regionunun ayrılmaz bir hissəsidir, buna görə də Azərbaycan tarixi lap ilk gündən əvvəlki tarix və tarixi dövrlərdən, həmişə Yaxın və Orta Şərq regionu və onun xalqları tarixi ilə bağlı olmuş və bu gün də bağlıdır. Bu, olduqca təbii və qanunauyğundur. Ayrı cür təsəvvür etmək

səhvdir. Ona görə ki, qədim dövrlər bugünkü ilgi və münasibət vasitəsinin (yolunun) olmaması ucundan, əsasən qonşu və bir-birinə yaxın olan, eyni regionda yerləşən xalqlar bir-birilə müxtəlif, siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqədə olmuş, buna görə də bir-birinə təsir göstərmiş, bir yazılı tarix səhnəsinə qədəm qoyduqda başqalarının da tarix səhnəsinə çıxmasına səbəb olmuşdur. Eyni regionun xalqları və tarixləri bir-birinə bağlı olmuşdur". (Zehtabi, 1378, ss. 34-35)

Azərbaycan Torpaqlarında İlk İnsan İzləri bölməsində qeyd edir ki;

"Azərbaycan mülayim ab-həvası, çayları, dəniz kənarı yerləri, bir sıra regionlarında və ormanlıqları göstərir ki, bu diyar bəşəriyyətin ilk ocaqlarından biri, bəşərin, insanın yarandığı region və yerlərdən biri olmuşdur... Bu yerlərin biri də Azərbaycan ərazisi, daha dəqiq desək, Xəzər Dənizinin ətrafı, Xəzər-lə Aral Gölü, Amudərya və Sırdərya çayları arası və o çayların dörd bir tərəfi olmuşdur. İqlim baxımından bu ərazi birlikdə və vahid xüsusiyyətə malikdir, özü də həyata münasib regiondur... Azərbaycan torpaqları Xəzər ətrafı və Balxas Gölü'nə qədər vahid bir region olub və orada yaranan xalqlar iltisəqi və xüsusilə Türk dilli olmuşdur. Bu gerçəklik müxtəlif tarixi mənbələr, o cümlədən Çin tarixçisindən alınan məlumat göstərir". (Zehtabi, 1378, ss. 148-149)

Qobustan yazıları haqqında isə belə yazır:

"Qobustan yazıları Bakı'nın 50 kilometr cənubunda Səlyan'a gedən yolun kənarında, Xəzər sahillərinə yaxın bir yerdədir. Dənizə yaxın geniş düzənlik olan bu yerin hər tərəfi böyük qayalarla örtülmüşdür. Qobustan'ın çox yerində yerin üstündəki qayalarda, bəzən isə 2, 3 metr yerin altındakı qayalarda naxışlar vardır. Bu naxışların bəzilərinin hərfi heroqlifə bənzəyir. Yer altından çıxan bu naxışlı daşlar olan yerlərdən bəzi şeylər, əmək alətləri, silahlar və heyvan sümükləri də tapılmışdır. Qobustan daşlarında olan naxışlardan dağ keçisi, qayıq şəkli və qayıqların burunlarında olan günəş rəsmi, habelə dəstəcəm rəqs və ya "yallı" daha artıq diqqəti cəlb edir. Bu qaynaqların bəzində kürək vuranlar və hətta kürəklərin də şəkilləri vardır. Bu qayıqlar, kürək və kürəkvruranlar xalqın dənizlə əlaqəsini, yəni ən qədim dövrlərdən Azərbaycan'da dənizçiliyin, qayıq və gəmiqayırmanın inkişaf etməsini açıb göstərir". (3, s. 154-155)

Qədim tarix dövründən Azərbaycan ərazisində həyat və mədəniyyət qalığı olan mərkəzlərə aid olan hissədə yazır:

"Azərbaycan ərazisində ilk insanlar dağların qoynundan və düzənliklərə gəlib buralarda əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olaraq oturaq həyat təşkil etdikdə, yadların hücumu müqabilində özlərindən müdafiə etmək və sel kimi təbii hadisələrdən amanda qalmaq üçün, dağlara yaxın və düzənliklərə səpələnən təpələrdə yurd salıb yaşamışlar. Bu vəziyyət Azərbaycan elləri və çoxu oturaq həyat keçirən Türk ellərində olmuşdur və buna görə də Türk xalqları daxilində "tüz" və ya

“diz” sözü olan kənd adlarına çox təsadüf olunur. Məsələn, Güney mahalından “Dizəmərcan”, “Dizəxallı”, “Sərkəndizə”, ... kəndlərini göstərmək olar. “Dizə” sözünün mənası isə “yüksək yer”, “uca yer”, “təpə” deməkdir. (Bax: Divan-ı Lüğət’it-Türk, III cild, səh-123.)... Bu günə qədər Güney Azərbaycan’da tanınmış təpələrdən “Həsənli Təpəsi”, “Göytəpə” və “Yanıqtəpə”ni göstərmək olar”. (Zehtabi, 1378, ss. 34-35)

“İran Türklərinin Əski Tarixi” kitabının ikinci cildi İsgəndər dövründən İslam’a qədər olan bir zamanı əhatə edir. Bu cildə İsgəndər’in hücumu, Əhəmənilərin sonu, Atropaten dövləti, Alban dövləti, Partlar, Sasanilər dövlətlərinin yaranması və süqutu bu dövrdə güneyli-quzeyli Azərbaycan’ın sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı zəngin qaynaqlar əsasında tədqiq və təhlil edilir.

“Azərbaycan” sözü nə deməkdir? Müəllif bu barədə yazır:

“Bilirik ki, bugünkü Həmədan və Azərbaycan torpaqlarından qədim dövrlərdə Lullubi-Qutti xalqları yaşamış və M.Ö. 2500 il əvvəldən başlayaraq mədəniyyət yaradıb tarix səhnəsində zahir olmuş və nəhayət Manna hökumətini qurmuşlar. Manna hökuməti sonralar daha da genişləniib güclənərək Mad hökuməti və xalqı adlanmışdır. Belə isə “Azərbaycan” sözü haradan meydana gəlmişdir və mənası nədir?... Fars və Farsla bağlı olan mənbələr Türk dili və tarixinə etinasız və ondan xəbərsiz olan alimlər qədimdən belə göstərmişlər ki, Atropat kəlməsi iki hissədən əmələ gəlmişdir: “Atur” (atəş-od) və “Pat” (mühafəz-gözetçi), guya “payıdan” məsdəri və sözündən. Fars dili baxımından baxdıqda bu fikir doğrudur, lakin Türk dili baxımından bu kəlməyə (sözə) baxmaq lazımdır. Türk dili nöqteyi-nəzərindən baxdıqda bu söz üç tam başqa kəlmədən əmələ gəlmişdir. Bu sözlər “at” (od) və “ur-ər” və “pat”dan ibarətdirlər.

Bu gün də Azərilər və bütün Türklər daxilində “od” (atəş) kəlməsi “ot” şəklində tələffüz olunur, “a” səsinin “o” səsinə çevrilməsi, dilçilik baxımından təbii və adi bir fonetik hadisədir. “Ur-ər” sözü də ən qədim dövrlərdən bu günə qədər işlənmiş və işlənməkdədir və mənası igid, kişi, qoçaq və s. “Pat” kəlməsinin mənasına gəldikdə isə, bugünkü Azəri dilində onun özü və ondan düzəltmə olub, söz nəzərə gəlmirsə də şübhəsiz həm qədim dövrlərdə dilimizdə olmuş, həm də o dövr və ondan qabaqlar regionumuzun iltisəqi dilli xalqlarının dilində bu kəlmə olmuşdur. Şübhəsiz bu kəlmə və onun müştəqləri (düzəltmə, qol, budaq) Manna və Mad dillərində də olmuşdur ki, təəssüflə onlardan hələlik əlimizdə məlumat yoxdur. Ən qədim regionumuzun iltisəqi dillərinə gəldikdə isə bu kəlmə “Sumer” dilində olmuşdur.

Belə ki, o dildə əyalət, vilayət və şəhərlərin böyüyü, məsulu və qoruyanına “patesi” deyilirdi ki, onun “pat” hissəsi qorumaq, mühafizə etmək mənasında idi. Bu kəlmə Sumer dilinə Fars dilindən keçmişdir. Elə həmin bu kəlmə ya Sumer dilindən Qutti, Lullubi, Manna dillərinə

keçmiş və çox ehtimal bu xalqların hamısı eyni köklü iltisafı dilli olduqları üçün onların hamısında o cümlədən, Mannalıların ulu babaları olmuş ellərin də dilində olmuşdur. Demək "Atropaten" sözü 4 hissədən ibarət olan əsil qədim Türk mənşəli sözdür. Onun birinci hissəsi "od" ismi, ikinci hissəsi "ər" sözü, üçüncü hissəsi "pat" (qorumaq) feli və sonuncu hissəsi ən qədim Türk dillərində ismin cəm əlamətlərindən biri idi. Bunu da qeyd edək ki, bu kəlmənin həm Fars, həm də Türk dillərində eyni mənada olmuş olmasını güman etmək olar və bu iki dildə belə müştərək sözlər olmuş və indi də az deyil». (Zehtabi, 1379, ss. 21, 24-25)

Ermənilər Azərbaycan'ı istila etmişlər? Haqqında yazır:

"Daşnak Erməniləri və tarixçi ideoloqları vasitəsilə Aralıq Dənizindən Xəzər Dənizinə qədər torpaqları əhatə edən "böyük Ermənistan xəritəsi"ni uyduraraq bütün Şimali və Cənubi Azərbaycan torpaqları, bütün Türkiyə ərazisini bu "böyük Ermənistan"a daxil etmişlər. Tarixən heç bir zaman ərazinin əsas hissələri Ermənistan və ya onun bir hissəsi olmamışdır. Erməni tarixçiləri Daşnakların bu iddialarına guya tarixi zəmin yaratmaq üçün tarixi təhrif etməyə, uydurma tarix yaratmağa əl atmışlar. Erməni tarixçiləri yersiz iddialarına zəmin yaratmaq üçün gülün, elmə və tarixə yaraşmayan, alimə mənasız görünən işlərə əl atırlar... Erməni tarixçiləri Azərbaycan ərazisi haqqında tarixi bir fakt, boş və mənasız uyduraraq, bütün Azərbaycan ərazisini "böyük Ermənistan" xəritəsinə daxil etmiş və bu gün o torpaqları öz vətənləri, ata-baba yurdları göstərərək ələ keçirmək iddiasındadırlar". (Zehtabi, 1379, ss. 131-132)

143

"İran Türklərinin Əski Tarixi" kitabı haqqında Almaniya'nın Berlin Universitetinin Türkolugu, professor Barbara Kellner Haikele bu tarixi kitab haqqında belə yazır:

"Profesor Zehtabi'nin bu kitabı iri həcmli və elmi əsər olduğu halda, əski zamanlardan bəri İran-Turan dövrün dil və ədəbiyyatından təsir almış və dolğun analiz ilə yazılan bir əsərdir. Bu əsər uzun müddət elmi bəhslər ortaya çıxarıb və böyük arkeloq, filoloqları fikrə daldırıb ki, öz keçmiş tarixlərini, mükəmməl halda müəliə və tətdiq etsinlər... Elm dünyası professor Zehtabi'nin bəşəriyyətə xidmət etməkdə, bir ilham qaynağı kimi tanıyır və onun unudulmaz və əbədi şəxsiyyətin xatirəsini hər zaman əzizləyəcəkdir". (Zehtabi, 1383, s. 8).

Qeyd edək ki, M.M. Dayakov özünün "Qədim İran Tarixinə Dair Oçerklər" kitabında yazır: *"İran mədəniyyəti yalnız Farslar tərəfindən yaradılmamışdır. Orta əsrlərin çox mühüm mədəni və ədəbi mərkəzlərindən biri də Azərbaycan olmuşdur".*

İran inqilabından sonra Vətəni Təbriz'ə dönən Zehtabi Təbriz Universitetində tədrisi və ona olan maraq haqqında belə yazır:

“... İran inqilabı qələbə çaldı və quldur şahıq rejimi devrildi. İnqilabdan bir həftə sonra Vətənə dönüb xidmət etmək üçün müvəqqəti hökumətə müraciət etdim. Müsbət cavab aldıqdan, inqilabın qələbəindən beş ay sonra, o xəyal ilə başa çatacaq, vətənə qayıtdım və neçə ay sonra Təbriz Universitəsi'ndə Azərbaycan Türkçəsi və Ərəb dillərini tədris etməyə başladım. Otuz ildən sonra xalqımın içində olmaq, Təbriz Universitəsi'ndə tədris zamanı yüzlərlə gənc Azərbaycan qızları və oğulları ilə yaxından tanışlıq nəticəsində xalqımızı nə səviyyədə və nə dərəcədə qavramağa hazır olduğunu bilmədiyi pedaqojik bir həqiqətin nəbzini tapdım, hiss etdim ki, xaricdə çap etdirdiyim «İran Türkçəsinin Sərfi (morfolojisi)» kitabının dili və səviyyəsi yüksəkdir. Buna görə də Təbriz Universitəsi'ndə ana dilimizi tədris edərkən, tənzim etdiyim kopyaları dil və səviyyə cəhətdən sadələşdirdim. Universitələr bağlandı kopyalar yarımçıq qaldı. Lakin mən ana dilimizi öyrənmək üçün bir yol yaratmaq işinə davam etdim və Təbriz Universitəsi'ndə işləyib “Leksikoloji-ye Zəban-e Ədəbi-ye Muaser-e Azəri” (“Müasir Azərbaycan Ədəbi Dilinin Leksikologiyası-S.T.”) əsərini yazdığım zaman ana dilimizi öyrənmək məqsədiylə müraciət edən gənclərdən istifadə edərək, “Ana Dilimizi Öyrənək” adlı dilimizin səs bölümü və morfolojisini əhatə edən olduqca qısa, sadə bir kitab yazdım. Bu kitabdan bəzi gənclər yararlandılar”.

Nəticə

144

Profesor Zehtabi Təbriz şəhərində çoxlu Azərbaycansevər dostları ilə “Azərbaycan mədəniyyət ocağı”nı qurdular. O, neçə illər boyu ardı-arası kəsilmədən bu ocağın iclaslarında iştirak edib, xalqımızın ədəbiyyat və keçmiş tarixini tanıtdırmışdır. Bu ocaq indi də Doktorun qurduğu əsasda davam edir.

Bu cəhətdən Güney Azərbaycanda Zehtabi ideyalarına söykənən yeni məktəbin fəaliyyəti diqqəti cəlb edir və bu məktəbin iştirakçıları Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü obyektiv qiymətləndirmək cəhətdən Zehtabi ənənələrini uğurla davam etdirirlər. Hal-hazırda Güney Azərbaycanda və İranda dövrü mətbuatda çap olunmuş məqalələrin və kitabların müəyyən qisminə Zehtabi tədqiqat xəttinin davamı açıq aydın görünür.

Qaynaqlar

“Dilmac” dərgisi (türk və fars dillərində). (Yanvar 2004, Dey ayı, 1383), s. 8.

TALIBLI, S. Ə. (2002). Doktor Məhəmmədağa Zehtabının həyat və yaradıcılığına bir baxış (tarixi aspektdə). Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, s. 267-269.

- TALIBLI, S. Ə. (2006). Professor Məhəmmədağlı Zehtabi və onun əsərləri haqqında. AMEA Folklor İnstitutu "Elmi axtarışlar" (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri), XXI. Bakı, s. 31.
- ZEHTABİ, Məhəmmədağlı (1379). Müasir ədəbi azəri dili (səs-sərf). Təbriz, "Aşina", 335 s.
- ZEHTABİ, Məhəmmədağlı (1383). "Ərmağan-e Azərbaycan" dərgisi (türk və fars dillərində). "21 Azər" nehzətinin yaranması. 3-cü il, № 40. Doşənbə, 15 Azər ayı, s. 74-77.
- ZEHTABİ, Məhəmmədağlı (Kirişçi) (1378). "İran türklərinin əski tarixi". Ən qədim dövrdən İsgəndərə qədər. I cild. Təbriz, 880 s.
- ZEHTABİ, Məhəmmədağlı (Kirişçi) (1999, 1379). "İran türklərinin əski tarixi". İsgəndər dövründən İslama qədər. II cild. Təbriz.
- ZEHTABİ, Məhəmmədağlı (M. Şəbüstərli) (1380). "İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı". Təbriz, "Əxtər" nəşriyyatı, 176 s.

Sübhan TALIBLI [0000-0002-6331-5865](https://orcid.org/0000-0002-6331-5865)

Doç. Dr. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

145

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 12 Ağustos 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 1 Eylül 2026

E-yayın tarihi: 30 Eylül 2026

Çıktı sayfa sayısı: 17

Kaynak sayısı: 8

Güney Azərbaycan'da Milli Dirənişin Sembolu **M.T. Zehtabi**

• **Prof. Dr. Pervanə MƏMMƏDLİ** ¹

Xülasə: Məqalədə Məhəmmədağlı Zehtabinin həyat yolu, elmi-pedaqoji fəaliyyəti və bədii yaradıcılığı araşdırılır. Onun milli düşüncəsinin formalaşmasında Təbrizin ədəbi-mədəni mühiti, Azərbaycan Milli Hökuməti dövrü, siyasi təqiblər, Sibir sürgünü və mühacirət həyatının rolu göstərilir. Zehtabinin elmi və bədii irsində ana dili, milli hafizə, tarixi özünüdərk, vətən, qürbət və azadlıq mövzularının əsas yer tutduğu müəyyənləşdirilir.

Alimin dilçilik, ədəbiyyat tarixi və tarixşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti, Azərbaycan türkcəsinin öyrədilməsi və yazı normalarının formalaşdırılmasına töhfələri qiymətləndirilir. Qədim tarixə dair bəzi tezislərinin müasir elmi metodlarla yenidən araşdırılmasına ehtiyac olduğu da qeyd edilir. Nəticədə Zehtabinin irsi elmi araşdırma, bədii yaradıcılıq və maarifçiliyin vəhdəti kimi dəyərləndirilir, onun ana dilinin, tarixi yaddaşın və milli-mədəni kimliyin qorunmasına mühüm töhfə verdiyi vurğulanır.

Açar sözlər: Məhəmmədağlı Zehtabi, Güney Azərbaycan, Azərbaycan ədəbiyyatı, ana dili, milli kimlik, milli hafizə, mühacirət, poeziya, maarifçilik.

¹ AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, Güney Azərbaycan Ədəbiyyatı Bölümü, e-post: mamedli_ph@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-0297-7638

Güney Azərbaycan'da Millî Direnişin Sembolü: M. T. Zehtabi

• **Prof. Dr. Pervane MEMMEDLİ** ¹

Özet: Makalede Muhammed Taki Zehtabi'nin həyatı, bilimsel-pedagojik fəaliyyətləri və edebî yaradıcılığı incelenmektedir. Millî düşüncesinin oluşumunda Tebriz'in edebî-kültürel ortamının, Azərbaycan Millî Hükûmeti döneminin, siyasi təqibətlərin, Sibirya sürgününün və muhacəret həyatının rölü ortaya konulmaktadır. Zehtabi'nin bilimsel və edebî mirasında ana dili, millî hafıza, tarixî öz bilinc, vatan, gurbet və özgürlük konularının önəmli bir yer tuttuğu belirlenmektedir.

Zehtabi'nin dil bilimi, edebiyat tarixi və tarix yazıcılığı alanlarındakı fəaliyyətləri ilə Azərbaycan Türkçesinin öğretimi və yazı normlarının oluşturulmasına katkıları değerlendirilmektedir. Eski tarihe ilişkin bazı tezlerinin çağdaş bilimsel yöntemlerle yeniden incelenmesi gerektiğine de dikkat çekilmektedir. Sonuç olarak Zehtabi'nin mirası; bilimsel araştırma, edebî yaradıcılık və aydınlanmacı fəaliyyətin bir bütünü olarak değerlendirilmekte, ana dilinin, tarixî hafızanın və millî-kültürel kimliğin korunmasına önəmli katkıda bulunduğvurgulanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Muhammed Taki Zehtabi, Güney Azərbaycan, Azərbaycan edebiyatı, ana dili, millî kimlik, millî hafıza, muhacəret, şiir, aydınlanmacılık.

¹ AMEA Ədəbiyyat Ənstitusu, Güney Azərbaycan Ədəbiyyatı Bölümü, e-post: mamedli_ph@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-0297-7638

M. Zehtabi: Symbol of National Resistance in South Azerbaijan

• **Parvaneh MAMMADLI** ¹

Abstract: This article examines the life, scholarly and pedagogical activities, and literary works of Muhammed Taki Zehtabi. It explores the role of Tabriz's literary and cultural environment, the period of the Azerbaijan National Government, political persecution, exile in Siberia, and his life in emigration in shaping his national consciousness. The study demonstrates that the mother tongue, national memory, historical self-awareness, homeland, exile, and freedom occupy a central place in Zehtabi's scholarly and literary legacy.

The article also evaluates Zehtabi's work in linguistics, literary history, and historiography, as well as his contributions to the teaching of Azerbaijani Turkish and the development of its written norms. It further draws attention to the need to re-examine some of his theses concerning ancient history in light of contemporary scholarly methods. In conclusion, Zehtabi's legacy is assessed as an integration of scholarly research, literary creativity, and intellectual enlightenment, emphasizing his significant contribution to the preservation of the mother tongue, historical memory, and national-cultural identity.

Keywords: Muhammed Taki Zehtabi, South Azerbaijan, Azerbaijani literature, mother tongue, national identity, national memory, emigration, poetry, enlightenment.

¹ Institute of Literature of ANAS, Department of South Azerbaijani Literature, e-mail: mamedli_ph@yahoo.com; ORCID: 0000-0002-0297-7638

محمدتقی زهتابی نماد مقاومت ملی در آذربایجان جنوبی

• پروفیسور دکتر پروانه ممدلی^۱

چکیده: در این مقاله، زندگی، فعالیت‌های علمی - آموزشی و خلاقیت ادبی محمدتقی زهتابی مورد بررسی قرار می‌گیرد. نقش محیط ادبی - فرهنگی تبریز، دوره حکومت ملی آذربایجان، تعقیب‌های سیاسی، تبعید به سیبری و زندگی در مهاجرت در شکل‌گیری اندیشه ملی او تبیین می‌شود. همچنین نشان داده می‌شود که زبان مادری، حافظه ملی، خودآگاهی تاریخی، وطن، غربت و آزادی جایگاهی اساسی در میراث علمی و ادبی زهتابی دارند.

فعالیت‌های زهتابی در حوزه‌های زبان‌شناسی، تاریخ ادبیات و تاریخ‌نگاری، همچنین سهم او در آموزش زبان ترکی و شکل‌گیری هنجارهای نوشتاری آن ارزیابی می‌شود. افزون بر این، بر ضرورت بازنگری برخی از دیدگاه‌های او درباره تاریخ باستان بر پایه روش‌های علمی معاصر تأکید می‌شود. در نتیجه، میراث زهتابی به‌عنوان مجموعه‌ای به‌هم‌پیوسته از پژوهش علمی، آفرینش ادبی و فعالیت‌های روشنگرانه ارزیابی شده و نقش مهم او در حفظ زبان مادری، حافظه تاریخی و هویت ملی - فرهنگی مورد تأکید قرار می‌گیرد.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، آذربایجان جنوبی، ادبیات آذربایجان، زبان مادری، هویت ملی، حافظه ملی، مهاجرت، شعر، روشنگری.

^۱ مؤسسه ادبیات آکادمی ملی علوم آذربایجان، بخش ادبیات آذربایجان جنوبی، ایمیل: mamedli_ph@yahoo.com
اورسید: 0000-0002-0297-7638

VARLIQ ^{وارلیق}

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür və Toplum Araşdırmaları Dərgisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 147-163
Telif Haqqı©Varlıq Dərgisi

Güney Azərbaycan'da Milli Dirənişin Sembolu M.T. Zehtabi

• Prof. Dr. Pərvanə MƏMMƏDLİ

Azərbaycan'ın ictimai-fikir tarixində xalqın maariflənməsi, milli haqları və azadlığı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış ziyalılar sırasında Məhəmmədağa Zehtabi'nin xüsusi yeri vardır. O, yalnız ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə deyil, Türkoloji, tarixi, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq araşdırmaları, eləcə də bədii yaradıcılığı ilə Güney Azərbaycan'ın 20-ci əsr elmi-mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Zehtabi'nin fəaliyyətinin başlıca istiqaməti uzun illər təzyiq və məhdudiyyətlərlə üzləşmiş Azərbaycan Türklərinin dilini, tarixini və mənəvi irsini araşdırmaq, milli yaddaşın qorunmasına xidmət etmək idi.

Məhəmmədağa Zehtabi Güney Azərbaycan'da mədəniyyəti və tarixi saxtalaşdırılıb təhrif edilmiş xalqın mənəvi irsini yenidən arayıb araşdırmışdır.

Həyat yolu və elmi formalaşması

Məhəmmədağa Məhəmmədəli oğlu Zehtabi 1923-cü il desabrın 13-də Şəbüstər'in "Çay küçəsi" məhəlləsində kərişçi ailəsində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini yerli məktəbdə almış, lakin ailəsinin maddi vəziyyətinə görə təhsilini yarımçıq qoyaraq ata-baba sənəti olan kərişçilik və əkinçiliklə məşğul olmuşdur. Buna baxmayaraq, təhsilini davam etdirmək istəyindən vaz keçməmişdir.

1938-ci ildə Təbriz'ə gedərək böyük qardaşı Yusif'in yanında yaşamış, burada "Fiyuzat" məktəbində doqquzuncu sinfi bitirmişdir. 1941-ci ildə Təbriz texnikumuna daxil olmuş, eyni zamanda Rüşdiyə məktəbində müəllim işləməyə başlamışdır. 1942-1943-cü tədris ilində Təbriz'də Firdovsi darüşşüərasının filoloji bölməsini bitirdikdən sonra Rüşdiyə və Ədəb məktəblərində müəllimlik etmişdir. Ali təhsil almaq arzusunda olsa da, maddi imkanları Tehran Universiteti'ndə oxumasına yol verməmişdir.

Zehtabi'nin milli düşüncəsinin və ədəbi fəaliyyətinin şəkillənməsində 1940-cı illərin Təbriz mühiti mühüm rol oynadı. O, Mirzə Əli Şəbüstər'inin redaktorluğu ilə Azərbaycan Türkcəsində nəşr edilən *Azərbaycan* qəzetində məqalə və şeirlərlə çıxış edir, gənclər təşkilatının fəallarından biri kimi fəaliyyət göstərirdi. Sonralar həmin dövrü xatırlayaraq yazırdı:

"1945-ci il gəldi. *Azərbaycan* qəzeti yenə də nəşr olmağa başladı. Bu qəzetlə tanışlıq məni ayrılmaz şəkildə ana dilimə bağladı. Ana dilimdə yazmağa başladım. Bu dövrdən ana dilimi elmi cəhətdən öyrənmək ürəyimdə mühüm hədəf və arzularımdan birinə çevrildi. Ana dilimi sevdim, sevdikcə dərinləşdim və dərinləşdikcə onu daha artıq sevdim." (Məmmədli, 1999:44)

Bu etiraf Zehtabi'nin sonrakı fəaliyyətini anlamaq üçün açar mahiyyət daşıyır. Ana dili onun üçün milli varlığın əsas göstəricisi və elmi araşdırmanın başlıca predmeti idi.

Məktəbdə oxuduğu illərdə şeir yazmağa başlayan gənc Məhəmmədağa həmyerlisi Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri'nin satirik şeirindən təsirlənmişdi. İlk şeirləri 1941-ci ildə Təbriz'də çıxan *Azərbaycan* və *Xavər-i No* qəzetlərində çap olunmuşdur.

M.T. Zehtabi öz üzərində ardıcıl işləyir, dil öyrənməyə xüsusi əhəmiyyət verənlərdən idi. Təbriz'də Hacı Yusif Şüar'ın təşkil etdiyi dərslərdə Ərəb, katolik kilsəsi nəzdində fəaliyyət göstərən kurslarda isə Fransız dilini öyrənmişdi. Ana dili ilə yanaşı Fars və Ərəb dillərinə yiyələnmiş, sonralar mühacirət illərində Rus dilini də öyrənmişdi. (Məmmədli, 1999:42)

1945-1946-cı illərdə Azərbaycan Demokrat Firqəsi'nin Gənclər Təşkilatı'nda fəal çalışan Zehtabi 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti'nin Təbriz'də açdığı universitetin ədəbiyyat fakültəsinin ilk tələbələrindən biri olur. Burada Seyid Cəfər Pişəvəri'nin "Dünya Ədəbiyatı" mövzusunda oxuduğu mühazirələri dinləmişdi.

Milli Hökumət'in süqutu Zehtabi'nin həyatında kəskin dönüş yaratdı. Təbriz Universiteti bağlandı, hərəkatın iştirakçıları və tərəfdarları təqib edildi. Gənc Zehtabi iki ilə yaxın gizli yaşamağa məcbur oldu.

1948-ci ildə təhsilini davam etdirmək və siyasi təqiblərdən qurtulmaq məqsədilə Sovet sərhədini keçdi. Lakin ümid etdiyi azad mühit əvəzinə həbs və sürgünlə qarşılaşdı. Sərhədi qanunsuz keçməkdə ittiham edilərək Sibir'ə göndərildi. Onun Sovet Azərbaycanı'na çatmaq üçün başladığı yol beləliklə bir neçə illik ağır sınağa çevrildi.

Məhz bu mürəkkəb tarixi və şəxsi təcrübə Zehtabi'nin şeirinin əsas düşüncə istiqamətlərindən birini müəyyənləşdirdi. Onun məşhur "Sən osan, mən də buyam" şeiri ana dilinin sıxışdırılmasına, insanın öz dilindən və milli kimliyindən uzaqlaşdırılmasına qarşı poetik etiraz kimi meydana çıxdı:

*Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ab ki, yox,
Yuxu öyrətdi uşaqlıqda mənə, xab ki, yox.
İlk dəfə ki, çörək verdi mənə, nan demədi,
Əzəlində mənə duzdanə nəməkdən demədi.
Anam əxtər deməyibdir mənə, ulduz deyib o,
Su donanda deməyibdir yəxdi, bala, buz deyib o...*

Şeirin poetik məntiqi sadə, lakin təsirlidir: müəllif siyasi və ideoloji mübahisəni uşağın ilk eşitdiyi sözlərə g su, yuxu, çörək, ulduz, buz kimi ilkin dil vahidlərinə qaytarır. Beləliklə, ana dili nəzəri anlayış olmaqdan çıxaraq insanın ailə hafizəsi, uşaqlığı və mənəvi kimliyi ilə bağlanır.

Sibir'də iki il ağır şəraitdə yaşadıqdan sonra gənc Zehtabi Tacikistan'ın paytaxtı Düşənbə'yə göndərilir. Yaşadığı sarsıntılara baxmayaraq, ali təhsil almaq fikrindən əl çəkmir. Orta məktəb haqqında sənədləri yanında olmadığı üçün yenidən axşam məktəbində oxuyaraq attestat alıb və Bakı Dövlət Universiteti'nə müraciət etmişdi.

Sonralar xatirələrində universitetin rektoru, akademik Yusif Məmmədəliyev'lə görüşünü xüsusi qeyd edirdi. Rektor yüksək qiymətlərini görərək ona kimya fakültəsində oxumağı təklif etdikdə Zehtabi "Azərbaycan dili və ədəbiyatı"nı seçməsinin səbəbini bir cümlə ilə ifadə etmişdi: "*Hörmətli akademik, mənim xalqımın ehtiyacı bunadır.*" (Zehtabi, 2011:5)

1954-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti'nin Filoloji Fakültəsi'nə daxil oldu. Sonrakı on beş il ərzində burada pedaqoji fəaliyyət göstərdi.

1970-ci ildə "Əbu Nəvvəs'in Həyatı və Yaradıcılığı" mövzusunda tezini müdafiə edərək elmi dərəcə aldı. Universitetdə çalışdığı illərdə Ərəb dili və ədəbiyatını tədris etməklə yanaşı, tələbələrinin milli-mənəvi düşüncəsinin formalaşmasına da təsir göstərirdi.

1961-ci ildən etibarən İraq'da yaşamaq və elmi fəaliyyətini orada davam etdirmək üçün Bağdad Universiteti'nə müraciət etmiş, uzun sürən

rəsmi prosedurlardan sonra 1971-ci ildə İraq'a köçəbilmişdir. (Kafkasyalı, 2002: 214)

Bağdad Universiteti'ndə qədim Türk dili və Fars dilindən dərs demiş, dilçilik üzrə əsərlər yazmışdır. Onun hazırladığı dərs vəsaitlərindən universitet tədrisində istifadə edilirdi, elmi fəaliyyəti əsasında universitetin elmi şurası tərəfindən professor adı verilmişdi.

Avropa'ya səfərlərinin birində Güney Azərbaycanlı tələbələrle görüşən Zehtabi onların Azərbaycan Türkcəsini öyrənmək üçün uyğun dərs vəsaiti tapabilmədiklərini görmüşdür. Bu ehtiyac onu "İran Türkcəsinin Sərfi" adlı əsəri yazmağa sövq etmiş, kitab 1976-cı ildə Almaniya'da tələbələrin köməyi ilə çap olunmuşdur (Talibli, 2022).

Bədii yaradıcılığı:

Zehtabi daha çox tarixçi, dilçi və Türkoloq kimi tanınsa da, bədii yaradıcılığı onun elmi-ictimai fəaliyyətindən ayrı götürüləbilməz. Şeir, poema, mənzum hekayə və nəsr əsərlərində də elmi əsərlərində müdafiə etdiyi milli dil, tarixi hafizə, azadlıq və vətən düşüncəsi ön plana keçir.

Əsərlərini müxtəlif illərdə Mişovlu, Şəbüstərli, Kirişçi, Gülşən, M. T. Zehtabi və başqa imzalarla çap etdirmişdir. (Məmmədli, 2015 :32)

"Çelik Əfsanəsi", "Pərvanənin Sərgüzəşti", "Bəxti Yatmış", "Bağban Eloğlu", "Bəzz Qalası'nda", "Mişov'un Əfsanələri", "Qoy Olsun On", Farsca yazdığı "Həsti-ye Nəsim", eləcə də "Şahin Zəncirdə" onun bədii irsinin mühüm nümunələrindəndir. Bu əsərlər müxtəlif illərdə Bağdad, İstanbul, Berlin və Təbriz'də nəşr edilmişdir.

Bakı'da çap olunan "Başqa Dilim, Elim Var Mənim" kitabına isə Zehtabi'nin əsasən vətəndən ayrı düşdüyü, mühacirətdə yaşadığı 1947-1978-ci illərdə Sibir, Aşqabad, Düşənbə, Bakı, Berlin və Bağdad'da qələmə aldığı şeirlər daxil edilmişdir. (Zehtabi, 2011:6)

Şair öz sürgününü, qütbətini və məhrumiyətlərini yalnız fərdi faciə kimi təqdim etmirdi. Sibir sürgününün ağır təcrübəsini əks etdirən "Şahin zəncirdə" şeirində azadlıq və zindan qarşıdurması bu baxımdan səciyyəvidir:

*Dünya, nələrin var?
Əfsanələrin var?
Biçarə bəşər, ölçüyə gəlməz kədərin var.
Qanlar tökərək qandalı qırdın ayağından,
Qandalları yığdın və qayırdın yekə zindan!*

Burada paradoks azadlıq adı ilə yaradılan yeni əsarətdir. "Qandalı qırmaq" və həmin qandallardan "yekə zindan" düzəltmək obrazı 20-ci əsrin totalitar təcrübəsinin yığcam poetik ifadəsinə çevrilir.

Düşənbə illərində yazdığı “Mən Diriyəm” şeirində isə sürgünün yaratdığı ümitsizlikdən daha çox mənəvi müqavimət hiss olunur:

*Hələ ölməmişəm, diriyəm, diri!
Azər əsgərinin biriyəm, biri;
Sinnim ötməmişdir, otuzdur yaşıım,
Bu fırtınadan da əyilməz başım,
Hələ xidmətlərim gələcəkdir!*

Bu misralarda “mən” fərdi özünütdədiqdən daha geniş mənə qazanır. “Azər əsgərinin biriyəm” deyən lirik qəhrəman şəxsi mövcudluğunu xalq qarşısında yerinə yetirilməli olan vəzifə ilə əsaslandırır.

Zehtabi'nin bioqrafisi ilə şeiri arasındakı bağlılığı göstərən nümunələrdən biri “Xatirə” şeiridir. Otuz üç yaşında yenidən tələbə ortamına qayıtması onun üçün həm ağırlı, həm də ironik bir vəziyyət idi:

*“Rəhbər” yoldaşların mərhəmətindən
Otuz üç yaşında tələbəyəm mən.
Halbuki uçmağa qanadım da var,
Susmayan, gür, möhkəm fəryadım da var.*

Onun şeirlərində qürbət insanın öz dilindən, təbii ictimai mühitindən və milli-mənəvi hafizəsindən ayrı düşməsidir. Bu baxımdan Zehtabi'nin şeirində vətən həsrəti sentimental nostalji çərçivəsindən çıxaraq milli məzmun qazanır.

Zehtabi təbiəti, insanı və gözəlliyi həssaslıqla duyan lirik şairdir:

*Olaydım bala pərvanə mən,
Ya qoca divanə mən,
Ya ki gözəllər qoxuyan bir ətir,
Ya Mişovu'nda açılan bir çiçək,
Ya ki Səhən'də öpüşən bir külək...
Kaş ki dönüm bir oxuyan bülbül,
Ya saralan bir gül,
Xəlpə həyat bəxş eləyən neysana.*

Bu misralarda Mişov və Səhənd sadəcə təbiət detalları deyil. Şairin hafizəsində onlar doğma məkanın poetik nişanələrinə çevrilir. Pərvanə, çiçək, külək, bülbül, gül kimi klasik obrazlar isə vətənə qovuşmaq istəyinin müxtəlif ifadələridir.

Təbiət lirikasında da doğma yurdun mənzərəsi insan gözəlliyi ilə qovuşur:

*Yaz ki gəlir, gül bitirir torpağın,
Şöhlənlir rövnağın...*

*Qızlar oğurlayır çiçəyin rəngini,
Ta ki, yanaqlar dönüb al güllərə,
Yar olalar nəğməli bülbüllərə.*

Zehtabi'nin sevgi şeirlərində ictimai-siyasi şeirlərindəki sərt intonasiyon yumşalır. Minlərlə insan qarşısında danışabilən, siyasi mübarizədən çəkinməyən lirik qəhrəman sevgilisinin qarşısında söz tapmaqda aciz qalır:

*Bilmirəm, nədənsə bu qadir dilim
İki söz deməyə acizdir indi.
Qoy yazım:
Səni...
Ax! Qələmim sındı!
Qələm də dözməzmiş buna, nə bilim?!*

Burada şeirin təsiri vəziyyətin psixoloji təbiiliyindən yaranır. "Qadir dil"lə "iki söz deməyə aciz" qalmaq arasındakı ziddiyət lirik qəhrəmanın daxili həyəcanını ifadə edir.

M.T. Zehtabi öz xarakterini də obrazlaşdırmağı bacarırdı:

*Dayanabilməyən zaman kimiyəm.
Zahirən sakitəm də nizlər tək,
Leyk batındə bir tufan kimiyəm...
Gözlərim bir qasırğa, bir mizrab,
Köklənən köhnə bir kaman kimiyəm.*

"Köklənən köhnə kaman" obrazı şairin daxili vəziyyətini dəqiq ifadə edir: Zahirəni sakitliyin arxasında hər an səslənməyə hazır gərginlik vardır.

Pəhləvi hakimiyyətinin sərtləşdiyi dövrdə bir çox gənclərin ölkədən çıxış yolu axtarması Zehtabi'nin diqqətindən yayınmırdı. Özü mühacirətin bütün ağırlığını yaşamış şair "Kiçik Qardaşıma" şeirində vətəni tərk etməyi qurtuluş yolu hesab edənlərə müraciət edir:

*Vətəni tərk etmək xəyalındasan,
Mən də doğru sandım onu bir zaman...
Qonaq çağırılmasa, bir söz var eldə,
Qalar astanada, süpürülməz yerdə.*

Burada folklor ifadəsinin poetik mətnə gətirilməsi təsadüfi deyil. Zehtabi xalq dilinin və folklor təfəkkürünün imkanlarından istifadə edərək şəxsi təcrübəsini ümumiləşdirir.

Onun qütbət haqqında qənaəti daha sərt misralarda belə ifadə olunur:

*Alçaqlar başına tac-ı sər olar,
Aslanlar kiriyər, tülkü nə r olar.*

*Döyüşdə aslanlar qazanan tacı,
Qürbətdə ilanlar qoyar qeyqacı.
Vətəni atmağın min bəlası var,
Qavalın uzaqdan xoş sədası var.*

Sonuncu misra xalq arasında işlənən “qaval uzaqdan xoş gələr” deyiminin poetik variantıdır. Şair öz həyat təcrübəsi ilə folklor müdrikliyini birləşdirir. Onun fikrincə, uzaqdan cazibədar görünən yad məkan insan üçün həmişə azadlıq və səadət demək deyil.

Bu düşüncə aşağıdakı iki misrada aforistik şəkil alır:

*Səadət yurduna getmək asandır,
Səadət gətirmək lakin yalandır.*

Zehtabi'nin şeirində bu fikri mühüm ideya xəttidir: Səadəti hazır şəkildə başqa bir məkanda tapmaq deyil, onu öz vətəninə yaratmaq lazımdır.

Zehtabi'nin bədii yaradıcılığının diqqətə layiq nümunələrindən biri “Pərvanənin Sərgüzəşti” poemasıdır. Əsərdə şair klasik Pərvanə obrazını yeni məzmununda işləmişdir.

Əsərdə Araz'ın o tayını nicat və azadlıq məkanı hesab edən, lakin sonradan bu təsəvvürün həqiqət olmadığını görən bir nəslin faciəli təcrübəsi poetikləşdirilir:

*Cünkü qanadım odda yanan dəmdə, bir anlıq
Gördüm necə məhv oldu işıqlarda qaranlıq!
D Yanmaqda da, biçərə, dedim, varmı həqiqət?
D Yanmaqda həqiqət sənə əfsanədir, əlbət.*

Pərvanə klasik Şərq şeirində eşq, sədaqət və özünü fəda etmənin ən geniş yayılmış sembollarındandır. Fuzuli şeirinin vurğunu olan Zehtabi həmin ənənəvi obrazı 20-ci əsrin siyasi və mədəni reallığına gətirərək onun semantikini dəyişdirir.

Onun pərvanəsi yalnız eşq odunda yanan aşiq deyil. O, zülmətə qarşı işıq axtaran, bu işığı öz yurduna aparmaq istəyən mübariz insandır. (Şəhbazi, 2026)

Buradakı od klassik şeirdə olduğu kimi yalnız eşqin işarəsi deyil; maariflənmə, azadlıq və üsyan mənalı daşıyır. “Bir qucaq atəş”i yurda aparmaq arzusu işığın və oyanışın vətənə daşınması düşüncəsini ifadə edir. Beləliklə, klassik pərvanə motivi siyasi-mədəni müqavimət obrazına çevrilir.

Poemanın başqa bir yerində fiziki əsarətlə mədəni azadlıq qarşılaşdırılır:

Eyni düşüncə “Şahin Zəncirdə” poemasında daha bütün bir sembolik sistem yaradır:

*İllər boyu zəncirdə qalsam da, varam mən,
Qəlbimdə mənim sarsımamış zərrəcə iman.
Bir gün zəncirimi axır qıraram mən,
Ərk'in başına qanla qızarmış qanadımdan
Bayraq vuraram mən!*

Burada şahin, zəncir, qanad, Ərk və bayraq bir-birini tamamlayan rəmzlərdir. Şahin azadlığın və məğrurluğun, zəncir əsarətin, qanad azad hərəkətin, Ərk isə Təbriz və milli hafizənin semboluna çevrilir. Bayraq obrazı bu semantik sıranı tamamlayaraq fərdi azadlıq istəyini milli azadlıq idealına bağlayır.

Araz Əhmədov da poemanın sembolistik olmasına diqqət cəkərək “şahin”, “zəncir”, “Qaf Dağı”, “şimşək”, “Mişov”, “Xəzər”, “qürbət”, “həsət”, “zülmet”, “od” və “ilan” kimi sözlərin mətn daxilində ilkin leksik mənalarından daha geniş mənə qazandığını göstərir. (Əhmədov, 2016)

Xüsusilə şimşək obrazı əsərin dinamizmini müəyyənləşdirir. Şimşək qaranlığı yarı, yatmışları diksindirir və ani işıq yaradır. Bu mənada obraz şairin maarifçi-mübariz mövqeyi ilə səsləşir.

Zehtabi'nin bədii yaradıcılığında tarixi şəxsiyyətlərə müraciət də mühüm yer tutur. “Bağban Eloğlu” poemasında Məşrutə hərəkətinin iştirakçılarından Həsən Bağban'ın mübarizə yolu bədii şəkildə canlandırılır:

*Yerin sinəsindən çıxan saf bulaqlar kimi,
Elin sinəsindən qopub ıldırım tək şaxandan bəri
Nə qəlbində pul var, nə şöhrət, nə ad.
Özü sadə bağban, ürəkdən polad.
Onun dərdi bir el olub, bir vətən.*

Bu portrədə xalq qəhrəmanının əsas xüsusiyyəti onun sosial mövqeyi deyil, mənəvi bütövlüyüdür. “Sadə bağban” və “ürəkdən polad” qarşılaşdırması qəhrəmanın zahiri sadəliyi ilə daxili qüdrətini üz-üzə gətirir.

“Bağban Eloğlu”nun ilk varyantı Bağdad'da, sonrakı təkmilləşdirilmiş forması Təbriz'də nəşr olunmuşdur. Poemada Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından Həsən Bağban'ın həyatı və mübarizəsi bədii materiala çevrilmişdir.

Zehtabi'nin Məşrutə hərəkətinə marağı yalnız bədii yaradıcılıqla məhdudlaşmırdı. O, bu dövrə aid arxiv materyallarını və tarixi sənədləri

araşdırır, inqilabın yaranma səbəbləri barədə öz elmi mövqeyini irəli sürürdü.

Bu yanaşma Zehtabi'nin tarixə münasibətinin əsas xüsusiyyətini göstərir: O, tarixi hadisəni yalnız siyasi mərkəzlərin fəaliyyəti ilə deyil, xalqın daxili oyanışı, maarifçilik və milli şüurun inkişafı ilə əlaqələndirməyə çalışırdı.

“Bağban Eloğlu” da bu baxımdan tarixi hadisənin sadəcə poetik təsviri deyil. Zehtabi rəsmi tarixdən daha çox xalq hafızəsində yaşayan qəhrəmanı ön plana çıxarır. Həsən Bağban'ın obrazında Məşrutə hərəkatının sosial bazasını, xalq içərisindən çıxan və “el və vətən” dərini daşıyan mübariz insan tipini yaratmağa çalışır.

Nəsr yaradıcılığı

Məhəmmədağlı Zehtabi'nin bədii irsində nəsr əsərləri sayca çox olmasa da, onun dünyagörüşünün başqa bir tərəfini g humanist düşüncəsini üzə çıxarır. Təbriz'də 1982-ci ildə çap olunmuş “Qoy Olsun On” kitabında ədibin yer alan hekayələrdə Güney Azərbaycan'ın tarixindən, insanlarından və həyat hadisələrindən bəhs edir.

Topludakı bəzi hekayələr hekayə-xatirə karakteri daşıyır. Kitabın da adını daşdığı “Qoy Olsun On” hekayəsinin mövzusu İranİraq savaşının doğurduğu ağır sosial nəticələrlə bağlıdır. Savaş insanların həyatını dağıdır, ailələr başsız, uşaqlar yetim qalır. Belə bir şəraitdə doqquz uşağını çətinliklə dolandıran Azərbaycanlı kontor işçisi yetim qalmış daha bir uşağı öz himayəsinə götürmək qərarına gəlir: “qoy doqquz yox, on olsun”. (Məmmədli, 2000 :76)

Sadə süje üzərində qurulan hekayənin mənəvi ağırlıq mərkəzi də məhz buradadır. Zehtabi savaşın yaratdığı fəlakətin qarşısına adi insanın mərhəmətini və təmənnasız xeyirxahlığını çıxarır. Maddi çətinlik içərisində yaşayan insan özündən də ağır vəziyyətə düşmüş uşağa arxa çevirmir.

Bu mənada “Qoy Olsun On ” Zehtabi'nin siyasi və milli mövzulu əsərlərindən fərqlənsə də, onun ümumi yaradıcılıq mövqeyindən kənara çıxmır. Burada da insanın mənəvi ləyaqəti əsas meyar olaraq qalır.

Tarix və dil konsepsiyası

1979-cu ildə Pəhləvi rejiminin devrilməsindən sonra Məhəmmədağlı Zehtabi uzun illərin ayrılığından sonra İran'a qayıtdı. Otuz ilə yaxın davam edən mühacirətdən sonra yenidən Təbriz'də, öz xalqının içərisində yaşamaq onun həyat və fəaliyyətində yeni mərhələ açdı.

Təbriz Universiteti'ndə Azərbaycan Türkcəsi və Ərəb dilini tədris edən alim ana dilini öyrənmək istəyən yüzlərlə gəncin marağı ilə

qarşılaşdı. Bu, onun üçün ana dilində sistemli təhsil imkanından məhrum edilmiş bir cəmiyyətin öz dilinə qayıdış ehtiyacının göstəricisi idi.

Məhz dərs vəsaitlərinə olan ehtiyacı nəzərə alaraq Zehtabi dilçilik sahəsində fəaliyyətini genişləndirdi. “Müasir Azərbaycan Ədəbi Dilinin Leksikolojisi”, “Ana Dilimizi Öyrənək”, “Ana Dilimizi Necə Yazmaq” kimi əsərlərin meydana gəlməsi bu ehtiyacla bağlı idi.

Zehtabi'nin fəaliyyəti universitet ortamı ilə məhdudlaşmırdı. O, Təbriz'də Azərbaycan Türkcəsinin öyrədilməsi üçün təşkil edilən kursların yaradılmasında yaxından iştirak edir, müəllim və gənclərin hazırlanmasına çalışırdı. İnqilabdan sonra Təbriz radio və televiziyyonunda Azərbaycan Türkcəsində veriliş aparacaq kadrların yetişdirilməsində də onun rolu olmuşdur.

1981-ci ildə “Mütərəqqi İran Türklərinin Rövnəfikirlər (Ziyalılar) Cəmiyyəti”nin yaradılmasında iştirak etmiş, *Birlik* adlı Farsca və Türkcə aylıq nəşrin meydana gəlməsinə təşəbbüs göstərmişdir. (Talıblı, 2022)

Təbriz'də fəaliyyət göstərən “Azərbaycan Mədəniyyət Ocağı” da onun maarifçilik fəaliyyətinin mühüm adreslərindən biri idi. Zehtabi burada uzun illər Azərbaycan ədəbiyyatı, dili və tarixi ilə bağlı mühazirələr oxuyur, gənclərlə işləyirdi.

Onun qəzetçilik və tərcümə fəaliyyəti də bu ümumi maarifçilik xəttinin tərkib hissəsidir. Berlində *Ərk* dərgisinin, Bağdad'da isə müxtəlif dillərdə *İttihad Yolu* nəşrinin çapında iştirak etmiş, Fransız ədəbiyyatından tərcümələr etmişdir. Əliağa Vahid'lə birlikdə klassik ədəbiyyatdan tərcümələri də onun çoxşaxəli ədəbi fəaliyyətini göstərir.

Zehtabi dilçiliklə yanaşı ədəbiyyat tarixi və folklor məsələlərinə də müraciət etmişdir. “İslama Qədərki İran Türklərinin Dili və Ədəbiyyatı”, “Əruzun Türk Folklorundakı İzləri” kimi araşdırmaları onun dil, ədəbiyyat və folkloru bir-biri ilə əlaqədə öyrənmək cəhdinin nəticəsi idi.

Əslində, Zehtabi'nin müəllim, dilçi, tarixçi və ədəbiyyatşünas fəaliyyətini bir-birindən ayırmaq çətinidir. Bu sahələrin hamısını birləşdirən əsas xətt ana dili və milli hafizənin qorunması idi. O, elmi araşdırmanı maarifçilikdən, maarifçiliyi isə milli özünüdərkədən ayrı təsəvvür etmirdi.

Məhəmmədağlı Zehtabi'nin elmi irsinin ən geniş və eyni zamanda ən çox müzakirə tələb edən istiqamətlərindən biri İran Türklərinin qədim tarixi ilə bağlı araşdırmalarıdır. Onun bu sahəyə müraciət etməsinin əsas səbəbi mövcud İran tarixşünaslığında Azərbaycan Türklərinin tarixi və etnik mənşəyi haqqında irəli sürülən konsepsiyalarla razılaşmaması idi. Zehtabi'yə görə, İran Türklərinin qədim keçmişi ya kifayət qədər araşdırılmamış, ya da hakim milli ideologinin təsiri altında bir tərəfli təqdim edilmişdi.

Bu mövqedən çıxış edərək o, uzun illər topladığı materyalları “İran Türklərinin Əski Tarixi” adlı iri həcmli əsərində ümumiləşdirmişdir. Əsərin birinci cildi ən qədim dövrlərdən Makedoniyalı İskəndər'in yürüşlərinə qədərki tarixi əhatə edir.

Zehtabi burada Yaxın Şərqi qədim xalqları, dövlətləri, dilləri və mədəniyyətləri arasında əlaqələr qurmağa, qədim mənbələrdəki etnonim, toponim və dil materyallarını Türk tarixi kontekstində şərh etməyə çalışır. Onun tədqiqat metodunda tarixi mənbələrlə yanaşı dil faktları, yer adları, folklor və etnoqrafik materiallardan da istifadə edilir. “Cənubi Azərbaycan Tarix Elminə Bir Baxış” bölməsində Zehtabi İran tarixşünaslığının bir sıra nümayəndələrini, xüsusilə Həsən Pirniya'nın “İran-e Bastan” əsərindəki etnik mənşə konsepsiyasını tənqid edir. Onun fikrincə, Azərbaycan Türklərinin sonradan Türkləşmiş İrandilli əhali olması haqqında nəzəriyyə kifayət qədər əsaslandırılmamışdır. (Zehtabi, 1999:175)

Zehtabi bu yanaşmaya alternativ olaraq İran və Azərbaycan ərazilərində Türk dilli əhalinin tarixinin daha qədim dövrlərə gedib çıxdığını irəli sürür, fikrini arkeoloji materyallar, toponimlər, folklor və dil paralelləri ilə əsaslandırmağa çalışır.. Zehtabi'nin əsas xidməti rəsmi tarix konsepsiyasına alternativ suallar verməsi, Güney Azərbaycan Türkünün öz tarixini araşdırmaq haqqını elmi və ictimai problemə çevirməsidir.

Bu baxımdan onun “İslam'a Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı” əsəri də səciyəvidir. Zehtabi kitabın girişində qədim tarixi yalnız siyasi hadisələrin ardıcılığı kimi deyil, dil və ədəbiyyat tarixini anlamağın zəruri şərti kimi təqdim edir. Onun fikrincə, xalqın dilinin və ədəbiyyatının keçdiyi yolu öyrənmək üçün həmin xalqın siyasi, iqtisadi və mədəni tarixini də nəzərə almaq lazımdır.

Bu metodoloji fikir özlüyündə əhəmiyyətlidir: Dil və ədəbiyyat tarixi ictimai tarixdən təcrid edilə bilməz.

Zehtabi ömrünün sonuna qədər pədaqojik fəaliyyətini davam etdirdi. Onun maarifçilik modeli rəsmi təhsil sistemi ilə məhdudlaşmırdı. Müxtəlif dərəcələrdə, kurslarda və kiçik qruplarda Azərbaycan Türkcəsini, tarixini və mədəniyyətini təmənnəsiz öyrətməsi Güney Azərbaycan mühitində alternativ maarifçilik ənənəsinin yaranmasına xidmət edirdi.

Onun üçün milli şüurun formalaşmasının ilkin şərti insanın öz dilini, tarixini və mədəniyyətini bilməsi idi. Buna görə kitab yazmaqla müəllimlik etmək Zehtabi'nin fəaliyyətində eyni məqsədin iki müxtəlif formasıdır.

Bir tərəfdən elmi və publisistik əsərlər yazır, digər tərəfdən gənclərlə bilavasitə işləyirdi. Bu xüsusiyyət onu kabinet alimi çərçivəsindən çıxararaq alim-maarifçi tipinə yaxınlaşdırır.

Zehtabi'nin elmi irsinin Güney Azərbaycan üçün başlıca əhəmiyyəti də burada görünür: O, elmi biliyi milli özünüdərkən vasitəsinə çevirməyə çalışmışdır.

Zehtabi'nin şəxsiyyətində diqqəti cəhətlərdən biri öz fəaliyyətini ön plana çıxarmağa meyilli olmaması idi. O, daha çox gördüyü işdən, yazmaq istədiyi əsərlərdən, dil və tarix məsələlərindən danışır. Şəxsi taleyindən bəhs edəndə belə, söhbəti çox vaxt xalqın problemlərinə gətirib çıxarırdı.

Bu xüsusiyyət onun yaradıcılığında da aydın görünür. Şəxsi “mən” çox vaxt milli “biz”in içərisində əriyir. Sürgün, qütbət, həbs, vətəndən uzaqlıq kimi fərdi yaşantılar əsərlərində ümumiləşərək xalqın dil, kimlik və azadlıq problemlərinin ifadəsinə çevrilir.

Zehtabi çağdaş Güney Azərbaycan'da milli tarix, dil və kimlik məsələlərini ardıcıl araşdıran görkəmli tədqiqatçılardan biri idi. Onun həyat yolu ilə elmi fəaliyyəti arasında ciddi bir bütövlük vardır: Hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq, əsas qayəsi xalqın tarixi yaddaşının, ana dilinin və milli-mədəni varlığının qorunması idi.

Bu mövqeyinə görə müxtəlif siyasi mühitlərdə fərqli damğalarla üzləşmişdi. Vətəndə “pantürkist”, Sovet mühitində isə “millətçi” adlandırılması əslində onun hər iki ideoloji sistemə sığmayan müstəqil milli mövqeyinin nəticəsi idi.

Zehtabi yalnız yazıb-yaradan alim deyil, həm də yetişdirən ziyalı idi. Onun təsiri kitablarının sayı ilə məhdudlaşmırdı. Dərs dediyi tələbələr, yaratdığı və iştirak etdiyi kursları, ədəbi-mədəni məclislər və yetişdirdiyi gənclər onun fəaliyyətinin canlı davamçılarına çevrilmişdilər.

Ömrünün böyük hissəsini qütbətdə, sürgündə və siyasi təzyiqlər altında keçirən Məhəmmədağa Zehtabi 1998-ci ilin desabrında qəflətən vəfat etmiş və doğulduğu Şəbüstər'də dəfn olunmuşdur. Onun məzarı bu gün də xatirəsini yaşadan insanların ziyarət etdiyi məkanlardan biridir.

Qaynaqlar

ƏHMƏDOĞLU, A. (2016, 12 mart). Təbrizdən ötüb keçdi Mərəndi... *Xalq Cəbhəsi*.

ƏLƏKBƏRLİ, F. (2021). *Azərbaycan türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi: XIX-XX əsrlər* (C. 3). Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

- KAFKASYALI, A. (2002). *İran Türk Edebiyatı Antolojisi* (C. 5). Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- MƏMMƏDLİ, P. (1999). Cavabı 70 il boyu axtarılan sual. *21 Azər*, (2).
- MƏMMƏDLİ, P. (2000). Qəlbi daim millət sevgisi ilə döyünən ziyalı. *Güney Azərbaycan: Məqalə toplusu*. Orxan.
- MƏMMƏDLİ, P. (2015). *Dərdi bir qürbət, bir də vətən olan aydın (M. Zehtabi)*. Sabah.
- ŞƏHBAZİ, H. (t.y.). Zehtabının şeirində köhnə simvol yeni ruh qazanır... *Kulis.az*.
- TALIBLI, S. (2022, 1 iyul). Babək Qalası Qurultayı: Onun əhəmiyyəti və təsirləri barədə. *Ətəkyazı*.
- ZEHTABİ, M. (1367). *Bağban Eloğlu*.
- ZEHTABİ, M. (2011). *Başqa dilim, elim var mənim: Şeirlər* (P. Məmmədli, Translit., tərt. və ön söz). Elm.
- ZEHTABİ, M. (1975). *İran şahlarının 2500 illik cinayətləri* [Fars dilində].
- ZEHTABİ, M. (1999). *İran türklərinin əski tarixi* (2 cildə).
- ZEHTABİ, M. (M. Şəbüstərli). (1380). *İslama qədər İran türklərinin dili və ədəbiyyatı*. Əxtər.
- ZEHTABİ, M. (1379). *Müasir ədəbi azəri dili (səsdərf)*. Aşina.
- ZEHTABİ, M. (1982). *Qoy olsun on*.
- ZEHTABİ, M. (2011). *Şahin zəncirdə: Seçilmiş əsərləri*.
- ZEHTABİ, M., SADIQOĞLU, Ç. (2007). Azərbaycan ədəbiyyatı ən qədim dövrlərdə. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi* (6 cildə). Elm.

Pervane MEMMEDLİ [0000-0002-0297-7638](https://orcid.org/0000-0002-0297-7638)

Prof. Dr. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 14 Eylül 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 28 Eylül 2026

E-yayın tarihi: 5 Ekim 2026

Çıktı sayfa sayısı: 17

Kaynak sayısı: 17

İki Fərqli Kimlik və Mədəniyyəti Qarşılaşdırın Poetik Mətn: “Sən Osan, Mən də Buyam”

• Prof. Dr. Esmira FUAD ¹

Xülasə: Bu ictimai-siyasi və ədəbi əhəmiyyətli qarşılaşdırmanı poetikləşdirən Güney Azərbaycan'ın yetirdiyi böyük aydın-pedaqoq, ədəbiyyatşünas, tarixçi, milli mədəni fəal kimi tanınan Məhəmməd Tağı Zehtabi'dir. XX yüzilin ikinci yarısında Güney Azərbaycan'da yetişən görkəmli alim hələ gənc yaşlarından öz xalqının azadlığı və milli varlığı uğrunda mübarizə meydanına atılmışdır. 1923-cü ilin oktyabrında Təbriz yaxınlığındakı Şəbistər qəsəbəsində anadan olan Zehtabi 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə Güney Azərbaycan'da açılmış Təbriz Universiteti'nin ilk məzunlarından olub. Universitet təhsilini başa çatdırmaq və İran'dakı rejimin siyasi təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün Şimali Azərbaycan'a mühacirət edib. 1979-cu ildə Pəhləvi rejimi yıxıldıqdan sonra Təbriz'ə qayıdıb. Milli fəal Azərbaycan Demokrat Firqəsi'nin üzvü olub və Firqə'nin 1-ci qurultayında Şəbüstər bölgəsinin nümayəndəsi kimi iştirak edib.

Açar sözlər: Məhəmməd Tağı Zehtabi, Cənubi Azərbaycan, Azərbaycan Türkcəsi, Azərbaycan ədəbiyyatı, şeir.

¹ AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, filoloji elmləri doktoru, Əbədi Turan Kitab fondunun rəhbəri, e-post: esmirafuad@gmail.ru; ORCID: 0000-0002-8794-608X

İki Farklı Kimlik ve Kültürü Karşılaştıran Poetik Metin: “Sen Osun, Ben de Buyum”

• Prof. Dr. Esmira FUAD ¹

Özet: Bu toplumsal-siyasi ve edebî açıdan önem taşıyan karşılaştırmayı şiirleştiren kişi, Güney Azərbaycan'ın yetiştirdiği büyük aydın, eğitimci, edebiyat bilimci, tarihçi ve millî kültür faali olarak tanınan Muhammed Taki Zehtabi'dir. XX. yüzyılın ikinci yarısında Güney Azərbaycan'da yetişen seçkin bilim insanı, daha genç yaşlarından itibaren halkının özgürlüğü ve millî varlığı uğrunda mücadeleye atılmıştır.

1923 yılının Ekim ayında Tebriz yakınlarındaki Şebister kasabasında doğan Zehtabi, 1946 yılında Azerbaycan Millî Hükûmeti döneminde Güney Azerbaycan'da açılan Tebriz Üniversitesi'nin ilk mezunlarından biri olmuştur. Üniversite eğitimini tamamlamak ve İran'daki rejimin siyasi takibatından kurtulmak amacıyla Kuzey Azerbaycan'a göç etmiştir.

1979 yılında Pehlevi rejiminin yıkılmasının ardından Tebriz'e dönmüştür. Millî bir faaliyet adamı olan Zehtabi, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın üyesi olmuş ve Fırkanın I. Kurultayı'na Şebister bölgesinin temsilcisi olarak katılmıştır.

Anahtar sözcükler: Muhammed Taki Zehtabi, Güney Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan edebiyatı, şiir.

¹ Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Edebiy Enstitüsü; Filoloji Bilimler Doktoru, Ebedî Turan Kitap Vakfı Başkanı; E-posta: esmirafuad@gmail.ru; ORCID: 0000-0002-8794-608X

A Poetic Text Comparing Two Different Identities and Cultures: “You Are That, and I Am This”

• Esmira FUAD ¹

Abstract: This socio-political and literary comparison was rendered into poetic form by Mohammad Taghi Zehtabi, one of the prominent intellectuals produced by South Azerbaijan, known as an educator, literary scholar, historian, and national-cultural activist. A distinguished scholar who emerged in South Azerbaijan in the second half of the twentieth century, Zehtabi became involved from an early age in the struggle for the freedom and national identity of his people.

Born in October 1923 in the town of Shabestar, near Tabriz, Zehtabi was among the first graduates of Tabriz University, which was established in South Azerbaijan during the period of the Azerbaijan National Government in 1946. In order to complete his university education and escape political persecution by the regime in Iran, he emigrated to Northern Azerbaijan. Following the fall of the Pahlavi regime in 1979, he returned to Tabriz.

As a national activist, Zehtabi was a member of the Azerbaijan Democratic Party (Firqah) and participated in the Party's First Congress as a representative of the Shabestar region.

Keywords: Mohammad Taghi Zehtabi, South Azerbaijan, Azerbaijani Turkic, Azerbaijani literature, poem.

¹ Institute of Literature of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Doctor of Philological Sciences, Head of the Əbədi Turan Book Foundation, Email: esmirafuad@gmail.ru; ORCID: 0000-0002-8794-608X

متنی شاعرانه در مقایسه دو هویت و فرهنگ متفاوت:

«تو آنی، من هم اینم»

• پروفسور دکتر اسمیرا فواد^۱

چکیده: این مقایسه که از نظر اجتماعی - سیاسی و ادبی دارای اهمیت است، توسط محمدتقی زهتابی، از روشنفکران برجسته پرورش یافته در آذربایجان جنوبی که به عنوان آموزگار، پژوهشگر ادبیات، مورخ و فعال فرهنگی - ملی شناخته می شود، به زبان شعر درآمده است. این دانشمند برجسته که در نیمه دوم قرن بیستم در آذربایجان جنوبی بالید، از همان سال های جوانی به عرصه مبارزه برای آزادی و موجودیت ملی مردم خود گام نهاد.

زهتابی در اکتبر سال ۱۹۲۳ در شهر شبستر، در نزدیکی تبریز، به دنیا آمد. او در سال ۱۹۴۶ و در دوره حکومت ملی آذربایجان، از نخستین فارغ التحصیلان دانشگاه تبریز بود که در آذربایجان جنوبی تأسیس شده بود. وی برای تکمیل تحصیلات دانشگاهی و رهایی از تعقیب های سیاسی رژیم ایران، به آذربایجان شمالی مهاجرت کرد.

پس از سقوط رژیم پهلوی در سال ۱۹۷۹، زهتابی به تبریز بازگشت. او به عنوان یک فعال ملی، عضو فرقه دموکرات آذربایجان بود و در نخستین کنگره این فرقه، به عنوان نماینده منطقه شبستر شرکت کرد.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، آذربایجان جنوبی، زبان ترکی، ادبیات آذربایجان، شعر.

^۱ آکادمی ملی علوم آذربایجان، انستیتوی ادبیات؛ دکترای علوم زبان شناسی و ادبیات، رئیس بنیاد کتاب «توران ابدی»؛ ایمیل: esmirafuad@gmail.ru اورسید: 0000-0002-8794-608X

VARLIQ ^{واریق}

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür və Toplum Araşdırmaları Dərgisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 165-173
Telif Haqqı©Varlıq Dərgisi

İki Fərqli Kimlik və Mədəniyyəti Qarşılaşdıran Poetik Mətn: “Sən Osan, Mən də Buyam”

• Prof. Dr. Esmira FUAD

Anglo-İrland əsilli Amerikalı politoloq, Kornell Universitetinin professoru, millət anlayışını “xəyali icma” kimi karakterizə etməsi ilə məşhurlaşan Benedikt Anderson’un “Vətən” sözünün içərisini anladan: “*Vətən odur ki, onun yolunda şərafət ölmək olar. Bu, elə bir dəyərdir ki, öz həyatını “Uf!” demədən ona qurban vermək olar. Vətənin nümayəndəsi - əsas ideoloji, etik və estetik sembolu D bəlihsiz əsgərin məzarıdır...*” fikirləri çağımızın bütöv Azərbaycan Türklərinin, oğul və qızlarının Vətənə baxışı ilə və otuz ilə yaxın Erməni əsarətində qalmış Qarabağ’ın azad olunması uğrunda canını fəda edən, ölümün gözüne dik baxan ərənlərimizin həmin anda düşündükləri ilə üst-üstə düşür... (Fuad, 2024)

Azərbaycan’ın güneyində və quzeyində adı eyni sevgi və ehtiramla anılan milli ziyahlarımızdan” (Aydınoglu, 2023) - Güney Azərbaycan milli-mədəni hərəkatının görkəmli simalarından biri, “coşğun vətənsevər və millət fədaisi” kimi dəyərləndirilən, alim, tarixçi, dilçi, şair və publisist olaraq tanınan Məhəmmədağa Zehtabi (Kirişçi) də dönməz əqidəsinə, milli məfkurənin daşıyıcısı olduğuna görə evində şübhəli bir şəkildə can verdiyi zaman, əminliklə deyə bilərik ki, eyni düşüncədə olub, ölümün gözüne dik baxıb. El, millət, amal uğrunda şəhid olub,

fədakarlıq örnəyi olduğunu təsdiqləyib və şəhadətə yüksəlib. Çünki ömür yolu Azərbaycan'ın bütövlük məfkurəsinin formalaşması uğrunda mübarizənin ön sıralarında keçən professor M.T. Zehtabi "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı kitabı ilə Azərbaycan tarixini saxtalaşdıranların mənfur niyətlərini ifşa edərək, Pəhləvi rejiminin Güney Azərbaycan Türklərinə qarşı yürütdüyü asimilasiya siyasətinin iç üzünü acmış, saxta tarixçiliyin qondarma müəlliflərini başı üstündə qoymuşdu. Tarixi faktları olduğu kimi təqdim edən bu orijinal araşdırma, təsadüfi deyil ki, "*Güney Azərbaycan Türklərinin tarixçiliyində dönüş nöqtəsi hesab olunur. Güney Azərbaycan Türklərinin milli oyanışında professor Zehtabi'nin rolu və təsiri çox geniş və dərin*.. (Kulis.az).

Tarixçi alimin "*ölünmsüz əsəri olan "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı kitabının Türkiyə Türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq nəşr olunması*" (Gunaz.tv) da təsadüfi deyil...

Məhəmməd Tağı Zehtabi (Kirişçi) ölünmsüzlüyünü Ana dilinin qoruyucusu olmaqla hələ sağlığında ikən qazandı... Fədakar alim bildirdi, dərin-dərinə anlayırdı ki, dil millətin varlığının pasportudur. Dilə qoyulan qadağalar xalqın daxilindəki milli oyanış və etiraz dalğasını daha da alovlandırır. Təzyiq nə qədər güclü olarsa, daxili partlayış və azadlıq arzusu bir o qədər sarsıdıcı olar, gerçəyini bütün ruhu ilə dərk edirdi. Ona görə də Pəhləvi rejiminin Türk dilinə qənim kəsilməsinə qarşı açıq etirazını bildirən "Sən osan, mən də buyam" adlı şeirini Təbriz'də olarkən - 22 Azər 1325//1946-cı ildə yazıb və iki fərqli kimlik və mədəniyyəti uğurlu şəkildə qarşılaşdırıb. Bu eşsiz əsər həm Şahlıq rejimi dönməndə, həm də İslam rejimi zamanı dillər əzbərinə çevrilib:

"Su" deyibdir mənə əvvəldə anam, "ab" ki, yox,
 "Yuxu" öyrətdi uşaqlıqda mənə, "xab" ki, yox...
 İlk dəfə ki, "çörək" verdi mənə, "nan" demədi,
 Əzəliyə mənə "duzdanə" "nəməkdən" demədi.
 Anam "əxtər" deməyibdir mənə, "ulduz" deyib o,
 Su donanda deməyibdir "yəx"di bala, "buz" deyib o.
 "Qar" deyib, "bərf" deməyib, "dəst" deməyib, "əl" deyib o,
 Mənə heç vaxt "biyə" söyləməyib, "gəl" deyib o.
 Yaxşı xatırlayıram, yaz günü axşam çağılar,
 Bağçanın günçixanında ki, ılıq gün yayıla.
 "Gəl deyərdi darayım başıvı, ey nazlı bala,
 Gəlmədən gər, bacıvun astaca zülfün dararam".
 O deməzdi ki, "biyə şane zənəm bir səri to,
 Gən nəayi be zənəm şane səri-e xahər-e to".
 Bəli, daş yağsa da göydən, sən osan, mən də buyam,
 Var sənənin başqa anam, vardı mənə başqa anam.
 Özümə məxsus olan başqa elim vardı mənə,
 Elimə məxsus olan başqa dilim vardı mənə.
 İstəsən qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək,

*Veribən qol-qola bundan sonra bir yolda gedək.
 Əvvəla, özgə küləklərlə gərək axmayasan,
 Saniyə, varlığımıza, xalqımıza xor baxmayasan.
 Yoxsa gər zor deyəsən, millətimizi xar edəsən,
 Gün gələrsə səfəh çönər, məcbur olarsan gedəsən!*
 (Azərbaycan Ruznamesi)

Güney Azərbaycan milli hərəkatının və ana dili uğrunda mübarizənin rəmzi hesab olunan, ana dilinin saflığını, milli kimliyi və Fars şovinizminə qarşı kəskin etirazı bədii şəkildə ifadə edən “Sən osan, mən də buyam!” qəzəli böyük bir siyasi və tarixi uzaqgörənliyin sonucu olaraq ərsəyə gəldi. Şair M.T. Zehtabi zülm və basqı üzərində qurulan rejimlərin, asimilasiyon siyasətlərinin gec-tez iflasa uğrayacağını bilirdi. Onu da yaxşı bilirdi ki, əgər bir millətin haqqı tapdalanarsa, onun dilinə qadağalar qoyularsa, o millətin daxili müqaviməti getdikcə artaraq partlayışa səbəb olacaq və tarixin çarxı tərsinə fırlanacaqdır. Ona görə də şeirin özəlliklə son beytinin misraları daha kəskin və xəbərdarlıq xarakterlidir:

*Yoxsa gər zor deyəsən, millətimizi xar edəsən,
 Gün gələrsə səfəh çönər, məcbur olarsan gedəsən!*

Bu beyt eyni zamanda tarixi xəbərdarlıq və o qədər də uzaq olmayan gələcəyin proqnozudur...

“*Var sənin başqa anan, vardı mənim başqa anam*” misrası ictimai-fəlsəfi yüklüdür, iki fərqli kimlik və mədəniyyətin açıqca qarşılaşdırılmasıdır. Əslində misradakı “Ana” obrazı sembolik karakter daşıyır. “Ana” “Vətən”, “millət”, “mədəniyyət”, milli mənsubiyyət mənalarını qapsayır. Şair qarşı tərəfə - Fars şovinizminə və asimilasiyon siyasəti yürüdən millətçilərə xatırladır ki, biz eyni kökdən, eyni mədəniyyətdən deyilik. Hər bir xalqın öz tarixi, öz dili və öz coğrafiyası var. Birini digərinin içində əritmək, yox etmək təbiət qanunlarına ziddir və etnik cinayətdir və bu zorakılıq zamanı gəlincə, bumeranq kimi özünə qarşı yön alacaqdır.

Ana dilinin saflığını qorumaq misiyonuna və beşikdən gələn səslərə, laylay dilinə sadıq qalan şair M.T. Zehtabi şeirin ilk beytlərindən bədii qarşıdurma-antitez üsulundan istifadə edir. O, Azərbaycan Türkcəsindəki sözlərlə həmin sözlərin Fars dilindəki ekvivalentlərini qarşı-qarşıya qoyur: “*su və ab, yuxu və xab, çörək və nan, ulduz və əxtər, buz və yəx, qar və bərf, əl və dəst, nəhayət, gəl və biya*” kimi... Bu tutuşdurma sadəcə kəlmələrin lüğətdə ifadəsini tapan fərqi deyil. Şair bu tutuşdurma ilə açıqlayır ki, insanın ana dili onun fitrətinə, hələ beşikdə ikən anasının laylası ilə qanına işləyir. İnsan dünyanı anasının ona öyrətdiyi dil ilə dərk edir. “*Mənə dil açanda ab, nan, bərf, dəst, nəməkdən, yəx, biya deməkdir*” deməklə, Zehtabi onun Ana dilinin, milli təfəkkürünün süni (yapay) şəkildə başqa bir mədəniyyətlə əvəzlənə bilməyəcəyini vurğulayır.

“Sən osan, mən də buyam!” qəzəli bərabərhüquqlu, qardaşcasına birgəyaşayışa çağırışdır. Ana dilinin qoruyucusu misiyonunu şərəflə yerinə yetirən təəssübkeş ziyalı kimi, M.T. Zehtabi təcavüzkar və ya nifrət dolu bir dil işlətmir. Əksinə, o, sülh və qardaşlıq, bərabərlik təklif edir, qardaşlığın şərtlərini açıqlayır: “İstəsən qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək...” Və bu qardaşlığın çox ciddi və qəti şərtləri var. Ən əvvəl milli mənliliyinə hörmətlə yanaşmağı öyrənməlisən ki, “Varlığımıza, xalqımıza xor baxmayasan...”

Şairin müstəqil düşüncə və daxili iradəsi isə “*Özgə küləklərlə gərək axmayasan...*” misrasında daha çox özünü göstərir. M.T. Zehtabi anlatmaq istəyir ki, müstəqil düşüncəyə sahib olmaq və daxili iradə nümayiş etdirmək üçün gərək imperiya ambisiyalarından və yad təsirlərdən tamamilə uzaq olasan...

Bu poetik açıqlamaları ilə şair bəyan edir ki, gerçək qardaşlıq və birlik yalnız bərabərhüquqlu şərtlərlə, bir-birinin dilinə və varlığına hörmət etməklə mümkündür. Bir tərəfin özünü digərindən üstün görməsi qardaşlıq yox, əsarətdir.

“Sən osan, mən də buyam!” qəzəli olduqca sadə bir dil ilə qələmə alınıb. Bu dil xalq dilinə yaxın və axıcıdır. Ananın uşağı çağırma səhnəsi-bədii lövhə şeirə xüsusi bir səmimiyyət və emosionallıq (duyqusallıq) gətirir.

Şeir boyu davam edən Türk və Tars sözlərinin qarşıdurması düşüncənin oxucuya birbaşa və dərinlən çatmasına kömək edir.

Şeir klasik əruz vəzninin ritmik imkanlarından və güclü qafiyə sistemindən istifadə edilməklə yazılıb ki, bu da onun şüarvari, yaddaqalan və gürsəli (tribun poeziyası) olmasını təmin edir.

Məhəmmədağı Zehtabi'nin biyoqrafi yazarları bildirirlər ki, 1998-ci ilin dekabrın 23-də Avropa səfərindən qayıtdıqan bir gün sonra, milli haqlar uğrunda dönməz mübariz, məfkurə qəhrəmanı sayılan bu nadir ziyalı Şəbüstər'dəki ata-baba mülkündə şübhəli şəkildə dünyasını dəyişib. Onun səpdiyi toxumlar isə yalnız İran Türkləri arasında deyil, Türk dünyasında da yayılıb cücərir.

Sonuç

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Məhəmməd Tağı Zehtabi Güney Azərbaycan'ın 20-ci əsr ictimai-mədəni və elmi fikir tarixində mühüm yer tutan çoxşaxəli şəxsiyyətlərdən biri idi. Onun alim, dilçi, tarixçi, ədəbiyyatşünas, şair və maarifçi kimi fəaliyyəti vahid bir məqsəd D Azərbaycan xalqının tarixi hafizəsinin, milli-mədəni kimliyinin və ana dilinin qorunması və inkişaf etdirilməsi düşüncəsi ətrafında birləşir.

M.T. Zehtabi elmi araşdırmalarında Azərbaycan Türkcəsinin tarixi və dil quruluşu, Azərbaycan xalqının keçmişi və milli-mədəni irsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmiş, bədii yaradıcılığında isə Vətən, ana dili, milli birlik, azadlıq və xalqın taleyi kimi mövzuları ön plana çıxarmışdır.

Zehtabi'nin irsi yalnız bir alimin və ya şairin yaradıcılığı kimi deyil, Güney Azərbaycan'da milli-mədəni düşüncənin formalaşması prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Onun əsərlərində elm və ədəbiyyat bir-birini tamamlayaraq milli hafizənin qorunmasına xidmət edir. Bu baxımdan Məhəmməd Tağı Zehtabi yaradıcılığı Güney Azərbaycan ədəbiyyatında ana dili və milli kimlik probleminin öyrənilməsi üçün mühüm elmi-bədii mənbədir.

Qaynaqlar

FUAD, Esmira (2024). *Güney Azərbaycan Etnokulturoloji Dəyərlər Diskursunda*. Bakı: Elm və Təhsil.

AYDINOĞLU, Tahir (2023, 24 avqust). "Güneydə Milli Haqlar Uğrunda Dönməz Mübariz." *Xalq qəzeti*. Erişim adresi: [Xalq qəzeti _ makale](#) (Erişim: 25.09.2026).

RƏHMANİFƏR, Məhəmməd (2025, 10 mart). "İran'da Azərbaycanlı Kimliyi Uğrunda Vuruşan Tarixçilər D Araşdırma." *Kulis.az*. Erişim adresi: [Kulis.az _ makale](#) (Erişim: 25.09.2026).

GÜNAZ TV. Erişim adresi: [GünAz TV _ kaynak](#) (Erişim: 25.09.2026).

AZƏRBAYCAN RUZNAMƏSİ (2021, 20 fevral). "Professor Zehtabının 'Sən osan, mən də buyam' şeiri yaxud ədəbi qiraətçinin cəsarəti." *Azərbaycan Ruznaməsi*. Erişim adresi: [Azərbaycan Ruznaməsi _ yazı](#) (Erişim: 25.09.2026).

Esmira FUAD [0000-0002-8794-608X](#)

Prof. Dr. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 20 Eylül 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 30 Eylül 2026

E-yayın tarihi: 5 Ekim 2026

Çıktı sayfa sayısı: 9

Kaynak sayısı: 5

İran Türkçülüynün Fikir Öncülərindən Biri Prof. Dr. Məhəmməd Tağı Zehtabi

• **Yaşar (Ali) PURALI** ¹

Xülasə: Bu məqalə professor Məhəmmədağı Zehtabi'nin İran'da Türkçülük düşüncəsinin inkişafındakı yerini onun həyat yolu, ana dili maarifçiliyi, tarixçilik fəaliyyəti və müxtəlif Türk topluluqları ilə mədəni əlaqələri əsasında araşdırır. Tədqiqat bioqrafik yazıların, bibliografik araşdırmaların, kitab təqdimatlarının və xatirələrin tematik müqayisəsinə əsaslanır. Məqalənin əsas tezisi budur ki, Zehtabi İran Azərbaycanı'nda yetişsə də, dil, tarix və milli kimlik haqqında düşüncəsini İran Türkləri miqyasında qurmuşdur. Ana dilinin öyrənilməsi üçün hazırladığı əsərlər, İran Türklərinin keçmişini ayrıca tədqiqat mövzusunə çevirməsi, Qaşqay, Xələc, Türkmən və Şahsevən ziyalıları ilə əlaqələri bu geniş düşüncə dairəsini göstərir. Müxtəlif müəlliflərin onun irsi haqqında qiymətləndirmələri dil, tarixi hafizə və mədəni həmrəylik arasındakı əlaqə baxımından təhlil olunur. "İran Türkçülüynün fikir öncüllərindən biri" ifadəsi onun bu istiqamətləri birləşdirən maarifçi və yönverici rolunun qiymətləndirilməsidir. "İran Türklərinin Əski Tarixi"ndəki təxminən yeddi minillik keçmiş haqqında tarixi yanaşma müəllifin milli tarix anlayışı kimi nəzərdən keçirilir; bu tarixi yanaşmanın düşüncə tarixindəki əhəmiyyəti ilə tarixi doğruluğu fərqləndirilir. Zehtabi'nin irsi İran Türklərinin öz dilində öz keçmişi və kimliyi haqqında düşünməsi üçün yaratdığı imkanlar baxımından qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Məhəmmədağı Zehtabi, İran'da Türkçülük, İran Türkləri, İran Azərbaycanı, ana dili, tarixi hafizə; milli özünüdərək; maarifçilik.

1 Kanada'da yayımlanan *TURUK Akademik və Araşdırma Dərgisi* ilə *Azerbaijan Post*'un naşiri, jurnalist və baş redactor.
e-poçt: alipoorali@turuk.org; ORCID: 0009-0001-7573-854X.

İran Türkçülüğünün Fikir Öncülerinden Biri Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi

• Yaşar (Ali) PURALI¹

Özet: Bu makale, Prof. Muhammed Taki Zehtabi'nin İran'da Türkçülük düşüncesinin gelişimindeki yerini; hayatı, ana dili konusundaki eğitim ve aydınlatma faaliyetleri, tarihçilik çalışmaları ve farklı Türk topluluklarıyla kurduğu kültürel ilişkiler temelinde incelemektedir. Araştırma; biyografik yazıların, bibliyografik çalışmaların, kitap tanıtımlarının ve hatıraların tematik karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Makalenin temel tezi, Zehtabi'nin İran Azerbaycanı'nda yetişmiş olmakla birlikte dil, tarih ve millî kimlik konusundaki düşüncelerini İran Türkleri ölçeğinde şekillendirmiş olduğudur. Ana dilinin öğrenilmesi amacıyla hazırladığı eserler, İran Türklerinin geçmişini müstakil bir araştırma konusu hâline getirmesi, Kaşkay, Halaç, Türkmen ve Şahseven aydınlarıyla kurduğu ilişkiler, onun geniş düşünce ufkunu ortaya koymaktadır. Farklı yazarların Zehtabi'nin mirasına ilişkin değerlendirmeleri; dil, tarihî hafıza ve kültürel dayanışma arasındaki ilişki açısından ele alınmaktadır. "İran Türkçülüğünün fikir öncülerinden biri" niteliği, onun bu alanları bir araya getiren aydınlatıcı ve yönlendirici rolüne ilişkin bir değerlendirmedir. *İran Türklerinin Eski Tarihi* adlı eserinde ortaya koyduğu yaklaşık yedi bin yıllık geçmişe ilişkin tarih anlayışı, yazarın millî tarih tasavvuru çerçevesinde ele alınmakta; bu tarih anlayışının düşünce tarihindeki önemi ile tarihsel doğruluğu birbirinden ayrılarak değerlendirilmektedir. Zehtabi'nin mirası, İran Türklerinin kendi dillerinde kendi geçmişleri ve kimlikleri üzerine düşünmelerine sağladığı imkânlar bakımından değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Muhammed Taki Zehtabi, İran'da Türkçülük, İran Türkleri, İran Azerbaycanı, ana dili, tarihî hafıza, millî öz bilinç, aydınlanma.

¹ Kanada'da yayımlanan *TURUK Akademik ve Araştırma Dergisi* ile *Azerbaijan Post'*un Yayıncısı, Gazetecisi ve Genel Yayın Yönetmeni.
e-posta: alipoorali@turuk.org; ORCID: 0009-0001-7573-854X.

Prof. Dr. Muhammadtaqi Zehtabi: One of the Intellectual Pioneers of Turkism in Iran

• Yashar (Ali) POORALI ¹

Abstract: This article examines Professor Mohammad Taqi Zehtabi's place in the development of Turkist thought in Iran through his life trajectory, mother-tongue educational activities, historical scholarship, and cultural ties with various Turkic communities. The study is based on a thematic comparison of biographical writings, bibliographical studies, book presentations, and memoirs. Its central argument is that, although Zehtabi emerged from Azerbaijan of Iran, he developed his thinking on language, history, and national identity within a framework encompassing the Turks of Iran. His works intended to facilitate mother-tongue learning, his treatment of the history of the Turks of Iran as an independent subject of research, and his connections with Qashqai, Khalaj, Turkmen, and Shahsevan intellectuals demonstrate the breadth of his intellectual outlook. Various authors' assessments of his legacy are analysed in terms of the relationship between language, historical memory, and cultural solidarity. The designation "one of the intellectual pioneers of Turkism in Iran" characterises his educational and guiding role in bringing these strands together. The thesis of a past extending approximately seven thousand years, advanced in his work *The Ancient History of the Turks of Iran*, is considered within the framework of his conception of national history; its significance in intellectual history is distinguished from its historical substantiation. Zehtabi's legacy is evaluated in terms of the opportunities he created for the Turks of Iran to reflect on their past and identity in their own languages.

Keywords: Mohammad Taqi Zehtabi; Turkism in Iran; Turks of Iran; Azerbaijan of Iran; mother tongue; historical memory; national self-awareness; enlightenment.

¹ Publisher, Journalist, and Editor-in-Chief of the Canada-based *TURUK Academic and Research Journal* and *Azerbaijan Post*.
e-mail: alipoorali@turuk.org; ORCID: 0009-0001-7573-854X.

یکی از پیشگامان فکری ترک‌گرایی در ایران: پروفسور دکتر محمدتقی زهتابی

• یاشار (علی) پورعلی^۱

چکیده: این مقاله جایگاه پروفسور محمدتقی زهتابی را در روند شکل‌گیری و گسترش اندیشه ترک‌گرایی در ایران، بر اساس زندگی و فعالیت‌های وی، تلاش‌های روشنگرانه‌اش در زمینه زبان مادری، فعالیت‌های تاریخ‌نگارانه و روابط فرهنگی او با جوامع مختلف ترک بررسی می‌کند. پژوهش حاضر بر مقایسه موضوعی نوشته‌های زندگی‌نامه‌ای، تحقیقات کتاب‌شناختی، معرفی کتاب‌ها و خاطرات استوار است.

تز اصلی مقاله این است که زهتابی، هرچند در آذربایجان ایران پرورش یافته بود، اندیشه خود درباره زبان، تاریخ و هویت ملی را در مقیاس گسترده‌تر ترکان ایران شکل داده بود. آثاری که وی برای آموزش زبان مادری تألیف کرد، تبدیل گذشته ترکان ایران به موضوعی مستقل برای پژوهش، و نیز ارتباط او با روشنفکران قشقایی، خلیج، ترکمن و شاهسون، گستردگی این افق فکری را نشان می‌دهد.

ارزیابی‌های نویسندگان مختلف درباره میراث زهتابی از منظر پیوند میان زبان، حافظه تاریخی و همبستگی فرهنگی تحلیل می‌شود. تعبیر «یکی از پیشگامان فکری ترک‌گرایی در ایران»، ارزیابی نقش روشنگر و جهت‌دهنده او در پیوند دادن این حوزه‌ها با یکدیگر است.

رویکرد تاریخی زهتابی درباره گذشته‌ای نزدیک به هفت هزار سال که در اثر او با عنوان تاریخ دیرین ترکان/ایران مطرح شده است، به عنوان بخشی از تلقی وی از تاریخ ملی مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ در این بررسی، میان اهمیت این رویکرد تاریخی در تاریخ اندیشه و میزان صحت تاریخی آن تمایز قائل می‌شود. میراث زهتابی از این منظر ارزیابی می‌شود که چه امکاناتی برای ترکان ایران فراهم ساخته است تا به زبان خود درباره گذشته و هویت خویش بیندیشند.

کلیدواژه: محمدتقی زهتابی، ترک‌گرایی در ایران، ترکان ایران، آذربایجان ایران، زبان مادری، حافظه تاریخی، خودآگاهی ملی، روشنگری.

^۱ ناشر، روزنامه‌نگار و سردبیر نشریه علمی و پژوهشی TURUK و Azerbaijan Post، منتشر شده در کانادا.

ایمیل: alipoorali@turuk.org؛ اورسید: 0009-0001-7573-854X

VARLIQ ^{والریق}

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür və Toplum Araşdırmaları Dərgisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 175-193
Telif Haqqı©Varlıq Dərgisi

İran Türkçülüynün Fikir Öncülərindən Biri Prof. Dr. Məhəmməd Tağı Zehtabi

• Yaşar (Ali) PURALI

Giriş

Prof. Məhəmməd Tağı Zehtabi'nin irsində ana dili ilə milli kimlik arasında davamlı əlaqə vardır. Dil onun fəaliyyətində yalnız gündəlik ünsiyət vasitəsi deyil, insanın öz keçmişini öyrənməsi, düşüncəsini ifadə etməsi və mənsub olduğu topluluqla əlaqəsini qoruması üçün əsasdır. Dilçilik, ədəbiyyat və tarix sahələrində çalışması bu əlaqənin müxtəlif tərəflərini üzə çıxarır. Onun İran'da Türkçülük düşüncəsindəki yerini anlamaq üçün ayrı-ayrı əsərlərini və həyat hadisələrini bu ümumi istiqamət daxilində nəzərdən keçirmək lazımdır.

Məqalənin əsas sualı Zehtabi'nin Türkçülük düşüncəsini hansı intellektual və mədəni vasitələrlə ifadə etməsi və bu düşüncənin İran Türkləri miqyasında necə qurulmasıdır. Onun Şəbüstər və Təbriz'lə bağlılığı fəaliyyətinin başlanğıcını və əsas mühitini müəyyənləşdirir. Lakin "İran Türkləri" anlayışını işlətməsi və başqa Türk topluluqları ilə əlaqələri bu fəaliyyəti yalnız İran Azərbaycan'ının sərhədlərində izah etməyin yetərli olmadığını göstərir. Azərbaycan mənsubiyyəti onun daha geniş Türk kimliyi düşüncəsinin yerli əsasıdır.

Bu məqalədə Türkçülük Türk dilinin, milli mənsubiyyətin və tarixi hafizənin şüurlu müdafiəsinə yönələn düşüncə və fəaliyyət kimi başa düşülür. Zehtabi'nin irsində bu istiqamət ana dili maarifçiliyi, tarix yazıcılığı və mədəni hüquqlar haqqında mövqelərlə ifadə olunur.

Türkçülüynün fikri inkişafındakı yönverici rolu həmin istiqamətləri birləşdirən və öyrənmə vasitələrinə çevirən roluna aiddir; İran'da Türkçülüynün onunla başladığı və ya bütünlüklə onun tərəfindən yaradıldığı mənasında işlədilmir.

Bu tədqiqatın əsas arqumenti Zehtabi'nin Türkçülüynünün ana dili, tarix və mədəni əlaqələr arasında qurduğu davamlı münasibətdə formalaşmasıdır. Dilçilik əsərləri kimliyin öyrənilməsi və nəsilərə ötürülməsi üçün vasitələr yaradır, tarixçilik həmin kimliyin keçmişdəki yerini şərh edir, müxtəlif Türk topluluqları ilə təmaslar isə onun müraciət dairəsini genişləndirir. Bu sahələri birlikdə nəzərdən keçirdikdə Zehtabi'nin yönverici rolu daha aydın görünür. İran'da Türkçülüynün fikrî inkişafında yönverici ziyalı kimi qiymətləndirilməsi də bu qarşılıqlı əlaqəyə söykənir.

Əvvəlki araşdırmalar və tədqiqatın istiqaməti

Kafkasyalı'nın (2016) araşdırması Zehtabi'nin həyatını və əsərlərini dil, ədəbiyyat, tarix və ictimai fəaliyyət sahələri üzrə təqdim edir. Məmmədli (2025) onun ədəbi irsi və ana dili ilə bağlı mövqeyini önə çıxarır. Mədətli'nin (1999) kitab təqdimatı "İran Türklərinin Əski Tarixi"nin ilk cildinin nəşri və məzmunu haqqında dövrə yaxın məlumat verir. Nəsibli (2001) isə həmin əsərdəki qədimlik haqqında tarixi yanaşmasını milli kimlik müzakirəsi daxilində xatırladır. Bu mənbələr eyni məqsədlə yazılmadığından onlardan alınan məlumatların funksiyası da fərqlənir.

Bu araşdırmaların birlikdə oxunması Zehtabi'nin irsinin fərqli tərəflərini bir-birinə bağlayır. Kafkasyalı'nın göstərdiyi mədəni əlaqələr onun müraciət dairəsini, Məmmədli'nin təqdim etdiyi dil və ədəbiyyat əsərləri bu müraciətin ifadə vasitələrini, Mədətli və Nəsibli'nin yazıları isə tarixi hafizəylə milli kimlik arasındakı münasibəti aydınlaşdırır. Məqələnin yanaşması həmin məlumatları Zehtabi'nin Türkçülük düşüncəsinin daxili əlaqələri əsasında şərh etməkdir.

Mənbələr və təhlil üsulu

Tədqiqat seçilmiş bioqrafik, biblioqrafik və ədəbi mənbələrin tematik müqayisəsinə əsaslanır. Əsas materialı Kafkasyalı'nın əsərlər və fəaliyyət haqqında araşdırması, Məmmədli'nin ədəbi irsə dair yazısı, Mədətli'nin kitab təqdimatı və Nəsibli'nin milli kimlik müzakirəsi təşkil edir. Borumənd Fondu'nun materialı və Azadgər'in nəqli həyat yolunun, Musayeva'nın yazısı ədəbi irsin yayılmasının, Mərdani Rəhimi'nin xatirə və müqəddimə parçaları isə mədəni təmasların öyrənilməsində istifadə olunur.

Mənbələr dil və maarifçilik, tarixi yaddaş, mədəni əlaqələr və siyasi düşüncə istiqamətləri üzrə təhlil edilir. Bioqrafik məlumatlarla sonrakı qiymətləndirmələr fərqləndirilir; Zehtabi'nin başqa müəlliflər tərəfindən

nəql edilən sözləri vasitəçi mənbəyə istinadla verilir. Əsərlərin bütün mətnləri birbaşa araşdırılmadığı üçün burada irsin seçilmiş mənbələrdə təqdim olunan xüsusiyyətləri şərh olunur. Qədim tarixə dair mübahisəli tarixi yanaşmalar və ölüm haqqında ehtimallar mənbələrdəki iddia səviyyəsində saxlanılır.

Kafkasyalı'nın 2017-ci il veb yayımı 2016-cı il məqaləsinin yenidən nəşri kimi nəzərə alınır. Xatirələr və anma yazıları müəlliflərinin mövqeyi ilə birlikdə oxunur. Bu yanaşma müasirlərin və tədqiqatçıların qiymətləndirmələrini Zehtabi'nin düşüncəsinin məzmunu və qəbul tarixi ilə əlaqələndirməyə imkan verir.

Həyat yolunun intellektual konteksti

Borumənd Fondu'nun bioqrafik məlumatına görə, Zehtabi 22 azər 1302-ci ildə, miladi təqvimlə 13 dekabr 1923-cü ildə Şəbüstər'də doğulmuşdur. İbtidai təhsilini doğma şəhərində, sonrakı təhsilini Təbriz'in Füyuzat məktəbində və müəllimlər məktəbində almışdır. Müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, Azərbaycan Demokrat Fırqəsi'nin gənclər təşkilatında iştirak etmiş, Milli Hökumət dövründə Təbriz Universitəsində oxumuşdur (Borumənd Fondu, tarixsiz).

Şəbüstər'dən Təbriz'ə uzanan təhsil yolu Zehtabi'nin sonrakı maarifçilik fəaliyyətinin başlanğıcıdır. Məktəb, müəllim hazırlığı və universitə onun həyatında bir-birini izləyən mərhələlər olmuşdur. Milli Hökumət dövründə aldığı təhsil ana dilinin ictimai və tədris məkanındakı mövqeyini düşünmək üçün ayrıca təcrübə yaradır. Bu başlanğıcın məqalə üçün əhəmiyyəti Türkçülüyn onun irsində yalnız siyasi fikir kimi deyil, müəllimlik və bilik ötürmə işi ilə bağlı şəkildə görünməsidir. Sonrakı qrammatika və yazı öyrənmə əsərləri də bu maarifçilik istiqamətinin davamı kimi oxuna bilər.

1946-cı ildə Milli Hökumətin süqutundan sonrakı təqib şəraitində Zehtabi'nin həyatı mühacirət mərhələsinə daxil olmuşdur. O, 1948-ci ildə təhsilini davam etdirmək üçün Sovet Azərbaycanı'na keçmiş, lakin həbs və sürgünlə qarşılaşmışdır. Azadgər (2024) Zehtabi'nin "İran Türklərinin Əski Tarixi" üçün yazdığı bioqrafiyasından nəql edərək ikiillik həbs hökmünü Tudə Partiyası rəhbərliyinin hesabatı ilə əlaqələndirir. Həmin nəqlə görə, o, Sibirə göndərilmiş, daha sonra Düşənbə'yə sürgün edilmişdir. Beləliklə, hadisə haqqında təqdimatda partiya rəhbərliyinin hesabatı ilə Sovet orqanlarının tətbiq etdiyi həbs və sürgün bir-birinə bağlanır (Azadgər, 2024).

Sibir sürgünündən sonra Zehtabi'yə Sovet Azərbaycanı'nda yaşamaq icazəsi verilməmiş və o, Tacikistan'a göndərilmişdir (Borumənd Fondu, tarixsiz). Bakı'ya qayıdışının əngəllənməsi bu yaşayış məhdudiyyətinin bir hissəsidir. Mənbə həmin məhdudiyyəti bildirir, lakin onun ayrıca qərarını

və rəsmi əsaslandırmasını təqdim etmir. Məmmədli onun Stalin öldükdən sonra bəraət aldığını və Düşənbə'yə göndərildiyini yazır; 1954-cü ildə Bakı'da təhsilini davam etdirməsi sonrakı mərhələdir (Məmmədli, 2025; Azadgər, 2024).

Stalin dövründə baş vermiş həbs və yaşayış məhdudiyyətləri Zehtabi'nin mühacirət təcrübəsinin ağır tərəfini göstərir. Mövcud nəqlər Stalin tərəfindən verilmiş şəxsi əmri müəyyənləşdirmədiyindən hadisə dövrün repressiya sistemi daxilində qiymətləndirilməlidir. Təhsil və siyasi sığınma ümidi ilə keçdiyi mühitdə də həbs və sürgünə qarşılaşması onun həyatında azadlıqla mənsubiyyət arasındakı münasibəti kəskinləşdirən təcrübə kimi görünür. Ədəbi irsdəki əsarət və yaşamaq iradəsi mövzuları bu həyat konteksti ilə birlikdə oxunduqda daha aydın məna qazanır.

Zehtabi'nin yaşadığı təzyiqi Stalin dövründə Türk ziyalılarına və ümumi Türk kimliyi ilə bağlı düşüncələrə qarşı münasibətin tarixi fonunda nəzərdən keçirmək də əhəmiyyətlidir. Harun Yılmaz'ın araşdırması 1937D 1938-ci illərdə panTürkçülük və Türkiyə'nin agentliyi olmaq ittihamları ilə təqibləri, eləcə də Bakı'nın Türkoloq və tarixçi mühitinin repressiyalar nəticəsində dağıdılmasını göstərir. Bu baxımdan milli dilə və Türk tarixinə yönələn ziyalı fəaliyyəti siyasi şübhə və təqibin hədəfinə çevrilə bilirdi. Repressiyalar yalnız bir şəxslə məhdudlaşmırdı; Türk ziyalılarının daha geniş dairəsinə təsir etmişdi (Yılmaz, 2013).

Yılmaz Türk kimliyindən rəsmi Azərbaycan kimliyi adlandırmasına keçidi beynəlxalq münasibətlər və Sovet tarix siyasəti ilə birlikdə izah edir (Yılmaz, 2013). Bu fon Zehtabi'nin sürgününü milli düşüncə ilə dövlətin ideoloji nəzarəti arasındakı münasibət baxımından şərh etməyə imkan verir. Lakin 1937-1938-ci illərin repressiyaları ilə onun 1948-ci ildən başlayan həbsini eyni hadisə saymaq olmaz. Zehtabi'nin məhz Türkçülüyə görə cəzalandırıldığını müəyyənləşdirmək üçün fərdi iş sənədləri lazımdır; mövcud bioqrafik nəql Tudə rəhbərliyinin hesabatını göstərir. Burada əlaqə müəllifin tarixi kontekst şərhidir.

Zehtabi'nin sürgün təcrübəsini təhlil edərkən partiya rəhbərliyinin hesabatını, Sovet orqanlarının cəza tədbirlərini və milli düşüncəyə qarşı ideoloji nəzarəti əlaqəli, lakin fərqli səviyyələr kimi nəzərə almaq lazımdır. Azadgər'in nəqli Tudə rəhbərliyinin rolunu göstərir; Sovet Azərbaycanı'nda yaşamasına icazə verilməməsi və Tacikistan'a göndərilməsi isə təzyiqin həbs müddəti ilə bitmədiyini ortaya qoyur. Milli mənsubiyyət baxımından bu məhdudiyyətin nəticəsi onun Azərbaycan dil və mədəniyyət mühitindən uzaqda saxlanmasıdır. Stalin dövründə Türk ziyalılarına qarşı repressiyalar həmin təcrübənin tarixi fonunu təşkil edir. Bununla belə, Zehtabi'nin fərdi cəzasının birbaşa Türkçülük düşüncəsinə görə verildiyi mövcud materiallarla qəti müəyyənləşdirilmir. Burada əsaslandırılan nəticə siyasi nəzarətin onun təhsil və mənsubiyyət mühiti ilə

əlaqəsini məhdudlaşdırmasıdır; bu təcrübənin sonrakı milli düşüncəsinə təsiri isə əsərləri və həyat yolu birlikdə oxunaraq şərh edilməlidir.

Azadgər'in məlumatına görə, Zehtabi 1954-cü ildə Bakı'ya gəlib dövlət universitetinin dil və ədəbiyyat fakültəsində beş il təhsil almış, təhsilinin sonlarına yaxın şərqşünaslıq fakültəsində Ərəb dili tədrisinə başlamışdır (Azadgər, 2024). Borumənd Fondu 1969-cu ildə Əbu Nüvas'ın həyatı və yaradıcılığı haqqında dissertasiya müdafiəsini qeyd edir. Sonrakı mərhələdə Bağdad'da fəaliyyət göstərmiş, 1979-cu il inqilabından sonra İran'a qayıtmışdır (Borumənd Fondu, tarixsiz).

Bakı'da dil və ədəbiyyat təhsili, ərəb dili müəllimliyi və dissertasiya işi Zehtabi'nin elmi fəaliyyətinin fərqli istiqamətləridir. Bu mərhələdə müəllimlik yalnız əvvəlki peşəsinin davamı olmamış, universitet mühitində ixtisaslaşmış bilik ötürmə formasına çevrilmişdir. Bağdad'dakı fəaliyyəti isə onun elmi həyatının başqa bir dil və mədəniyyət mühitində davam etdiyini göstərir. Zehtabi'nin İran Türkləri haqqında sonrakı çalışmalarını nəzərdən keçirərkən bu çoxdilli elmi təcrübəni də nəzərə almaq lazımdır: ana dilinə bağlılığı başqa dilləri öyrənmiş və öyrətmiş ziyalının seçimidir.

Zehtabi'nin həyatında müəllimliklə başlayan dil fəaliyyəti mühacirətdə elmi ixtisaslaşma ilə davam etmişdir. Ərəb dili tədrisi və Əbu Nüvas haqqında dissertasiyası onun başqa ədəbi ənənələrə də açıq olduğunu göstərir. Bu baxımdan Türk kimliyinə bağlılığı başqa dillərin elmi və mədəni dəyərini rədd edən mövqe kimi izah etmək düzgün olmaz. Onun ana dilinə yönəlməsi müxtəlif dil mühitlərində qazandığı biliklə yanaşı inkişaf etmişdir. Sürgün və mühacirət isə ədəbi irsində vətən, dil və mənsəbiyyət mövzularını anlamaq üçün mühüm həyat kontekstidir.

Zehtabi'nin ana dili fəaliyyətini İran'ın dəyişən nəşr və təhsil şəraitində nəzərdən keçirmək lazımdır. Encyclopaedia Iranica'nın Azərbaycan Türkcəsi ədəbiyyatı haqqında məqaləsi Pəhləvi dövrünün nəşr məhdudiyyətlərini, 1941-1946-cı illərin fərqli şəraitini və 1979-cu il inqilabından sonra genişlənən nəşr imkanlarını ayırır (Encyclopaedia Iranica, 1988). Belə şəraitdə ana dilində kitab hazırlamaq dilin yazılı və elmi istifadəsinə xidmət edən maarifçilik fəaliyyəti idi. Zehtabi'nin dilçilik əsərləri bu ehtiyaca verdiyi cavab kimi görünür.

Nəşr imkanları ilə ana dilində davamlı təhsil imkanları eyni məsələ deyil. Kitab çapının mümkün olduğu şəraitdə də oxucunun həmin dili sistemli öyrənməsi üçün qrammatika, yazı qaydaları və uyğun mətnlərə ehtiyacı qalır. Zehtabi'nin əsərləri bu ehtiyacın müxtəlif tərəflərinə yönəlir. Dilin yazılı qaydalarını izah etmək, onunla ədəbi mətn yaratmaq və tarix haqqında həmin dildə danışmaq bir-birini tamamlayan işlərdir. Bu əlaqə Türkçülüynün onun fəaliyyətində mədəni varlığı qorumaqla yanaşı bilik istehsalına da yönəldiyini göstərir.

Ana dili və Türkçülük düşüncəsinin maarifçi əsası

Pərvanə Məmmədli'nin məqaləsində Zehtabi'nin "İslama Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" əsərinin girişindən "xalqımızın və ümumiyyətlə, çağdaş İran Türklərinin" ifadəsi nəql edilir. Həmin yazıda onun coğrafi çərçivəni İran'ın qərbi, mərkəzi və Xəzər'in cənub bölgələrinə yaydığı göstərilir (Məmmədli, 2024).

"Xalqımızın" və "ümumiyyətlə, çağdaş İran Türklərinin" yanaşı işlədilməsi Zehtabi'nin düşüncəsinin quruluşunu açıqlayır. O, özünün yetişdiyi xalqı daha geniş Türk topluluqları dairəsi ilə əlaqələndirir. Bu ifadədə yerli mənsubiyyət qorunur, amma müraciət yalnız bir bölgədə dayanmır. İran Türkləri onun üçün ölkənin müxtəlif bölgələrində yaşayan, dil və mədəniyyət baxımından əlaqəli topluluqları əhatə edən anlayışdır. Məmmədli'nin nəql etdiyi sözlər bu genişliyin müəllifin öz ifadəsində də yer aldığını göstərir.

Bu yanaşmada İran siyasi və coğrafi çərçivəni, Türklər isə həmin çərçivədə öz dili və tarixi olan topluluqları bildirir. Zehtabi'nin İran Azərbaycanı'nda yetişməsi ilə İran Türklərinə müraciəti arasında ziddiyyət yoxdur. Birincisi onun düşüncəsinin formalaşdığı mühit, ikincisi bu düşüncənin açıldığı daha geniş sahədir.

"İran Türkləri" anlayışının əhatəsi əsər adlarında və müəllif haqqında verilən məlumatlarda birlikdə görünür. "İslama Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı" dil və ədəbiyyat tarixini, "İran Türklərinin əski tarixi" isə keçmiş bu çərçivədə mövzulaşdırır. Belə adlandırma Türkləri İran tarixi daxilində ayrıca danışılan subyektə çevirir. Məmmədli'nin nəql etdiyi İran'ın qərbi, mərkəzi və Xəzər'in cənub bölgələri haqqında məlumat da həmin anlayışın yalnız Təbriz və ətrafını bildirmədiyini göstərir. Yerli Azərbaycan təcrübəsi daha geniş coğrafiyada yaşayan Türklərin tarix və dil məsələlərinə açılır.

Cavad Heyət'in "Türk Dilləri və Ləhcələrinin Tarixi" kitabının ikinci cildində Məhəmmədağlı Zehtabi'nin "İran Türkçəsinin Sərfi" əsərinin 1358-ci (1979-cu) ildə "Armağan" nəşriyatında çap olunduğu qeyd edilir (Heyət, II kitab, s. 151). Bu biblioqrafik məlumat Zehtabi'nin əsərin adında "İran Türkçəsi" ifadəsindən istifadə etdiyini göstərir. Həmin adlandırmada "İran" coğrafi məkan, "Türkçə" isə dil mənsubiyyətini ifadə edir. Bu baxımdan əsərin adı Zehtabi'nin ana dilinə münasibətini və dilçilik fəaliyyətini İran Türklərinin dil və mədəni kimliyi ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirməyə imkan verir. "Sərf" anlayışı isə dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsinə işarə edərək onun fəaliyyətinin maarifçi istiqamətini əks etdirir.

Qrammatika və yazı qaydaları haqqında əsərlərin Türkçülük baxımından əhəmiyyəti milli bağlılığı gündəlik öyrənmə fəaliyyətinə çevirməsindədir. Ana dilini sevmək çağırışı burada onu düzgün yazmaq, oxumaq və həmin dildə bilik əldə etmək imkanı ilə tamamlanır. Dil ailə daxilində danışılan vasitədən tədrisin və yazılı düşüncənin vasitəsinə keçir. Zehtabi'nin maarifçiliyi Türk kimliyini yalnız hiss və bəyanat səviyyəsində saxlamır; onu öyrədilə və ötürülə bilən mədəni təcrübəyə bağlayır.

“Ana Dilimizi Öyrənək” və “Ana Dilimizi Necə Yazmaq” başlıqları bu maarifçiliyin müraciət formasını da göstərir. Başlıqlardakı “dilimiz” mənsubiyətə, “öyrənək” və “yazaq” isə görülmək işə yönəlir. Milli düşüncə beləliklə oxucuya verilən ümumi çağırışdan öyrənmə fəaliyyətinə keçir. Bu, əsərlərin bütün məzmununu yalnız adlarından çıxarmaq demək deyil; adlandırmanın göstərdiyi istiqamət qrammatika və yazı haqqında verilən biblioqrafik məlumatlarla tamamlanır (Məmmədli, 2025). Zehtabi'nin dilə yanaşmasının praktik xüsusiyyəti də bu əlaqədə görünür.

Məmmədli'nin (2025) təqdimatında “Sən Osan, Mən də Buyam” ana dilinin ailə daxilində ötürülməsi və kimlik fərqlərinin tanınması ilə, “Mən Diriyəm” isə sürgün şəraitində yaşamaq və xalqa xidmət etmək iradəsi ilə əlaqələndirilir. Bu oxunuş Zehtabi'nin ədəbi irsində dil və mənsubiyyətin fərdi həyatla necə qovuşduğunu göstərir. Ana dili insanın özünü tanımasının və nəsillər arasında əlaqənin bir hissəsinə çevrilir; sürgün isə həmin əlaqənin qorunmasına yönələn iradəni önə çıxarır.

185

Zehtabi'nin yaradıcılığı şeir və tarix kitabları ilə məhdudlaşmır. Kafkasyalı 1993-cü ildə Təbriz'də “M. Mişovlu” imzası ilə nəşr edilmiş “Qoy Olsun On” kitabını hekayə və xatirələr toplusu kimi göstərir. Mühacirət təcrübəsinin nəsrə keçməsi fərdi yaddaşın qorunmasına xidmət edir (Kafkasyalı, 2016, s. 77).

“Başqa Dilim, Elim Var Mənim” toplusunun nəşri haqqında məlumatda 1947-1978-ci illərin şeirlərinin bir araya gətirildiyi bildirilir. Bu nəşr Zehtabi'nin tarixçi və Türkoloq kimliyi ilə yanaşı şair kimi də tanınmasını genişləndirir (Musayeva, 2011). Məmmədli'nin (2025) göstərdiyi “Türkcəm Mənim, Səs Bayrağım” adı dilin milli mənsubiyyət nişanı kimi düşünülməsini ifadə edir. Bayraq obrazının səsə bağlanması kimliyin danışığda və ana dilinin yaşadılmasında görünməsi kimi oxuna bilər.

Məmmədli'nin təqdim etdiyi ədəbi irsdə “Şahin Zəncirdə”, “Pərvanənin Sərgüzəşti” və “Bağban El Oğlu” kimi əsərlər də qeyd olunur (Məmmədli, 2025). Bu irsdə fərdi tale, əsarət və mənsubiyyət mövzularını milli yaddaş baxımından düşünmək mümkündür. Şahinin zəncirdə olması azadlıqla məhdudiyyət arasındakı gərginliyin obrazı kimi oxuna bilər; mühacirət şeirlərinin bir araya gətirilməsi isə müxtəlif illərə yayılan təcrübəni sonrakı oxucuya çatdırır. Burada ədəbi obrazlar müəllifin

konkret siyasi proqramı kimi deyil, həyat və mənsubiyət təcrübəsinin bədii ifadəsi kimi təhlil olunur.

Zehtabi'nin əsərlərində fərqli dil adlandırmalarının yanaşı görünməsi də diqqətəlayiqdir. “Çağdaş Ədəbi Azəri Dili” ilə “İslama Qədər İran Türklərinin Dili və Ədəbiyatı” eyni müəllifin irsində yer alır (Məmmədli, 2025). Birinci başlıq müəyyən ədəbi dilin təsvirinə, ikinci daha geniş tarixi və mədəni çərçivəyə yönəlir. Bu fərq Azərbaycan mənsubiyəti ilə Türk kimliyini qarşılıqlı şəkildə inkar edən anlayışlar kimi təqdim etməyə əsas vermir. Zehtabi'nin milli düşüncəsini anlamaq üçün terminlərin işlədildiyi mövzunu və əsərin məqsədini nəzərə almaq lazımdır.

Zehtabi'nin dilçilik və ədəbi yaradıcılığı bir-birini tamamlayır. Qrammatika dilin yazılı qaydalarını öyrədir, şeir və nəsr isə həmin dildə həyat təcrübəsinə məna verir. Türkçülük düşüncəsi bu əlaqədə həm şüurlu dil müdafiəsi, həm də milli mənsubiyyətin yaşanan ifadəsi kimi görünür. Onun irsinin maarifçi xüsusiyyəti dil haqqında düşünməklə dildə düşünməyi birləşdirməsidir.

Bu əlaqə Zehtabi'nin Türkçülüynü praktik maarifçilik fəaliyyəti kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Qrammatika və yazı öyrənmə kitabları oxucunun ana dilindən şüurlu istifadə imkanını genişləndirir; şeir və nəsr həmin dilin fərdi yaddaşı və mənsubiyəti ifadə etmək gücünü göstərir. Beləliklə, milli düşüncənin davamlılığı yalnız onun müdafiə olunmasına deyil, öyrənilməsinə, yazılmasına və yeni mətnlərdə yaşadılmasına bağlanır. Zehtabi'nin müəllimliklə yaradıcılığı birləşdirən mövqeyi bu davamlılığın qurulmasına xidmət edir.

İran Türkləri arasında mədəni əlaqələr və siyasi düşüncə

Kafkasyalı (2016) Zehtabi'nin “Qaşqayı Yaylağa Köçür” əsərini və Qaşqayı, Xələc, Türkmən, Şahsevən ziyalıları ilə ədəbi və mədəni əməkdaşlığını qeyd edir. Bu məlumat Zehtabi'nin Türkçülük düşüncəsinin İran Azərbaycanı ilə məhdudlaşmadığını göstərən mühüm qiymətləndirmədir. Başqa Türk topluluğuna ayrılan əsərlə müxtəlif ziyalı çevrələri ilə əməkdaşlığın birlikdə görünməsi onun marağının həm yaradıcılıqda, həm də şəxsi mədəni təmaslarda ifadə olunduğunu göstərir.

Əsədullah Mərdani Rəhimi'nin xatirəsində 1996-cı ildə Tehran'da keçirilən Qaşqayı mədəniyyət festivalında Zehtabi ilə görüşməsi qeyd olunur (Mərdani Rəhimi, 2012). Bu görüş Zehtabi'nin Qaşqayı mədəni mühiti ilə əlaqəsini şəxsi tanışlıq səviyyəsində göstərir. Təbriz'lə bağlı ziyalının Tehran'dakı Qaşqay tədbirində görünməsi müxtəlif bölgələrin Türk mədəniyyətləri arasında ünsiyyət baxımından əhəmiyyətliidir.

Mərdani Rəhimi Qaşqay sözlüyünün müqəddiməsindən yayımlanmış hissədə Zehtabi'nin, Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq'in və Cavad Heyət'in əsərləri ilə tanışlığını qeyd edir və onlara təşəkkürünü bildirir

(Mərdani Rəhimi, tarixsiz). Beləliklə, Kafkasyalı'nın göstərdiyi əlaqə Mərdani'nin öz xatirəsi və əsərlərə müraciəti ilə tamamlanır. Burada Zehtabi yalnız başqa topluluq haqqında yazan müəllif deyil, həmin topluluğun tədqiqatçısının müraciət etdiyi ziyalı kimi də görünür.

Bu şəhadətlərin əsas mənası Zehtabi'nin düşüncəsində İran Türklüyünün bir bölgənin başqa adı olmamasıdır. Qaşqay, Xələc, Türkmən və Şahsevən çevrələri ilə əlaqələrin qeyd edilməsi ortaqlıq Türk mənsəbiyyəti ilə müxtəlif yerli mədəniyyətlərin yanaşı düşünlülməsinə imkan verir. Onun İran Türkləri miqyasında rolu bütün bölgələrdə eyni intensivliklə işləməsi kimi deyil, əsərlərinin müraciət dairəsinin və mədəni münasibətlərinin genişliyi kimi başa düşülməlidir. Bu genişliyin konkret nümunəsi qaşqay tədqiqatçısının onun irsinə verdiyi dəyərdir.

Kafkasyalı'nın ümumi qiymətləndirməsi ilə Mərdani Rəhimi'nin konkret tanışlıq və təşəkkür məlumatları fərqli baxış nöqtələrindən eyni əlaqə sahəsini işıqlandırır. Birincisi Zehtabi'nin müxtəlif Türk ziyalı çevrələri ilə əməkdaşlığını təsvir edir, ikincisi onun əsərlərinin qaşqay tədqiqatçısı üçün əhəmiyyətini göstərir. Bu iki səviyyənin birlikdə nəzərdən keçirilməsi məqalədə başqa müəlliflərin fikirlərinin niyə mühüm olduğunu açıqlayır: Zehtabi'nin İran Türklərinə yönəlməsini yalnız öz əsərlərinin adları ilə deyil, irsinə müraciət edən şəxslərin şəhadəti ilə də izləmək mümkün olur.

Kafkasyalı'nın (2016) təqdim etdiyi materialda Fars dilinin başqa milli dillərdən üstünlüyünü sorğulayan nəşr olunmamış əsər başlığı və müsahibədən nəql edilən demokratik federativ idarəçilik fikirləri də vardır. Bu məlumatlar Zehtabi'nin ana dili marağının dil bərabərliyi və idarəçilik məsələlərinə də açıldığını göstərir. Başqa xalqlarla əməkdaşlıq düşüncəsi onun Türk kimliyini müdafiəsinin İran daxilində birgəyaşayış və bərabərlik haqqında mövqelərlə əlaqəsini aydınlaşdırır. Nəşr olunmamış əsərin bütün arqumentləri məlum olmadığından onun məzmunu haqqında nəticə başlığın göstərdiyi mövzu ilə məhdud qalır.

Dil üstünlüyünü sorğulayan mövzu Türkçülük düşüncəsində mühüm bir sualı ortaya çıxarır: bir dilin elmi və ictimai imkanlarının geniş olması onun başqa dillərdən mahiyyətə üstün olduğu anlamına gəlirmi? Zehtabi'nin göstərilən əsər başlığı bu iyerarxiyanın müzakirəsinə yönəlir. Ana dili dərsləkləri ilə yanaşı nəzərdən keçirildikdə burada dil bərabərliyinin həm düşüncə, həm də maarifçilik tərəfi görünür. Federativ idarəçilik və xalqlar arasında əməkdaşlıq haqqında nəql edilən fikirlər isə milli mənsəbiyyətin ölkə daxilində siyasi münasibətlər haqqında düşüncə ilə də əlaqələndirildiyini göstərir (Kafkasyalı, 2016).

Borumənd Fondu'nun məlumatına görə, Zehtabi qayıdışından sonra Təbriz Universitetində fəaliyyət göstərmiş, 1980-ci ildə universitetdən uzaqlaşdırılmış və sonradan həbs olunmuşdur. Fond həmçinin onun

1998-ci ildə Xatəmi'yə ünvanlanan kollektiv müraciətə qoşulduğunu bildirir. Müraciətdə Türkdilli bölgələrdə Türk dilinin tədrisi, media proqramları və universitet bölmələri tələb edilirdi (Borumənd Fondu, tarixsiz).

Türk dilinin məktəb, universitet və mediada yer alması tələbi Zehtabi'nin elmi işi ilə ictimai mövqeyi arasında davamlılıq yaradır. Ana dilini öyrətmək üçün kitab hazırlayan ziyalı həmin dilin öyrədilməsi üçün ictimai imkanların genişlənməsini də istəyir. Tarix əsərlərində keçmişin subyekt kimi təqdim etdiyi İran Türkləri burada çağdaş təhsil və informasiya məkanının iştirakçısı kimi görünür. Dilçiliklə mədəni hüquq tələbinin bu əlaqəsi onun Türkçülüynün praktik tərəfini göstərir.

İran'a qayıdış Zehtabi'nin fəaliyyətini yenidən doğma dil mühiti ilə birbaşa əlaqələndirmişdir. Universitədən uzaqlaşdırılma və həbs haqqında məlumatlar bu fəaliyyətin maneəsiz davam etmədiyini göstərir. Buna baxmayaraq, 1998-ci il kollektiv müraciətində iştirakı ana dili məsələsinin onun ictimai mövqeyində yerini qoruduğunu göstərən nümunədir (Borumənd Fondu, tarixsiz). Müraciətdə təhsil və media sahələrinin birlikdə göstərilməsi dilin yalnız şəxsi istifadə ilə məhdudlaşmaması tələbidir. Zehtabi'nin maarifçilik əsərləri ilə bu tələblər arasında əlaqə qurulduqda Türkçülük onun irsində davamlı ictimai məsələ kimi görünür.

Türkçülüynün tarixi hafizə istiqaməti

Əsərin Türkcədə adı “İran Türklərinin Əski Tarixi”, Farsca isə “تاریخ دیرین ترکان ایران” kimi tanınır. Eynullah Mədətli'nin 1999-cu ildə *Bilge* jurnalında dərc etdiyi kitab təqdimatı birinci cildin 1998-ci ilin yayında Təbriz'də Ərəb qrafikası ilə nəşr edildiyini və 880 səhifədən ibarət olduğunu göstərir. Bu məlumat ilk cildin Zehtabi'nin ölümündən əvvəl oxucuya çatdığını təsdiqləyən dövrə yaxın biblioqrafik şahadətdir (Mədətli, 1999, s. 81).

Mədətli kitabın ilk cildinin ən qədim dövrlərdən Makedoniyalı İskəndər'in yürüşünə qədərki zamanı əhatə etdiyini bildirir. Onun nəql etdiyi tarix kitabında təqdim olunan müəllif yanaşmasında Türklərin Yaxın Şərqdə və Arazın hər iki sahilində miladdan təxminən beş min il əvvəl məskunlaşdığı irəli sürülür. Müasir zamandan hesablanan təxminən yeddi minillik keçmiş ifadəsi bu tarixlə əlaqəlidir. Kitabın əhəmiyyəti burada yalnız qədimlik rəqəmi ilə deyil, İran tarixində Türklərin yerini ayrıca tədqiqat mövzusunə çevirməsi ilə izah olunur (Mədətli, 1999, s. 81).

Birinci cildin 1998-ci ilin yayında nəşri haqqında məlumat kitabın müəllifin sağlığında ictimai dövriyyəyə daxil olduğunu göstərir. Bu tarix onun ölümündən sonra yaranan qiymətləndirmələrlə əsərin öz nəşr

tarixini ayırmağa imkan verir. Mədətli'nin bir il sonra çap edilmiş təqdimatı kitabı dövrə yaxın oxucu və tədqiqatçı baxışından tanındır. Burada 880 səhifəlik həcm geniş bir tarixi layihənin göstəricisidir; layihənin bütün nəticələrinin doğruluğu isə həmin həcmdən çıxarıla bilməz (Mədətli, 1999, s. 81).

Nəsibli (2001, s. 158) yeddi minillik tarix iddiasını milli kimlik müzakirəsi daxilində Zehtabi'yə aid edir. Bu, əsərin yalnız qədim tarix haqqında kitab kimi deyil, Türklərin mənsubiyətini izah edən müzakirənin bir hissəsi kimi də qəbul olunduğunu göstərir. Mədətli'nin nəşrə yaxın təqdimatı ilə Nəsibli'nin milli kimlik yanaşması birlikdə kitabın məzmununu və düşüncə tarixindəki yerini işıqlandırır. Nəsibli'nin bu tarixi yanaşmanı xatırlatması onun tarixi doğruluğunun ayrıca təsdiqi deyil.

Sumerlər kimi qədim toplumlarla əlaqə qurmaq Zehtabi'nin qədimlik yanaşmasının bir hissəsidir. Mədətli'nin təqdimatı kitabda Sumer, Elam və başqa qədim toplumların Türk tarixinin daxilində şərh edildiyini göstərir. Burada həmin təsnifat Zehtabi'nin yanaşması kimi verilir. Bu toplumların dillərinin Türk dil ilə genetik qohumluğu isə ayrıca filoloji və tarixi sübut tələb edən məsələdir (Mədətli, 1999).

Zehtabi'nin tarixçilik istiqamətində əsas sual Türklərin İran'ın keçmişində hansı yerə sahib olmasıdır. Qədimlik haqqında tarixi yanaşma bu suala uzun müddətli tarixi mənsubiyətlə cavab verməyə çalışır. Mədətli'nin (1999) təqdimatında həmin yanaşma Türkləri bölgə tarixinə sonradan daxil olmuş qüvvə kimi göstərən təsəvvürə cavabla əlaqələndirilir. Bu baxımdan Zehtabi tarixi milli özünüdərk sahəsinə çevirir: Çağdaş topluluğun özünü yaşadığı məkanın keçmişində görməsini istəyir. Kitabın Türkçülük düşüncəsindəki əhəmiyyəti də bu tarixi görünürlük axtarışında üzə çıxır.

Yeddi minillik keçmiş ifadəsinin mənası da dəqiq saxlanmalıdır. Mədətli'nin nəqlində miladdan təxminən beş min il əvvəl məskunlaşma iddiası, Nəsibli'nin müzakirəsində isə yeddi minillik Türk tarixi haqqında kitabda irəli sürülən yanaşma vardır. Söhbət "İran'ın bütövlükdə tarixi yeddi min ildir" hökmündən deyil, həmin coğrafiyada Türk varlığının qədimliyi haqqında müəllif iddiasından gedir (Mədətli, 1999; Nəsibli, 2001). Bu iddianın Zehtabi düşüncəsindəki funksiyası Türklərin keçmişini uzun tarixi zaman daxilində təsəvvür etməkdir. Rəqəmi müəllifin orijinal kitabından birbaşa sitat kimi təqdim etmədən bu funksiyanı araşdırmaq mümkündür.

Milli hafizə yaratmaqla tarixi iddianı elmi şəkildə təsdiqləmək ayrı məsələlərdir. Sumer və elam kimi qədim toplumların dillərinin Türk dilləri ilə qohumluğu ayrıca filoloji, arkeoloji və tarixi əsaslandırma tələb edir. Zehtabi'nin bu sualları Türk kimliyi müzakirəsinə gətirməsi

onun intellektual rolunu göstərir; verdiyi hər cavabı mübahisəsiz qəbul etməyi tələb etmir. İran Türklərinin çağdaş dil və mədəniyyət hüquqları da qədimlik haqqında tarixi yanaşmasının təsdiqindən asılı deyildir. Tarix həmin topluluqların özünü anlamasına xidmət edir, hüquqlar isə insanların bərabərliyinə əsaslanır.

Zehtabi'nin tarixçilik fəaliyyətinə dair nəticəmiz onun bütün qədimlik haqqında tarixi yanaşmalarının qəbuluna əsaslanır. İntellektual baxımdan mühüm olan İran Türklərinin öz keçmişini ana dilində araşdırən və müzakirə edən topluluq kimi önə çıxarılmasıdır. Tarixin bu şəkildə mövzulaşdırılması dil maarifçiliyini milli özünüdərkə bağlayır. Qədimlik iddialarına tənqidi yanaşmaq bu yönverici rolu aradan qaldırmır; əksinə, onun düşüncə tarixindəki təsiri ilə ayrı-ayrı tarixi hökmlərinin elmi qiymətləndirilməsini daha dəqiq ayırmağa imkan verir.

Tədqiqatçıların qiymətləndirmələri və Zehtabi'nin Türkçülük düşüncəsində yeri

Kafkasyalı Zehtabi'nin ilkin sosialist və kommunist çevrədən zamanla uzaqlaşaraq Türkçülük istiqamətini önə çıxardığını yazır və fəaliyyətini İran Türklüyünün davamlılığı ilə əlaqələndirir (Kafkasyalı, 2016). Bu qiymətləndirmə onun siyasi həyatının bütün mərhələləri haqqında yekun hökm deyil, tədqiqatçının irsin əsas yönünə verdiyi izahdır. Məqaləmiz baxımından onun əhəmiyyəti Zehtabi'nin dilçilik, tarix və mədəni əlaqələrini eyni milli düşüncənin müxtəlif ifadələri kimi birləşdirməsidir.

Məmmədli'nin (2025) təqdim etdiyi ana dili əsərləri və ədəbi motivlər bu düşüncənin gündəlik öyrənmə və mənsubiyyət tərəfini göstərir. Mədətli (1999) tarix kitabının mövzu genişliyini, Nəsibli (2001) həmin tarixi yanaşmaların milli kimlik müzakirəsindəki yerini açıqlayır. Mərdani Rəhimi'nin xatirə və təşəkkürü isə bu irsin qaşqay araşdırma mühitində də əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Hər müəllif fərqli tərəfi önə çıxarsa da, birlikdə onların yazıları Zehtabi'nin yalnız bir bölgənin tarixçisi və ya şairi kimi təqdim edilməsinin məhdudluğunu üzə çıxarır.

Bu qiymətləndirmələrdə üç fərqli münasibət izlənir. Tədqiqatçı Zehtabi'nin fəaliyyətini ümumi fikir istiqaməti daxilində izah edir; kitab təqdimatçısı konkret əsərin mövzusunu və nəşrini göstərir; onunla görüşmüş ziyalı isə şəxsi təması və irsə verdiyi dəyəri ifadə edir. Məqalənin müəllif mövqeyi bu məlumatları ardıcıl sadalamaqla bitmir. Onların arasında əlaqə quraraq Zehtabi'nin Türkçülüynü ana dilinin öyrənilməsi, tarixi mənsubiyyətin şərhə və topluluqlar arasında ünsiyyətin birliyi kimi qiymətləndirir. Başqa müəlliflərin fikirləri bu təhlilin əsaslandırılmasında iştirak edir.

Bu əsaslarla Zehtabi'nin fərqli yerini milli düşüncəni öyrənmə vasitələrinə çevirməsində görürük. Onun irsində dilin müdafiəsi dərsliklə,

tarixi mənsubiyyətin şərhə geniş tarix layihəsi ilə, ortaqlıq Türk kimliyi isə müxtəlif topluluqlar arasında mədəni təmaslarla ifadə olunur. Bu fəaliyyətlərin birlikdə mövcudluğu onu İran'da Türkçülüyn inkişafında yönverici ziyalı kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Başqa tədqiqatçıların təqdim etdiyi məlumatlar bu nəticənin ayrı-ayrı tərəflərini əsaslandırır; həmin tərəfləri birləşdirən argument isə Zehtabi'nin maarifçilik, tarixçilik və mədəni həmrəylik fəaliyyətinin vahid milli düşüncə daxilində şərhədir.

Bu məqalədə "İran Türkçülüynünün fikir öncüllərindən biri" qiymətləndirməsinin əsası Zehtabi'nin milli düşüncəni müxtəlif bilik və fəaliyyət sahələrində işləməsidir. O, dil haqqında fikri qrammatika və yazı öyrənməsinə, keçmişə marağı tarix araşdırmasına, ortaqlıq mənsubiyyəti isə başqa Türk çevrələri ilə mədəni ünsiyyətə bağlamışdır. Onun yönverici rolu yalnız kimlik haqqında danışmasında deyil, həmin kimliyin ana dilində öyrənilməsi və ifadəsi üçün vasitələr hazırlamasındadır. Bu, Türkçülüyn inkişafında maarifçi bir rol kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu adlandırma Cavad Heyət, Həmid Nütqi, Hüseyn Məhəmmədzadə Sədiq və başqa ziyalıların rolunu aradan qaldırmır. Zehtabi'nin fərqli mövqeyi dil, tarix və müəllimliyi İran Türkləri haqqında düşüncə daxilində birləşdirməsində görünür. Azərbaycan onun mənsub olduğu və fəaliyyətinin mühüm hissəsini həyata keçirdiyi mühitdir; İran Türklüyü isə əsərlərinin və əlaqələrinin açıldığı daha geniş üfüqdür. Onu yalnız İran Azərbaycanına həsr olunmuş müəllif kimi göstərmək bu ikinci istiqaməti arxa planda qoyur. Bununla yanaşı, təsirinin bütün bölgələr və sonrakı nəsillər üzrə miqyasını dəqiqləşdirmək üçün oxucu, tədris və yazışma materiallarının araşdırılması lazımdır.

Şəbüstər'də şübhəli ölüm və kitablə bağlı iddialar

Borumənd Fondu'nun məlumatına görə, Zehtabi'nin cəsədi 1 dey 1377-ci ildə, miladi təqvimlə 22 dekabr 1998-ci ildə Şəbüstər'dəki evində tapılmışdır. Fondun müsahibələrə əsaslanan materialında hadisə şübhəli ölüm və mümkün siyasi qətl çərçivəsində təqdim olunur. Kafkasyalı isə iki fərqli izahı qeyd edir: Bəzi çevrələr onun "İran Türklərinin Əski Tarixi" kitabı və Xatəmi'yə ünvanlanan müraciət səbəbilə öldürüldüyünü irəli sürür, digərləri ölümü ürək tutması ilə izah edir (Borumənd Fondu, tarixsiz; Kafkasyalı, 2016).

Kitabın Türk varlığını qədim dövrlərə bağlaması və müəllifin evində ölü tapılması onun irsinin sonrakı müzakirələrində əlaqələndirilən mövzulardır. Bu əlaqə kitabın siyasi mənə daşdığına dair baxışı göstərir, lakin ölümün səbəbini müəyyənləşdirmir. Milli düşüncə fəaliyyəti, dil hüquqları tələbləri və tarix kitabı ilə bağlı qətl ehtimalı mənbələrdə mövcuddur; bunlardan hər hansı birini sübut edilmiş səbəb kimi göstərmək mümkün deyil. Ölüm şəraitinin aydınlaşdırılması ayrıca sənədli araşdırma tələb edir.

Zehtabi'nin irsini qiymətləndirərkən bu mübahisə onun elmi və maarifçi əməyini kölgədə qoymamalıdır. Ölüm haqqında iddialar onun fəaliyyətinin bəzi çevrələrdə siyasi baxımdan necə qəbul olunduğunu göstərən materialdır. İrsinin məqalədə əsaslandırılan dəyəri isə dil, tarix və mədəni əlaqələr sahəsində gördüyü işlərə söykənir. Onun İran Türkləri miqyasında düşüncəsi ölüm haqqında hansı izahın doğru olmasından asılı olmadan əsərləri və fəaliyyətinə dair məlumatlar üzərindən araşdırıla bilər.

Nəticə

Məhəmmədağı Zehtabi'nin həyat yolu İran Azərbaycanı'nda müəllimlik və təhsildən mühacirətə, həbs və sürgündən Bakı'da elmi fəaliyyətə, Bağdad'dakı çalışmalardan İrana qayıdışa uzanır. Bu müxtəlif mühitlərdə onun irsinin davamlı mövzuları ana dili, milli mənsubiyyət və keçmişlə əlaqə olmuşdur. Dilçilik əsərləri ana dilində öyrənməni, ədəbi yaradıcılığı mənsubiyyətin fərdi ifadəsini, tarix kitabı isə İran Türklərinin keçmişdə görünməsini önə çıxarmışdır.

Məqalədə nəzərdən keçirilən müəllif qiymətləndirmələri və mədəni təmaslar Zehtabi'nin düşüncəsini yalnız İran Azərbaycanı ilə məhdudlaşdırmağın yetərli olmadığını göstərir. "İran Türkləri" anlayışı, qaşqaylara ayrılan əsər və müxtəlif Türk çevrələri ilə əməkdaşlıq onun daha geniş milli düşüncə istiqamətini açıqlayır. Bu əsaslarla Zehtabi İran'da Türkçülüyn fikri inkişafında yönverici ziyalı kimi qiymətləndirilir: O, Türk kimliyini dilin öyrənilməsi, tarixi hafizə və mədəni həmrəyliklə əlaqələndirən ziyalıdır. Onun yeddi minillik keçmiş haqqında tarixi yanaşmanın elmi doğruluğu ayrıca araşdırılmalıdır, lakin İran Türklərini öz keçmişi haqqında düşünən subyekt kimi önə çıxarması irsinin mühüm xüsusiyyətidir. Zehtabi'nin Azərbaycan bağlılığı bu geniş düşüncənin əsasını, İran Türklərinə müraciəti isə onun əhatəsini müəyyənləşdirir.

Qaynaqlar

Azadgər, M. (2024, 17 noyabr). *Dar hasrat-e azadi: Tab'idiyan-e nefrin-shode-ye Ferqe-ye Demokrat-e Azerbaijan* [Azadlıq həsrətində: Azərbaycan Demokrat Firqəsinin sürgünləri]. *Avaye Tab'id*. <https://ufp-iran.org/16718/>

Börümənd Fondu. (n.d.). *Mohammad-Taqi Zehtabi: Yek sargozasht* [Məhəmmədağı Zehtabi: Bir həyat hekayəsi]. <https://www.iranrights.org/fa/memorial/story/-9545/mohammad-taqi-zehtabi>

Encyclopaedia Iranica. (1988). Azarbaijan x. Azeri Turkish literature. *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/azerbaijan-x/>

- Heyət, C. (n.d.). *Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi* (II kitab). <https://adpuquba.edu.az/wp-content/uploads/2020/12/Cavad-Hey%C9%99t-Turk-dilləri-v%C9%99-l%C9%99hc%C9%99l%C9%99rinin-tarixi-II-kitab.pdf>
- Kafkasyalı, A. (2016). Muhammet Taki Zehtabi ve onun çalışmaları. *TYB Akademi*, 6(18), 65–94. <https://www.tybakademi.com/kitap/akademi18.pdf>
- Mədatlı, E. (1999). İran Türklerinin eski tarihi [Kitab təqdimatı]. *Bilge*, (21), 81–84. <https://akmb.gov.tr/wp-content/uploads/2023/02/Bilge-pdf.21.pdf>
- Məmmədli, P. (2011). Ön söz. M. Zehtabi, *Başqa dilim, elim var mənim: Şeir toplusu* (P. Məmmədlinin tərtibi, transliterasiyası, ön sözü və izahları ilə). Elm.
- Məmmədli, P. (2024). Başqa dilim, elim var mənim [2011-ci il kitabı üçün hazırlanmış materiallar əsasında yenidən işlənmiş məqalə]. *Füyuzat*. <https://fuyuzat.az/basqa-dilim-elim-var-menim/>
- Mərdani Rəhimi, Ə. (2012). *Yüz əsərə bir baxış* [Xatirənin İsa Məcidinin saytında dərc edilmiş hissəsi]. <https://isamajidi.blogfa.com/tag/حسین-صدیق>
- Mərdani Rəhimi, Ə. (n.d.). *Qaşqayı sözlüyünün müqəddiməsindən hissə* [2022-ci ildə Elyana Shamloo saytında yayımlanmış material]. <https://shamloo.blogfa.com/post/347>
- Musayeva, F. (2011, 21 oktyabr). Başqa dilim, elim var mənim [Şeir toplusunun təqdimatı]. *Mədəniyyət*. <https://medeniyyet.info.az/page/news/739/Basqa-dilim-elim-var-menim.html>
- Nəsibli, N. (2001). Azərbaycan'ın milli kimlik sorunu. *Avrasya Dosyası*, 7(1), 132–160. <https://21yyte.org/assets/uploads/files/132-160%20nesib.PDF>
- Yılmaz, H. (2013). The Soviet Union and the construction of Azerbaijani national identity in the 1930s. *Iranian Studies*, 46(4), 511–533. <https://doi.org/10.1080/00210862.2013.784521>

Yaşar Ali PURALİ [0009-0001-7573-854X](https://orcid.org/0009-0001-7573-854X)

Kanada'da yayımlanan *TURUK Akademik ve Araştırma Dergisi* ile *Azerbaijan Post*'un Yayıncısı, Gazetecisi ve Genel Yayın Yönetmeni.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 12 EEkim 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 20 Ekim 2026

E-yayın tarihi: 2 Kasım 2026

Çıktı sayfa sayısı: 19

Kaynak sayısı: 13

Azərbaycanlı Demokrat Bir Gəncin Ömür Yolu *Məhəmmədağa Zehtabi'nin Həyatı və Yaradıcılığı*

• Prof. Dr. Səməd Bayramzadə¹

M. Zehtabi 1923-cü il oktyabr ayının 13-də Şəbüstər'də kərişçi (balıq emalı ilə bağı kusta peşə) ailəsində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilə kənd məktəbində başlamış, lakin 2 il oxuduqdan sonra ailə dolanışığı ilə bağı təhsildən ayrılmış, sonra özünün təkidilə təhsilini Təbriz'də davam etdirmişdir. Əvvəl "Füyuzat", sonra "Firdovsi" adına orta məktəbin ədəbi şöbəsini bitirib müəllimlik etsə də, ali məktəbdə təhsil almaq fikrindən daşınmır. İran'da və başqa ölkələrdə təhsilini davam etdirmək istəyində olan M. Zehtabi bir çox maddi və digər problemlərlə qarşılaşır.

1941-1945-ci illərdə Təbriz'də Hacı Yusif Şüar'ın təşkil etdiyi xüsusi siniflərdə Ərəbcə və katoliklər kilsəsində Müsyö Cozef Qvinder'in sinfində Fransızcanı yaxşı öyrənən Məhəmmədağa 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökuməti'nin Təbriz'də açdığı universitetinin ədəbiyyat fakültəsinin ilk tələbələrindən olur. Seyid Cəfər Pişəvəri'nin həmin fakültədə həftədə iki dəfə "Dünya Ədəbiyatı" mövzusunda oxuduğu

¹ AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu, Güney Azərbaycan Şöbəsi. E-post: samadbayramzadeh@gmail.com

mühazirələrini dinləyir. O, Azərbaycan Demokrat Gənclər Təşkilatı'nın tanınmış rəhbərlərindən və S.C. Pişəvəri'nin sevdiyi ziyalı gənclərdən biri olmuşdur. Zehtabi 21 Azər hərəkətində Azərbaycan gəncliyinin ən bariz nümayəndələrindən biri olmuşdur. Azərbaycan'ın azadlığı, onun xoşbəxt gələcəyi uğrunda quruculuq işlərində gəncliyi həmişə öndə, onun məsuliyyətini isə ən ağır vəzifələrin üzərində görürdü. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi'nin orqanı olaraq Təbriz'də nəşr olunan *Azərbaycan* qəzetinin 8 aprel 1946-cı il tarixli 167-ci sayında çap olunmuş "Cavanların Diləyi" başlıqlı məqaləsində Zehtabi "Bizlərə, gənclərə silah verin" deyər, çağırış edir və yazırdı ki:

"...Azərbaycan cavanı məqam, vəzifə istəmir. Azərbaycan cavanı illər boyu əsarət altında qaldığı zaman zəncirin işgəncəsini görüb və başqa millətlərə ağalıq etmək fikrində deyil. ...Bu gün artıq bir məsələ Azərbaycan cavanının fikrini cəlb edir və bu onun bütün vücudunu çulğayıb. ...Bu cavanlar keçmiş qəhrəman və aslan babaların oğulları olduqları kimi qəhrəman şir balası kimi də fikir edirlər. Onlar fikir edirlər ki, atalarının qanı ilə qurulan bu azadlığı qorumaq onların vəzifəsidir. ... Onlar deyirlər ki, biz əlimizə silah alıb vətənimizin sərhədlərində, dağlarda, daşlarda, boranlarda, qarlar üstündə öz sinəmizi düşmən süngülərinə qalxan edib bir daha keçmiş bədnam səhifələrin doğma yurdumuzun tarixində təkrar olunmasına yol verməməyi arzu edirik. ... bütün Azərbaycan'ın qəhrəman gənc oğlanları və qızları bir səsə Milli Hökumətimizə, qəhrəman firqəmizə, bütün rəhbərlərimizə deyirlər ki, milli varlığımızı qorumaqdan ötrü bizlərə silah verin."

Şah hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycan Milli Hökumət süquta yetirildikdən və Təbriz Universiteti qapanandan sonra təhsilini davam etdirəmək üçün M.T. Zehtabi 1948-ci ildə vətənin bu tayına üz tutsa da "sərhəddi pozduğuna görə" onu həbsə alıb Sibir'ə sürgün edirlər. Nəhayət, 1954-cü ildə bəraət alır və Bakı'ya gəlib təhsilini davam etdirir. Təhsilini başa vurduqdan sonra 15 il Şərqsünaslıq Fakültəsində Ərəb dili və ədəbiyyatını tədris edir. "Əbu Nəvvəs'in Həyatı və Yaradıcılığı" mövzusunda dissertasiya (tez) müdafiə edərək, filoloji elmləri namizədi elmi dərəcəsini alır.

Bakı Dövlət Universiteti'ndə işlədiyi dövrdə tələbələrə Ərəb dili və ədəbiyyatının inceliklərini öyrətməklə yanaşı, onların mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi, Vətənin istiqlalı və tərəqqisi uğrunda çalışan milli ruhlu hərtərəfli vətənpərvər və kamil bir insan kimi şəkillənməsinə çalışır. Bu gün Azərbaycan'ın tanınmış elm və siyasət adamları arasında onun vaxtilə yetişdirdiyi tələbələr də vardır.

M. Zehtabi sovet totalitarizmindən böyük çətinliklərlə canını qurtararaq 1971-ci ildə İraq'a köçür. Bağdad Universiteti'ndə pedaqojik fəaliyyətə başlayır. Orada qədim Türk dillərini və Fars dilini tədris edir. Dilçiliyə aid yazdığı 2 kitab adıgedən universitetdə dərs vəsaiti kimi istifadə olunur. Yazıb çap etdirdiyi əsərlər əsasında Bağdad Universitetinin Elmi Şurası tərəfindən ona professor adı verilir.

İraq'da işlədiyi vaxtlar Avropa'ya səfər edir və bu zaman orada oxuyan güneyli tələbə gənclərlə görüşür və həmin tələbələr ona ana dilini öyrənmək üçün kitab tapmağıqlarını söyləyirlər. Nəticədə professor "İran Türkcəsinin Sərfi" (qrameri/şəkil bilgisi) kitabını yazır və bu kitab tələbələrin köməyi ilə 1976-cı ildə Almaniyada çap olunur. İraq'da yaşayan Kərküklülərin (Türkmənlərin) dili bəzi məhəlli fərqləri nəzərə almasaq, tamamilə Azərbaycan Türkcəsindədir. M. Zehtabi adıgedən kitabı bir qədər təkmilləşdirərək İraq Türkmənlərinin ləhcə və ədəbiyyatı da daxil olmaqla bir dilçilik kitab hazırlayır. Təəssüf ki, kitab sonralar orada onun yox, başqa birisinin imzası ilə çap olunur. Ümumiyyətlə, onun dilçiliklə bağlı 6 kitabı çap olunaraq yayılıb.

M. Zehtabi qəzetçilik və tərcümə sahəsində də qələmini sınayır. Berlin'də *Ərk* dərgisini, Bağdad'da isə 5 müxtəlif dildə *Birlik Yolu* adlı qəzet nəşr etməyə nail olur.

Fransız ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr hələ 40-cı illərdə qəzet səhifələrində dərc olunur.

197

Sənət dostu Əliaga Vahid'lə birlikdə klassik ədəbiyyatdan tərcümələr edir.

Alim dilçiliklə yanaşı Türk folkloru ilə də məşğul olur. Güney mətbuatında "İslamaqədərki Türk Folkloru və Ədəbiyyatı", "Əruzun Türk Foklorunda İzləri" adı altında çap edilmiş silsilə yazıları ümum Türk ədəbiyyatına daxil olan dəyərli yazılardandır.

Dr. Zehtabi həm də böyük müşahidə qabiliyyətinə malik olan həssas şairdir. Onun qələmindən onlarla gözəl poemalar çıxıb. "Çerik Əfsanəsi", "Pərvanənin Sərgüzəşti", "Bəxti Yatmış", "Bağban Eloğlu", "Bəzz Qalası'nda", "Mişov'un Əfsanələri", "Həsti-ye Nəsim" (Farsca), "Qoy Olsun On" kimi bədii əsərləri ayrı-ayrı vaxtlarda Bağdad, İstanbul, Berlin və Təbriz'də nəşr olunmuşdur.

"Bağban Eloğlu" poeması şairin çap olunmuş son əsərlərindəndir. Poemanın ilk varyantı Bağdad'da, son təkmilləşmiş forması isə Təbriz'də çap olunmuşdur. Əsərdə o, Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından biri Həsən Bağban'ın mübarizə dolu həyatını bədii dillə qələmə almışdır. O, bununla bağlı arxiv materialları və tarixi sənədlərlə tanış olub araşdırmalar aparmışdı.

Bu bir həqiqətdir ki, İran'da baş verən inqilablar beşiyi həmişə Güney Azərbaycan və onun baş şəhəri Təbriz olub. Lakin bu barədə İran'ın Fars və keçmiş sovet tarixçilərinin bir qismi susmağı üstün tuturdular. Bütün bunların müqabilində Məşrutə inqilabı ilə bağlı M. Zehtabi'nin fikirləri böyük maraq doğurur. O, Məşrutə inqilabının Rusiya'dakı 1905-ci il inqilabının təsiri ilə başlanması haqqında Marksist-Leninçi ideoloqların fikirlərini qəbul etmir. Yazırdı ki, İran, xüsusilə Azərbaycan xalqının milli şüurunun yüksəlməsi, xalqın bir çox sahələrdəki tərəqqisi Məşrutə inqilabının baş verməsi üçün güclü amil olub tarixin zəruri bir hərəkətini meydana çıxarmışdı. Qeyd edirdi ki, Rusiya'da 1905-ci il inqilabı boğulsa da, Məşrutə inqilabı uzun zaman (1912-ci ilin əvvəllərinədək) davam etdi. M. Zehtabi'yə görə Məşrutə inqilabına XIX əsrin II yarısında Osmanlı imperatorluğunda baş vermiş Tənzimat hərəkətinin böyük təsiri olmuşdur. O, bu hərəkətin ideoloji mərkəzinin İstanbul, habelə Misir olduğunu göstərir və bu inqilabın yetişməsində M.F. Axundov və M.Ə. Talibov'un maarifçilik rolunu da vurğulayır. Yazır ki, Məşrutəyə yardım yalnız Qafqaz və Rusiya'dan deyil, Osmanlı Türkiyəsi'ndən də gəlmişdi və Məşrutə geri çəkiləndən sonra İstanbul məşrutəçilərin sığındıqları və fəaliyyətlərini davam etdirdikləri şəhər olub. Sonra qeyd edirdi ki, Bakı'da yaranmış mütərəqqi mətbuat Məşrutə inqilabı ilə sıx ilgili olmuşdur. Məşrutə hərəkətinin iştirakçıları əsasən, xalq içərisindən çıxmış və nəcib əməllərinə görə xalqın dərin hörmətini qazanmış şəxslər idi. Bu da özlüyündə onun xalq üsyanı olmasını bir daha sübut edir. Zehtabi yazır ki, bu cömərd insanların adına "xan" kəlməsi qoşar, özlərini də "qoçu", "məşədi" çağırardılar.

Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından biri el içində böyük hörmət qazanmış Həsən Bağban Təbriz'in Leylava məhəlləsinin mücahidlərinin başçısı idi. M. Zehtabi "Bağban Eloğlu" əsərində Səttarxan'ın 17 mücahidlərindən biri olan, onun həyatını dəfələrlə ölümdən qurtaran, göstərdiyi əməllərə görə "Cəbhənin Ləsgəri", "Məşrutənin Bayraqdarı", "Eloğlu" kimi şərəfli adlar qazanmış Hüseyn Bağban'ın həyatını bədii boyalarla yaratmağa nail olur.

Dr. M. Zehtabi tarix və toponomika sahələri ilə də ciddi məşğul olmuş, araşdırmalar aparmışdır. Onun "İran Şahlarının 2500 illik Cinayətləri" əsərində Fars millətçilərinin törətdikləri cinayətlərdən bəhs edilir.

Alim İran Türklərinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarında böyük ürək yığılı ilə yazır ki, bu məsələ ilə bağlı dünya Türkolojisində dəqiq bilgi yoxdur, verilən məlumatlar da bilərəkdən saxtalaşdırılıb, xüsusilə onların milli və etnik tərkibi ilə bağlı faktlar təhrif edilib.

Tanınmış Amerika alimi, tarixçi, Qafqazşünas və Azərbaycanşünas Prof. Tadeuş Svyataçovski Güney Azərbaycan tarixini dünya

tarixşünaslığında "ağ ləkə" adlandırıb. Onun bu sahədə söylədikləri M. Zehtabi'nin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Zehtabi bu boşluğu, qismən də olsa doldurmaq üçün uzun illər boyu apardığı araşdırmaların nəticəsi olan "İran Türklərinin Əski Tarixi" adlı üç cildlik kitabını yazır. Onun hələlik yalnız birinci cildi işıq üzü görmüş bu kitabı Türk Dünyasında böyük bir hadisə kimi qarşılanmışdır.

Müəllifin kitabda gəldiyi aşağıdakı nəticə diqqəti daha çox çəkir:

"Aparılan əsaslı araşdırmalara görə Türklər İran'da 6 min il əvvəl yaşamış və əhalinin əksəriyyətini təşkil etmişlər. Bu nisbət bu gün də dəyişilməmişdir. Güney Azərbaycan sərhədlərindən xeyli uzaqlarda olan və İran'ın mərkəzi əyalətlərindən sayılan Həmədan, Savə, Zərənd, Əsədabad'ın əhalisi həmişə Farsdilli kimi qələmə verilib. Bu tamamilə yanlışdır. Bu gün də, bütün tarix boyu da oranın sakinləri Türklər olub. Bunu oradakı qazıntılar zamanı tapılmış gil lövhələr, o yerlərin toponimikası, folkloru, ədəbiyyatı təsdiq edir".

Dr. M. Zehtabi millətinə olan sevgisinə ömrü boyu sadıq qalıb. Onun dilinə, elinə xor baxıb qara yaxan millətçilərə həmişə tutarlı cavablar verib, onları susdurub. Əqidəsinə görə başı çox bəlalar çəkən vətənpərvər ziyalıya o tayda "pantürkist", bu tayda vaxtı ilə "millətçi" damğası vurublar. Ömrünün bir hissəsi qürbətdə, sürgündə, həbsxanada keçib.

Bu sətirləri yazarkən Məhəmmədağlı Zehtabi ilə bağlı xatirələrimdən çox ciddi bir məqamı burada qeyd etməyi lazım bildim.

Azərbaycan Cumhuriyyəti'nin Tehran'dakı səfirliyində diplomat sifəti ilə çalışdığım illərdən (1992-1995) tanıdığım Güney Azərbaycanlı milli-mədəni fəal, şair, yazıçı, incəsənət xadimi və musiqi müəllimi Həsən Dəmirçi'nin (1941 - 24 iyun 2018) Təbriz'dəki mənzilində 1997-ci ilin iyun ayının 2-də mərhum ustadımız Prof. Məhəmmədağlı Zehtabi ilə bir yerdə olmaq, dərdləşmək, doyunca ona qulaq asmaq imkanına malik oldum.

Söhbət zamanı o çox ciddi bir məsələyə toxunaraq dedi ki, Güney Azərbaycan'da, xüsusən ana dili və milli kadr məsələsinə böyük ehtiyacımız var. Burada Türk dili və ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən kadrlarımız vaxtilə ya Bakı'da, ya da İstanbul'da yetişiblər. Onların da ömürlərinin yarısından çoxu keçib. Öz milli kadrlarımızın yetişməsinə çox böyük ehtiyac var. Bunu 32 milyonluq Azərbaycan xalqı adından deyirəm. Bakı bizim üçün əsas kadr hazırlama bazası olmalıdır. Oraya təhsilə gedənləri orta məktəbi bitirənlər arasından seçmək lazımdır. Çünki onların idrakı, düşüncəsi təmizdir. Onları milli varlığımız ruhunda yetişdirmək, əqidəsini tərbiyə edib formalaşdırmaq daha münasibdir. Sonda bir daha təkrar etdi: Kadr! Kadr! Kadr!

O yenə də Azərbaycan'ın gələcəyini onun gəncliyində görürdü, o gəncliyə, onun zəkasına, qətiyyətinə, iradəsinə, milli ruhuna, milli şüuruna, vətən sevgisinə ümid edirdi.

Dr. M. Zehtabi 1998-ci ilin dekabr ayında müəmmalı şəkildə ürək tutmasından qəfil vəfat etmişdir.

M. Zehtabi Təbriz yaxınlığında doğulub boy atdığı Şəbüstər şəhərində dəfn olunmuşdur. Onun vəfalı şagirdləri, düşüncə və məslək dostları Zehtabi'nin məzarını məqbərə şəklinə salmış, indi də onun səliqə və abadlığına xüsusi qayğı göstərirlər. Azərbaycan xalqının bu böyük oğlunun məzarı Təbriz şəhərindəki ziyarətgahlardan birinə çevrilmişdir.

Dr. Məhəmmədağa Zehtabi
Çağdaş Azərbaycan Milli Hərəkətinin
Mənəvi Atası

• Eldar QARADAĞLI ¹

Məhəmmədağa Zehtabi (1923-1998) Güney Azərbaycan'ın tanınmış dilçisi, tarix araşdırıcısı, ədəbiyatçısı və milli-siyasi şəxsiyyətlərindən biridir. O, özəlliklə Azərbaycan'ın güneyində Türk dilinin, tarixinin və milli düşüncəsinin yaşadılması və yayılması yolunda çoxşaxəli çalışmaları ilə seçilən tarixi şəxsiyyətdir. Onun yaradıcılığında Azərbaycan Türklərinin Əski Tarixi kimi böyük həcmli tarixi araşdırmanın özəl yeri vardır.

Dr. Zehtabi'nin yaşam yolu siyasi basqılar, həbslər və sürgünlərlə yanaşı, bir an belə dayanmayan bilim öyrənmə və öyrətmə ilə keçmişdir. Onun Güney Azərbaycan'a qayıtdıqdan sonrakı çalışmaları yalnız kitab yazmaqla bitməmiş, milli-siyasi düşüncə, Azərbaycan Türkcəsi, milli tarix və gənclərin yetişdirilməsi yönündə dərslərlə də davam etmişdir. O, yüksək enerjisi ilə Güney Azərbaycan'ın ən ümidverici öncüllərindən biri olmuş, milli düşüncələri gənclər arasında sürətlə yayılmış, kitabları əldən-ələ gəzməmişdir.

Bu yazı Dr. Zehtabi'nin bütün yaşamını əhatə edən bioqrafı deyil. Bu, onunla müxtəlif dövənlərdə birbaşa təmasda olmuş bir gəncin şəxsi

¹ Araşdırmaçı, yazar. e-post: e.qaradagli@gmail.com

şahidliyidir. Burada yalnız şəxsən gördüyüm, yaşadığım və hafizəmdə qalan olayları yazıram.

Dr. Zehtabi ilə Birinci Tanışlığım

Mən Dr. Məhəmmədağa Zehtabi ilə 1979-cu il inqilabından dərhal sonra tanış olan gənclərdən biri idim. Onun yaşının bütün dövrlərinə şahid olduğumu iddia etmirəm. Əksinə, mənim də bəlli illərdə Təbriz'dən ayrılmağa və gizli yaşamağa məcbur olduğum dövrlər olmuşdur.

Dr. Zehtabi'nin Təbriz'ə qayıdışından sonrakı ilk aylarda onunla P. Z. və ya Qara P. ilə birlikdə Həsən ağa Dəmirçi'nin iş yerində tanış olduq. Həmin görüşdən sonra mən də bir çox gənc kimi onun həm öyrəncisi, həm də yol yoldaşı oldum.

1989-cu il Rəhim Rəisniya'nın Kitabının Tanıtım Axşamında

Aparıcılığını etdiyim Hüseyn bəy Hərəsəti'nin (Başmaqçı) evindəki “İran Tarixinin Sürəcində Azərbaycan” (آذربایجان در مسیر تاریخ ایران) kitabının anım gecəsindəki alovlu çıxışı belə idi:

“Azərbaycan milli azadlıq hərəkatına sızan ideolojilərin rolu təxribatdır. Bu millətin Rus kommunizmindən çəkdikləri sayə gəlməz dərəcədə böyükdür. Azərbaycan'ın başına nə gəlsə Rus'un orada barmağı var. Biz daha ayıq-sayıq olmalıyıq. Milli hərəkatımızı o ideolojinin, bu ideolojinin ayağına verməməliyik...”

Həmin oplantıda Urmu'dan gələn tanınmış Abbas bəy Bozorgəmin Dr. Zehtabi'nin sözlərinə qarşı etiraz edərək toplantını tərk etdi.

1990-cı il Sava Qurultayı

1990-cı ildə Sava şəhərində Əli Kəmalı bəyin nar bağında keçirilən qurultaya Təbriz'dən bir minibüs ilə yola düşdük. Dr. Zehtabi, Həsən ağa Dəmirçi, Y. T., N. R., Yaşar Güneyli və başqa dostlarımız da bizimlə idi. Qurultaya çox sayda tanınmış milli şəxsiyyət qatılmışdı.

Dr. Zehtabi'nin təxminən bir saat davam edən coşqun çıxışı bağın havasında milli qururu zirvəyə qaldırmışdı. O, çıxışı zamanı əli ilə Azərbaycan xəritəsini çəkərək olduğumuz Sava'nı yurdumuzun ortasında göstərdi. Bununla Həmədan, Ərak kimi böyük bölgələri Azərbaycan coğrafiyasından qoparmaq istəyən yandaşların yanlışlığını vurğulayırdı.

Qurultaydan sonra Dr. Zehtabi bizi Marağay kəndinə apardı. Orada Türk şairi və ozanı Telimxan'ın məzarı yerləşirdi. O, bizi Azərbaycan'ın ədəbi incilərindən biri ilə tanış etdi.

Kənddə bizi görən hər kəs yaxınlaşır, xoş qarşılayırdı. Orada məktəb, sağlq ocağı və başqa gərəkli mərkəzlər yox idi. Əhalinin hamısı Türk dilində danışır, bir kəlmə belə Farsca bilmirdi. Farslaşdırma siyasətinin hələ bu kənddə gündəlik danışq dilini dəyişdirəbilmədiyini açıq görünürdü.

1992-ci il AQT və Məramnamə

1992-ci ilin sonlarına doğru Azərbaycan Qurtuluş Təşkilatının (AQT) Məramnaməsinin hazırlanması üçün beş nəfərlik redaktorlar heyəti çalışdı və 39 səhifəlik sənəd hazırlandı. Mənə son redaktor kimi çalışma verildi.

Bir neçə gün sonra hazırladığım iki nüsxədən birini son baxış üçün Dr. Zehtabi'yə verdim. Təxminən on gün sonra Həsən ağa Dəmirçi'nin Təbriz'də, Lalə yolunun bucağında yerləşən "Azərbaycan Musiqi Mərkəzi"ndə AQT toplantısı keçirildi. Qurucu heyətin demək olar ki, hamısı orada idi. Həsən ağanın istəyi ilə toplantı boyunca mərkəz qapalı saxlandı.

Mən masanın aşağı başında, Dr. Zehtabi isə yuxarı başında oturmuşdu. Toplantı başlayan kimi doktor özünəməxsus tərzilə mənə sət şəkildə tənqid etdi. Məramnamənin redaktəsi onun ürəyincə olmamışdı. Mənə düzəliş etmək üçün bir həftə vaxt verdi. Mən isə doktorun tənqidlərinin hamısını qəbul etmədim.

203

Bu olaydan sonra Dr. Zehtabi təxminən altı-yeddi ay mənimlə münasibət saxlamadı.

1993-cü il Yenidən Görüş və Yazılan Əsər

1993-cü ilin ortalarında Həsən ağa Dəmirçi mənə zəng etdi:

"Eldar, sabah günorta yeməyi üçün mənə gəl. Qəhvəxanada piti yeyək və danışaq." dedi.

Ertəsi gün Həsən ağanın iş yerinə getdikdə qarşımda Dr. Zehtabi'ni gördüm. Əyilib salam verdim. Halımı soruşdu, AQT-nin durumunu öyrəndi.

Masanın üstündə günəşdən rəngi qəhvəyidən qırmızıya dönmüş çantasına işarə edərək dedi:

"Sənin bir yaxın yoldaşın var, S. Ə. Onunla bir günlük işimiz olacaq. Aranız pozulmayıb ki?"

Aramızın yaxşı olduğunu dedim. Sonra soruşdu:

"Sabah günortadan sonra üç-dörd saatlıq çapxananı bağlayabilərmisən?"

Məndən müsbət cavab aldıqdan sonra çantanı açdı və içindən qalın A4 biçimində yazılmış səhifələri masaya qoydu.

Gözümə ilk çarpan yazı, yanlış görmürəmsə, qalın qələmlə əski əlifbada yazılmış “Azərbaycan Türklərinin Əski Tarixi” (آذربایجان تورکلرینین اسکی تاریخی) adı idi. Həmin an artıq hiss etdim ki, Dr. Zehtabi məni bağışlamışdır. Altı-yeddi aylıq soyuqluq sona çatmışdı. Bu, mənim üçün həm çox anlamlı gün, həm də özümə inam baxımından böyük həyat dərsi idi.

Ertəsi gün onun istəyi ilə dostumun kiçik çapxanası yarım gün bağlandı. Saat 13-dən 17-ədək mən, Dr. Zehtabi, Həsən ağa Dəmirçi və çapxananın sahibi S. Ə. birlikdə həmin xam yazıdan yeddi nüsxə çıxardıq.

Bütün zəhmət və məsrəflərə baxmayaraq, S. Ə. bizdən heç bir ödəniş qəbul etmədi.

Dr. Zehtabi nüsxələrdən birini mənə verdi.

Bu nüsxə mənim ömrüm boyu aldığım ən dəyərli armağanlardan biri olmuşdur.

Burada xüsusi olaraq vurğulamaq istəyirəm: Mənim şəxsən gördüyüm həmin ilk əlyazmanın adı “İran Türklərinin Əski Tarixi” deyil, “Azərbaycan Türklərinin Əski Tarixi” idi. Sonrakı dövrlərdə əsərin tanındığı adın dəyişməsi ayrıca araşdırma mövzudur.

Azərbaycan Müstəqil Demokrat Fırqəsi

Dr. Zehtabi'nin Təbriz'ə qayıtdıqdan sonra yaratdığı “Azərbaycan Müstəqil Demokrat Fırqəsi”nin ilk gəncləri arasında da olmuşam.

Həmin dövərdə Azərbaycan Demokrat Fırqəsi də Təbriz'in Nisfırah caddəsində fəaliyyət göstərirdi. Mən və Pərviz dostum həmin mərkəzə gedib-gəlirdik. Dr. Zehtabi ilə tanış olduqdan sonra AMDF-nin yeni quruluşu ilə də tanış olduq.

Doktor bizim klasik ADF-də qalmağımızı istədi. Onun izahına görə, yeni fırqənin yaranmasının əsas səbəblərindən biri ADF-nin İran Tudə Partiyası ilə bağlılığı və həmin partiyanın Moskva tərəfindən idarə olunması idi. O, Fırqə rəhbərlərinin Sovet'də yerləşməsindən neçə il sonra çox ağır təqiblərdən sonra Bakı'ya gedir. Orada tutulur və Sibir'ə sürgün düşür. Pişəvəri'nin Yevlax yolunda ölməsindən sonra Fırqənin içində neçəlik yaranır. Gənc Məhəmmədağa da bir çox gənc kimi bu ixtilafın qurbanı olmuşdur. Bu üzündən Dr. Tudə Partiyasına bağlı olan ADF-ni qəbul etmirdi.

Sonralar Dr. Zehtabi'nin tutulması və İran zindanlarında ağır illər keçirməsi ilə yaratdığı müstəqil firqənin fəaliyyəti də donduruldu. Bu prosesin bir hissəsinə şəxsən şahid olmuşam.

1992-ci il Zakir Bəyin Ağırlanması

1992-ci ildə Bakı'dan Təbriz'ə gələn tanınmış qarmon ustası Zakir bəyin evimizdə ağırlanması zamanı Dr. Zehtabi'nin çıxışı da hafizəmdə qalıb. O, Azərbaycan torpaqlarının tarix boyunca bölünməsindən, bu bölünmədə daxili zəifliklərin rolundan danışaraq gəncliyin gələcəkdə məsuliyyət daşımalı olduğunu vurğuladı.

Onun fikrinin əsas xətti bu idi:

“Azərbaycan'ın gələcəyi parlaq, zəkali və vətəni özündən çox sevən gəncliyimiz tərəfindən idarə edilməlidir. Bizim dövlət olmaqdan başqa yolumuz yoxdur!”

1996-cı il Bakı'da Qarabağ və Təbriz Haqqında

1996-cı ildə Bakı şəhərində, Mərənd Hotelində, Rəsulvənd'in başçılığı ilə keçirilən Əli Kəmalı - Mikayıl Müşfiq günlərinin axşam yeməyində Dr. Zehtabi'nin Azərbaycan ordusunun orada olan üç generalına müraciətinin də şahidi oldum.

O, onların Qarabağ məsələsi ilə bağlı çalışmalarını vurğulayaraq belə dedi:

“Əziz generallarımız, bilirəm ki, sizin bütün həyatınızı Qarabağ'ın Ermənistan'dan azad edilməsi məşğul edir. Biz qəhrəman ordumuzun gücü ilə Qarabağ'ımızı azad edəcəyik. Mənim buna imanım var. Qarabağ'dan sonra Təbriz'in və Güney Azərbaycan'ın növbəsi çatacaq. Siz indidən ona hazır olmalısınız. Bölünmüş vətən vətən deyil!”

Zehtabının Ev Dərsləri

Dr. Zehtabi'nin evlərdə keçirdiyi dərslərə uzun müddət qatılmışam. Bu görüşləri yalnız dil dərsləri kimi görmək doğru olmaz.

Azərbaycan Türkcəsi ilə yanaşı, milli tarix, milli düşüncə və milli-siyasi anlayışın öyrədilməsi də doktorun əsas hədəflərindəndi. O, gənclərin bu cür çalışma çevrələri yaratmasını təşviq edir, bəzən onların gedişinə yaxından maraq göstərirdi.

1994-cü ilin İyun Görüşü

1994-cü ilin iyununda (juən) evimizdə beş nəfərlik bir görüş keçirildi. Görüşdə Dr. Zehtabi, Həsən Dəmirçi, Azərbaycan Qurtuluş Təşkilatının -

bugünkü Güney Azərbaycan Qurtuluş Partiyasının (GAQP) yolunu təşkil edən AQT-nin - iki qurucusu və mən iştirak edirdik.

Həmin vaxt mən hər an tutulabilərdim, Həsən ağa Dəmirçi rejimin gözaltısında idi, Dr. Zehtabi isə daha çox açıq milli-mədəni çalışma yoluna yönəlirdi.

Bir neçə saat davam edən görüşdə AQT-nin güvənliyi və qurucularının qarşılaşdığı təhlükələr müzakirə edildi.

Görüşün sonunda Dr. Zehtabi siyasi basqı şəraitində milli çalışmanın başqa bir yoluna ehtiyac olduğunu vurğuladı:

“Gün keçdikcə rejimin basqıları artır. Bu durumda xalqın içində dilimizi, tariximizi, milli düşüncəmizi və mədəni varlığımızı yaşadabiləcək açıq bir mədəni çalışma lazımdır. Zənnimcə, bir ocağın yaranması gərəkir.”

Beləliklə, sonralar “Təbriz Mədəniyyət Ocağı” adı ilə fəaliyyət göstərən qurumun yaranmasına gedən yolun təməli, mənim şahidliyəmə görə, həmin görüşdə qoyuldu. Çox keçmədən ocaq Dr. Zehtabi'nin başçılığı ilə fəaliyyətə başladı.

Mənim isə bu ocağa yaxınlaşmağım yasaqlandı və onun çalışmalarında iştirak edə bilmədim.

Gördüyüm Milli-Əxlaqi Yaşam Örnəyi

Dr. Zehtabi'nin sadə, hərəkətli və içdən yaşamını yaxından görmək mənim üçün açıq bir həyat dərsi olmuşdur.

Ölməz Əbülfəz Elçibəy'in bir Bütöv Azərbaycan Birliyi toplantısında yüzlərlə insan qarşısında söylədiyi bu sözlər də hafizəmdə qalıb:

“Dr. Məhəmmədağa Zehtabi mənim ustadım, böyük öyrətmənim olmuş və mən universitetdə onun öyrəncisi olduğum üçün çox xoşbəxtəm.”

Bundan artıq söz deməyə bəlkə də ehtiyac yoxdur.

Yeddidən yetmişə hər kəsə sayğılı və gülərüzlü olmaq, içi ilə dışını bir tutmaq, bildiklərini hər kəslə paylaşmağa can atmaq, həftənin ən azı üç gününü Şəbüstər'dən Təbriz'ə gələrək dərslər vermək, milli məşvərlər üçün gecə-gündüz bilmədən Tehran'a və başqa şəhərlərə getmək, əlindən düşməyən qələmi ilə bilimsel yaşam sürmək, Güneyin dərdinə ortaq olmaq üçün ailəsindən uzaqda yaşamaq, milli təşkilatlanmalarda məsləhətçi olmaq, gündəlik yaşamını ən sadə biçimdə qurmaq, Mişov yamaclarının doğasıyla gününü aydınlaşdırmaq, gənclərə vüqarı ilə örnək olmaq, ikiüzlü insanları özündən uzaq tutmaq,

dostluqlarda yumuşaqlıq lakin milli sorumluluqda sərtlik sərgiləmək, zaman tapdıqca Təbriz'də uşaq bağçalarında azyaşlı uşaqlarla görüşmək, şeir və ədəbiyyat yığıncaqlarında iştirak etmək, yoxsul ailələrin dərdlərinə çarə olmağa çalışmaq və yüzlərcə özəlliyini mən daha çox şahidlik edən soydaşlarım sayabilərlər....

Bütün bunlar mənim şəxsən gördüyüm Dr. Məhəmmədağı Zehtabi şəxsiyyətinin yalnız bir neçə yönü və örnəyidir.

O, mənim şahid olduğum ən kamil insanlardan və milli öncüllərdən biri idi. Yersiz deyil ki, bir çoxları onu çağdaş Azərbaycan Milli Hərəkətinin mənəvi atası görürlər.

Şahidlik Sürəcim

Bu yazının doğru anlaşılması üçün öz şahidliyimin sürəcini də açıq deməyi vacib sayıram.

1980-1985-ci illərdə Təbriz'dən ayrılaraq Tehran'da gizli yaşadığım üçün həmin illərdə Dr. Zehtabi'nin bütün çalışmalarını izləmək imkanım olmadı.

1995-1998-ci illərdə isə Təbriz'dən Bakı'ya getməyə məcbur oldum və Dr. Zehtabi ilə yalnız iki dəfə Bakı'da görüşəbildim.

Dr. mənim Təbriz'dən Bakı'ya gəlməyimi heç bəyənmirdi. Bakı'da bir görüşümüz zamanı hər kəsin içində uca səslə mənə belə dedi:

“Sənin burada nə işin var? Səndən öncəkilər nə iş görəbildilər ki? Vətəni buraxmağının, Təbriz'i boşaltmağının xeyri ancaq düşmənlər üçündür. Hər kəsin sənin kimi balası var. Demək, hamı sənin yolunu tutmalıdır?!”

Bu sözlər onun gənclərdən nə gözlədiyini də göstərirdi: Ölkədən uzaqlaşmağı deyil, xalqın içində qalaraq çalışmağı.

Dr. Zehtabi'nin həyatında özəl yer tutan Babək Qalası toplantılarının böyük kütləli dönəmlərində mən Bakı'da olduğum üçün onun yanında olmamışam. Bu toplantıların şahidliyini həmin illərdə onun yanında olan dostlarımız verməlidir. Xüsusilə rəhmətlik Həsən ağa Dəmirçi'nin Dr. Zehtabi ilə çox yaxın və qırılmaz bağı olmuşdur və onun xatirələri ayrıca dəyər daşıyır.

Dr. Zehtabi'nin Ölümü ilə Bağlı

1998-ci ilin sonlarına doğru Dr. Zehtabi'nin Almaniya'ya səfəri baş tutdu. O, Almaniya'dan qayıtdıqdan sonra Şəbüstər'dəki evində ölmüş halda bulundu.

Sonradan onun çılpaq cəsədinin gizlicə çəkilməmiş fotosəkilləri bizə çatdı. Fotoları çəkən dostumuz həmin vaxt Təbriz'də yaşadığı üçün onun

güvenliyi üçün bu görüntüləri uzun illər yaymadıq. O, Təbriz'dən İstanbul'a köçdükdən və güvənliyindən əmin olduqdan sonra fotolar GAQP adı ilə yayımlandı.

Fotolarda Dr. Zehtabi'nin bədənində, boynunda və ağız ətrafında göy, yaşıl və qan rəngli izlər görünürdü. Bu görüntülər onun ölümünün adı ölüm olmadığı barədə ciddi şübhələr doğururdu.

Həmin günlərdə onun yaxınlarının etirazlarına baxmayaraq, Dr. Zehtabi'nin cəsədinin tibbi müayinəsinə və ölüm səbəbinin araşdırılmasına imkan verilmədi. Bu isə, ölümün rejim amilləri tərəfindən olma şübhəsini artıraraq Azərbaycan Milli Hərəkətinin fəalları Dr. Zehtabini "milli şəhid" adlandırdılar.

Keçmişdən Gələcəyə

Mən bu xatirələri Dr. Zehtabi'nin həyatını tam anlatmaq üçün yazmıram. Onunla məndən daha çox və daha uzun müddət birlikdə olmuş insanlar var.

Mənim amacım yalnız çoxlarının bilmədiyini, şəxsən yaşadığım bəzi gerçək anları qorumaqdır.

Çünki keçmişi xatırlamağın əsas dəyəri yalnız keçmişdə qalmır. Keçmişdə qazanılmış təcrübə, doğru və yanlış addımlar, qurulan çalışma yolları və yaşanan ağır günlər gələcəyə yol göstərən bir körpüyə çevrilə bilər.

Bu gün Dr. Zehtabilerin, Həsən Dəmirçilərin, Dr. Cavad Heyətlərin və onlara bənzər çoxlu milli öncüllərin yeri "Azərbaycan Milli Hərəkəti"ndə boş görünsə də, onların ömrünə bədəl minlərlə aydın, öncül və lider gənclər yetişir.

Onların hər biri "Azərbaycan Türk Millətinin" yolunu işıqlandıran sönməz ulduzlar, yolumuzu göstərən qılavuzlardır.

Yolları yolumuz, anıları andımız olsun!

10 oktyabr 2026

Prof. Dr. Zehtabi İle Son Buluşma

• Rıza ŞANLI ¹

1988 (1377) yılı sonbaharının ortalarında arkadaşlarımdan Ali Rıza M. beni evlerinde bir yemeye davet etti. Yemekte Prof. Dr. Muhammed Taki Zehtabi ve Muhammed Rıza Koçi'nin de olacağını söyledi. Ben de çok sevinerek kabul ve çok teşekkür ettim.

Azerbaycan meseleleri ve özellikle Azerbaycan Türkçesi ile ilgili güzel bir ortam olacağını düşündüm ve sevindim.

Davet günü hazırlanıp Ali Rıza beyin evine gittim. Evde Prof. Dr. Zehtabi, ben, Muhammed Rıza ve Ali Rıza beyin kendisi ve ailesi vardı. Ali Rıza beye bu daveti ve yarattığı böyle güzel bir ortam için tekrar teşekkür ettim.

Prof. Dr. Zehtabi ve evdeki diğer misafir ve aile üyeleri ile merhabalaşıp, sıcak çay eşliğinde sohbete daldık. Daha sonra yemek masasına geçtik. Yemek esnasında Sayın Zehtabi ile konuşmalara devam ederek fikir alışverişinde bulunduk.

Yemekten sonra da masada başlayan konuşmalar devam etti. Sayın Zehtabi Güney Azerbaycan'da genel olarak neler yapmamız gerektiği konusunda fikirlerini söyledi. Doktor bey, alternatif üniversite olarak adlandırabileceğimiz evlerde ve ofislerde kendisinden aldığımız tarih ve dil derslerinde söylediği gibi o gece de maarifçilik ve tarihimizi okuma ve öğrenme konusuna vurgu yaptı.

¹ Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Yüksek Lisans; e-posta: rizasiyasal@yahoo.com

Arkadaşlar da bu meselelerin yanı sıra evlerde geçirilen eğitimler ve icra edilen müzikler konusunda görüşlerini bildirerek Sayın Zehtabi'nin fikirlerini sordular. Zehtabi bey de "bu evlerde olan toplantılar ve Azerbaycan Türkçesi tarihi ve diğer kültürel alanlarda verilen eğitimlerde çok dikkat edilmeli ve bu toplantıların sayısı çoğalmalıdır. Çünkü milletimizin aydınlanması ve kendi tarih ve kültürünü öğrenmesi ve özüne dönmesi çok önemlidir. Millet tarihini öğrenirse çok şey değişir. Bizim işimiz maarifçilik ve aydınlatmak olmalıdır. Daha sonra milletimiz kendi yolunu bulur." şeklinde konuştu. Sayın Zehtabi bu tür tavsiyeleri her fırsatta yapıyordu. Bu tavsiyelerin hepsinde maarifçilik ve aydınlatmak konularına dikkat çekiyordu.

Arkadaşlarla birlikte bu meseleler hakkında Sayın Zehtabi'nin görüş ve önerilerini öğrenirken ben de Türkçenin İran'ın içerisinde yayımlanan gazeteler ve dergilerde farklı yazılışlarını örnek göstererek standartlaştırmasıyla ilgili bir toplantı ve çalışma yapılması konusunda kendisinden bir ricada bulundum. Sayın Zehtabi de bana "Gulamrıza bey Almanya'ya gidip döndükten sonra bu mesele hakkında çalışma yapalım" şeklinde cevap verdi. Ben cevabı duyduktan sonra çok sevindim ve teşekkür ettim ve kendi kendime Sayın Dr. çok yaşa; bu yaşta kendi milletin tarihi, dili ve kültürü konusunda her türlü zahmeti kabulleniyor, dedim.

Alırıza M. beyin evindeki bu görüşmeden bir gün sonra ben, Umut M. ve Sayın Zehtabi ile hastaneye gitmek üzere randevulaştık. Çünkü Sayın Zehtabi hastaneden bir randevu almıştı.

Biz üçümüz sabahleyin buluşarak Tebriz'de Seyid Hemze Hastanesine gittik. Zehtabi bey hastane doktoru tarafından muayene edildi ve doktorun önerdiği işlemler yapıldı. Ama sonuçların birkaç gün sonra hazır olacağı bize söylendi. Sayın Zehtabi bir gün sonra bir hafta veya 10 günlüğüne Almanya'ya gideceğinden kendisi sonuçları alamayacaktı. Umut arkadaşımız da sonuçların çıkacağı gün işi olduğunu söyledi. O yüzden ben bu görevi kabul ettim ve sonuçları alacağımı ve sizin Almanya'dan dönmenizi bekleyeceğimi söyledim. Öyle de yaptım. Seyid Hemze Hastanesine gidip sonuçları aldım ve Sayın Zehtabi'nin Almanya'dan dönmesini beklemeye başladık. Çünkü yemekte konuştuğumuz yeni projelerin başlamasını dört gözle bekliyorduk.

Sayın Zehtabi'nin Almanya'dan dönmesi gereken gün gelip çatı; ama doktordan haber olmadı. Ben arkadaşlara; Dr. Zehtabi'nin bu günlerde gelmesi gerekirdi ama haber yok, dedim. Arkadaşlar da mümkünse Şebister'de Dr. Zehtabi'nin evine gidip haber almamı istediler. Ertesi sabah erkenden minibüsle Tebriz'den Şebister'e gittim. Saat 11 gibi Şebister'de Sayın Zehtabi'nin evine önüne varıp kapı ziline bastım. Ama kapıyı açan olmadı. Bir iki saat bekledim, tekrar denedim ve

nihayetinde sonuç alamadan Şebister'den Tebriz'e geri dönüp arkadaşlara Dr. Zehtabi'den haber alamadığımı, kapıyı açan olmadığını söyledim.

Artık yapacak bir şey yoktu. Hep birlikte Dr. Zehtabi'nin gelmesini bekledik. Ama birkaç gün sonra ne yazık ki Sayın Zehtabi'nin ölüm haberini aldık. Çok çok üzüldük. Çünkü Güney Azerbaycan Türkleri kendisini milletine adanmış, beklentisi olmayan, alçak gönüllü büyük düşünür, tarihçi, edebiyatçı ve yazarı kaybettiğinden dolayı büyük bir acı ve talihsizlik yaşıyordu.

VARLIQ ^{واریق}

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür və Toplum Araşdırmaları Dərgisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 44(2), ss. 213-216
Telif Haqqı©Varlıq Dərgisi

Prof. Dr. Zehtabi'nin Seçilmiş Şeirleri

Dilək

*Bir dilək,
Bir diləyim var.
O gün intizarla başa çatanda,
Elim zəncirini qırıb atanda,
Ədalət divanı qurulan zaman,
Şən nəğməsindən dolanda Təbriz,
İxtiyar əlinə alanda Təbriz,
Başım ağarsa da bir oğlan kimi,
Başıma gələnə armağan kimi,
Ərk'dən xalqıma səpəcəyəm mən.
Müqəddəs arzu, gözəl bir dilək,
Bu dilək uğrunda təqdi edəcəm
Bir ürəyim var.
Düşənbə (Stalinabad), Yataqxana 30.08.1953*

Doğuldum!

*Mən neyləyim ey şux ki, divanə doğuldum,
El dərdlərinin şəm'inə pərvanə doğuldum.
Qəlbim o yetimlərdən, inan, ayrılabilmir,
Sanki onların tellərinə şənə doğuldum.*

*Təqsir mənim yox, bu zamanındır ey şux,
Gülzara deyil, mən üzü tufanə doğuldum.
Üsyan edirəm eşqə, uzaqlaş mənə baxma,
Gəncəmsə dV eşq-ülfətə biganə doğuldum.
Sus, sus, nə dedim, eşqi də rədd etmək olar mı?!
Mən ki, girərək eşqilə peymanə doğuldum...
Pərvanə miyəm, şəm miyəm Gülşən 'ə bilməm,
Qəmxar mı, aşiq mi, görən, yanə doğuldum?!
Bakı, Yataqxana, 04.11.1956*

Şəm və Pərvanə

*Şəm dedi bir gecə aşiqi pərvanəyə:
Ağlıram öz halıma, sən də sevir sən məni.
Mən də nə gördüm yazıq, qəlbimi od yandırır,
Get gül açan çöllərə, gəz çəmənə, gülşənə,
Ta səni oxşatmasın xalq da divanəyə.*

*Düzdü, yanırsan dedi, nur ələ nür hər yana,
Şəmlə yarır zülməti, mən şığa mayiləm,
İstirəm od yandıra zülmət ilə qəmləri,
İstiri qəlbim mənim odda yanıb nur ola!
Bakı, 02.05.1961*

Həqiqətin Gücü

*Haq söz boğular, leyk həqiqət yaşar axır,
Feryadın azad səslərə ellər qoşar axır.
Bir yerdə ki, alimlərə korlar ola rəhbər,
Aqıl kişilər sussa da beş gün, coşar axır,
Beş gün olunar səd önü coşqun selin, amma
Qanun-i təbətədi ki, səddən daşar axır.*

*Qurd olsa çoban, boş qalacaqdır quzulardan,
 Yaşıl çəmən, amma dolacaqdır dışar axır.
 Gördükdə bir arif qocaman bir eli darda,
 Aydındı dedi, şirvanı qırqı aşar axır.
 Kəsmir deyərək, əl çəkib ümmidini kəsmə,
 Bir gün kötüyü, bil, kəsəcəkdir mışar axır.
 Haqqı verən olmaz, gərək almaq onu zorla,
 Haqq istəyəsən susma, igit çarpışar axır.
 El volkanına baxma ki, sakitləşib indi,
 Qəlbindəki atəşlə yanıb odlaşar axır.
 Hər qədr ki, püflənsə şişər, zahirə baxma,
 Yeldir içi çün partlayacaqdır boşar axır.
 Nur elçisi fəryad eləyər, inləməz amma,
 Möhnətlərə haqqın arayan tablaşar axır.
 “Gülşən” ki, sevir xalqın özündən daha artıq,
 Eldən savayı hər nə ki varsa, boşar axır.
 Bakı 19.01.1962*

Öz Əlimlə, Öz Dilimlə

*Zərrələrin ürəyini açabilsəm
 Öz əlimlə,
 Öz dilimlə;
 Kəhkəşanın qucağına uçabilsəm
 Qanadım ilə,
 Öz adımla;
 Züləmətə nur saçabilsəm
 Öz gözümlə,
 Öz sözümlə;
 Əsarətdən qaçabilsəm
 Qudrətimlə, hekmətimlə;*

Azadlığın, biliklərin

Zirvəsinə çıxabilsəm

Hünərimlə, öz tərirlə,

Dost əlləri əllərimdə,

Bütün azad ellər kimi

Qarlı dağlar qucağından

Axıb gələn sellər kimi

Azad bəşər gülzarına

gətirərəm, öz elimlə,

Öz dilimlə

Məxsus olan

İnci- inci armağanlar.

Döyüşlərin qucağından

Doğacaqdır o zamanlar.

VARLIQ

وارلىق

DİL, EDEBİYAT, TOPLUM VE KÜLTÜR

Prof. Dr. Zehtabi Özel Sayısı

İkinci Dönem, 2026, 44(2)

ISSN: 2149-7257